

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

EMBER, NYELV, TÁJ

I. Berend T. Iván: Köszöntő

II. Lőrincze Lajos: A kis Gyöngyöستől a nagy Tiszáig

III. Imre Samu: Nyelvünk a szórványságban

J. Soltesz Katalin: A cégnevek magyarságáért

F. Kovács Ferenc: Gondolatok a Magyar utónév-
könyvről

Jakab István: A jelzővé süllyedt igealak — és ami
mögötte van

Pete Ágnes: Dativus ethicus

Klady Kinga: A frazeologizmusok szó szerinti
fordításáról

Horváth Iván: Újból Petrov obsitos megjegyzéseiről

Török Gábor: Újabb József Attila-kommentárjaimból I.

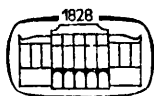
Büky László: Méheraj

Bán Ervin: Metanyelv, anyanyelv, nyelvi nevelés

H. Tóth Tibor: Nyelvjárási szövegek Pácinból

Szili Katalin: Szabályok és szabálytalanságok a meg-
igekötő kapcsolódásában

Somhegyi Gyula: Monofrazémák a magyarban



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

EMBER, NYELV, TÁJ	257
I. Berend T. Iván: Köszöntő	257
II. Lőrincze Lajos: A kis Gyöngyöستől a nagy Tiszáig	260
III. Imre Samu: Nyelvünk a szórványságban	270
J. Soltész Katalin: A cégnevek magyarságáért	280
F. Kovács Ferenc: Gondolatok a Magyar utónévkönyvről	287
Jakab István: A jelzővé sülyyedő igealak — és ami mögötte van	300
Pete Ágnes: Dativus ethicus	302
Klaudy Kinga: A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról	305
Horváth Iván: Újból Petrov obsitos megjegyzéseiről	314

Íróink nyelve

Török Gábor: Újabb József Attila-kommentárjainból I.	319
Büky László: Méheraj	326

Nyelv és iskola

Bán Ervin: Metanyelv, anyanyelv, nyelvi nevelés	330
---	-----

Nyelvjárásaink

H. Tóth Tibor: Nyelvjárási szövegek Pácinnál	339
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

Szili Katalin: Szabályok és szabálytalanságok a meg- igekötő kapcsolódásában	348
Somhegyi Gyula: Monofrazémák a magyarban	357

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

112. ÉVFOLYAM * 1988. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

*Ember, nyelv, táj**

I.

A magyar nyelv hete 1988-ban

Megnyitó beszéd

Tisztelt Hallgatóim, kedves Barátaim !

A magyar nyelv hete megnyitásának megtisztelő feladata ez évben reám hárulván, aligha kezdhetem mással, mint a Magyar Tudományos Akadémia és az anyanyelvi hét intézményei közötti szellemi rokonság felemlegetésével.

Az 1967-ben először megrendezett nyelvhét célja az anyanyelv tanításának, pallérozását szolgáló művelése, a nyelvi ismeretterjesztés — azóta elmondható — valóságos tömegmozgalmának kibontakoztatása. Jól ismert, hogy a Magyar Tudós Társaság (vagy ahogyan már az 1840-es évek elejétől használták:) a Magyar Tudományos Akadémia több mint másfél évszázaddal ezelőtti alapításának célja is sokban hasonlított ehhez. Az 1827. évi XI. törvénycikk „a honni nyelv kimívelésére felállítandó tudós társaságról vagyis magyar akadémiáról” beszélt, amelynek „a honni nyelvnek nemcsak terjesztésére, de egyszersmind annak minden tudományok s mesterségek nemeiben lehető kimíveltetésére” kell törekednie. Az Akadémia ún. „Alaprajza” ennek megfelelően kimondta: cél, hogy „hazánkban a tudományok és szépművészségek honni nyelven műveltessenek, s viszont ezek által a nyelv maga . . . fennséget és bővülést nyerjen.”

A Magyar Tudományos Akadémia megszületése, majd tevékenysége a legszorosabban össze is fonódott a nyelvműveléssel, a rendszerezett, egységes nemzeti nyelv megteremtésével. Ez természetes is, hiszen a nemzeti nyelv is, a nemzeti akadémia is egyazon történelmi folyamat, a megkésett nemzetné válás folyamatának terméke volt, más össznemzeti intézményekkel, a nemzeti múzeummal, a nemzeti könyvtárral, a nemzeti színházzal, sőt a nemzeti opera megteremtésével együtt. Semmi különleges vagy egyedülálló nem volt ebben. Mindazon környező népeknél hasonló jelenségek voltak megfigyelhetők, amely

* A magyar nyelv hetének ünnepi megnyitója 1988 április 18-án volt, Szombathelyen. Az alábbiakban Berend T. Ivánnak itt elhangzott köszöntőjét, valamint Lőrincze Lajosnak a délelőtti ünnepi ülés során és Imre Samunak a délutáni tudományos ülészen elhangzott előadását közöljük.



népek történelmi megkésetttségükben mind a polgári átalakulás, iparosodás és demokratikus politikai intézményrendszer, mind az ezek attribútumát képező önálló nemzetfejlődés terén lépéshátrányba kerültek, s ettől nem függetlenül soknemzetiségű birodalmakba tagolódtak. Az önálló nemzeti lét hiányát éppen a herderi nyelvi-kulturális-történeti nemzetteremtés, a Meinecke által később kultúrnemzeti fejlődésútnak nevezett folyamatok tudatos kibontakoztatása volt hivatva pótolni. A nyelvművelés és az Akadémia tehát egyazon folyamatok édes gyermekei, s történetük már születésük körül összekapcsolódott.

Az Akadémia tudományos tevékenységének homlokterében ennek megfelelően eleinte a magyar nyelv kutatása és egységes szabályainak megállapítása állt. A szótárak, a nyelvtan, az először 1831-ben, s akkor még csupán saját tagjai számára megállapított helyesírási szabályzat megjelenése az egységes nemzeti nyelv megteremtéséért folytatott küzdelem fontos állomása volt.

Ennek során természetes módon jelentkezett a nemzeti túlbuzgalom is. Az 1844-ben Czuczor Gergely szerkesztésére bízott Nagyszótár munkálatainál eleinte alkalmazott „önállási elv”, mely minden, nyilvánvalóan jövevényszó esetében is magyar eredetről beszélt, vagy az 1872-ben létrehozott Magyar Nyelvőr hasábjain Szarvas Gábor „magyartalanságokat” írtó, nyelvpurgáló kérlelhetetlensége is jelzi ezt.

Ugyanílyan természetesen honosodtak azonban meg és hódítottak teret az összehasonlító nyelvészet nyelvtörténeti kutatásai, melyek a szigorú tudományos objektivitás jegyében tárták fel a nyelv alakulás valóságos folyamatait. Többek között Reguly Antal Akadémia által támogatott áldozatos kutatásai, vagy Hunfalvy Pál sokoldalú tevékenysége alapozta meg ezt az irányt, mely uralkodóvá és folytonossá vált tudományosságunkban.

E szigorúan tudományos szemlélet öröksége ma is élő és aktuális. Fontosnak tartom, hogy a Magyar Tudományos Akadémia és hazai nyelvművelésünk történetének ezeket a nagy értékeit a mai alkalommal is hangsúlyozzam. A „nyelvörkődés” korántsem merülhet ugyanis ki a „nyelvrontás” és „nyelvtorzítás” ostromzásában, és semmiképpen sem torkollhat a ma is felfedezhető nyelvi purifikáció indulataiba.

A magyar nyelv hete szimbóluma lehet az ideges, türelmetlen nyelvi provincializmus elvetésének, a felsőbbrendűségi, vagy éppen kisebbségi érzésektől vezérelt nyelvi „önállási elv” leggyakrabban laikus felújítási törekvései elleni küzdelemnek is. A magyar nyelv története ugyanis a toleráns befogadás, az átalakulásokkal való alkalmazkodó lépéstartás története is.

Nyelvünk egymásra rakódó rétegei közismertek. A „tisztá nyelv” vagy „tisztá faj” mítosza, jól tudjuk, nemcsak ártatlan romantikus hamisítás, de veszélyes politikai robbanószer is. Erre kár lenne a szót vesztegetni. Érdemesebb azonban talán arra utalni, hogy a nyelv — mint élő szervezet — örökké építkezik, s ez a különböző rétegek egymásra rakódását nemcsak a távoli történelmi múltban tette lehetővé. A nyelv mozgása, befogadókészsége — sokkal nehezebben követhetően és sokak szemében mindennapi megjelenésében esetleg kellemtelenül és zavaróan — a jelen ténye is.

Ahogy az *udvar* vagy az *asztal* szavak magyarságát senkinek sem jut már eszébe kétségbe vonni, s ahogy a *telefon* vagy *autó* magyarítása sem lehetett igazán eredményes, úgy a jelenben nyelvünk kétségkívül hatalmas kihívása a rock-éneklés nemzetközivé vált nyelve, a tudomány nemzetközi konferencia- és publikációs angolja, vagy a házi számítógépek internacionális nyelve, a mai kor „lingua-francája”.

A nyelvi purifikáció — csak az én generációm életében is — talán háromszor hatalmas rohamokat vezetett (és részben vezet) ez ellen. S korántsem csupán a kis népek és kis nyelvek „önállási”, izolációs törekvéseiről van itt szó. Ugyanígy jelen vannak ezek, például a „frangle” elleni tiltakozások a nagyhatalmi helyzet nyelvi alátámasztására (vagy éppen kompenzálására?) való törekvések a nagyhatalmak esetében is, néha az elveszett-elvesző nagyhatalmi (és világnyelvi) státusz fenntartása, máskor éppen e helyzet kiharcolása érdekében.

A Magyar Tudományos Akadémia az ezredforduló időszakában, ma, aligha tűzhet ki másfél évszázaddal ezelőtt célként megjelölt feladatokat: „a tudományok honni nyelven történő műveltetéséről”. A kémia vagy biológia rohanó világában a szakszavak magyarítása reménytelen és elvégezzhetetlen feladat, amint a tudomány nemzeti művelése is csak osztathatatlan egyetemességében és a nemzetközi tudományosság részeként lehetséges.

Mindezzel nem az idegen szavak használatának parttalanságát kívánom hirdetni. Ahol lehet, magam is a tartalmi és nyelvi közérthetőség híve vagyok, s engem is zavar az idegen kifejezések felesleges, olykor tudálékos, olykor a túlzottan is lapos mondanivaló elleplezésére szolgáló túlburjánzása. A rock és a komputer világa azonban nemcsak elővigyázatra és védekezésre, de toleranciára és befogadóképességre is int. Mert a *komputer* helyett még mondhatjuk, hogy *számítógép*, de használatához bizony már *szoftver* kell.

Az Akadémia feladata az elmúlt másfél évszázad folyamán jócskán átalakult. Tradícióiból és nemzeti szerepéből ugyan sok minden változatlanul él, de ma már nem az időközben lejátszódott nemzetfejlődés adja működésének tartalmát. Talán ezzel, de a nemzeti nyelv ugyancsak lejátszódott integrációs folyamataival is magyarázható, hogy a magyar nyelv szerepe és funkciója is másként jelentkezik, mint a 19. század elején, közepén.

Az akadémiai nyelvművelés mai feladatai kapcsán ugyanakkor a legnagyobb mértékig figyelembe kell vennünk, hogy lassan negyed százada él és valóságos tömegmozgalommá vált a lelkes nyelvészek, tudósok, tanárok és művészek részvételével kibontakozott nyelvművelés, mely a „nyelvörködést” már saját ügyének tekinti. A 110-es évfolyamaiban járó Magyar Nyelvőrön azonban változatlanul rajta van az alapító Magyar Tudományos Akadémia jelvénye és eszmeisége.

Tisztelt Hallgatóim !

A mai reformkor szellemében és követelménye szerint változatlanul fontos küldetés kultúránk és nyelvünk ápolása. A gondolatok és fogalmak tartalmi tisztaságához nélkülözhetetlen a nyelvi pontosság és tisztaság is. A bezárkozó izolációval szemben azonban gazdaságban, társadalomban és nemzetközi kapcsolatokban egyaránt a nyitottság és alkalmazkodás, a kifelé fordulás és befogadó tolerancia követelményeinek is eleget kell tennünk. Mindennek tudományos és nyelvi konzekvenciái jószerével ugyancsak felismerhetők.

A magyar nyelv hete ennek vizsgálatához és a felismerések népszerűsítéséhez is hozzájárulhat.

Kívánok ehhez sikeres tanácskozásokat Szombathelyen, s az ország számos más városában és vidékén. Kívánok türelmes vitákat és türelmetlen igazságkeresést. Kívánom, hogy az ünnepi hét jól szolgálja régi és új feladatait.

A magyar nyelv hetét megnyitom.

Berend T. Iván

II.

A kis Gyöngyöstől a nagy Tiszáig

Igen tisztelt hallgatóim !

A Magyar Tudományos Akadémia elnöke a tudománypolitika felől megközelítve, az akadémia történelmi szerepét és a mai feladatait is hangsúlyozva köszöntötte a magyar nyelv hetét. A délutáni tudományos konferencián a szak-tudomány hallatja majd szavát, taglalva a magyar nyelvjárások néhány fontos kérdését, tudományos kutatásának helyzetét, lehetőségeit.

Engedtessek meg nekem, hogy én egy harmadik — mondhatnám köz-bülső — utat, módot választva közelítsem meg a magyar nyelv hetének idei központi gondolatát, s tisztelgjek a bennünket szívesen fogadó megyei város és táj előtt. Ez a megközelítési forma szükségszerűen tartalmazni fog bizonyos szubjektív elemeket is, mint ezt következő mondataim is bizonyítani fogják.

Ember, nyelv és táj kapcsolatának egy életem át tartó, világot gazdagító legnagyobb élményét én egy dunántúli, bakonyi faluban, Szentgálon szereztem. Ennek emlékei, ízei kísérek ma is nyelvünkkel kapcsolatos minden foglalatosságaimban. A sors úgy hozta, hogy a falumat „átszelő” Cinca paktól, a falunk határában eredő Séd folyótól, majd a Bakonyér és Tapolca mellékéről (azaz Pápáról) eljutottam úgy 15—16 éves koromban a kis Gyöngyös vidékére is. Pontosabban: egy Szombathelytől néhány kilométernyire levő faluba, Egyházasrádócra kerültem egy teljes nyárra házitanítónak vagy inkább játszótársnak. Szép nyár volt, a paplakhoz tartozó nagy kert hangulata, a méhes pompás illata, de a rádóci nyelv zamata, különlegessége is bennem van még mindig. Nyelvi világom tágulásának, gazdagodásának ez volt az első nagy állomása. Ha erre a — majdnem 60 évvel ezelőtti — emlékre gondolok, legelőször az jut eszembe, hogy megkérdeztem egyszer a szomszéd kislányt — ez a kislány most már alighanem dédmama — hogy hol van a bátyja. Azt mondta: *Emēntek vērgányáznyi a nyanyávē*. Eszembe jut ezzel kapcsolatban, hogy Illyés Gyula is feljegyezte, Göcsejben így beszélnek: *kertná*, a *fiávē*, *lāncce* (kiejtésben pontosabban nyilván: *lāncē*, azaz láncsal); *rétná* (= rétnél) stb. Ebben a nyelvi formában, nyelvhasználatban a költő az ottani nép gerincességét, függetlenségre való hajlamát látta: nem szolgáian követik a hangzóilleszkedés törvényét ezekben a falukban!

Egyházasrádócra gyakran bejutottam Szombathelyre is. Ez volt nekünk ott „a város”, mint Szentgálnak — Veszprém. Sétáltunk, napoztunk a Gyöngyös partján, s megilletődve néztük a nagy költőnek, Berzsenyinek szobrát. (Egy élő költőt is láttam, be is mutattak neki; igen szép neve volt: Ősz Iván. Később megtudtam, hogy polgári nevén Mészáros Hugónak hívják.)

Aztán évek múltával, kezdő tudományos kutató koromban ismét vissza-kerültem erre a tájra, Rádócra is, máshova is a nyugati széleken; a magyar nyelvjárások térképének megrajzolásához gyűjtöttünk anyagot. Ekkor már — több ismeret birtokában — másként néztem az egykori érdekességeket, furcsaságokat. A *nyanyávē* nyelvtörténeti dokumentum lett számomra, hisz ez abból a korból való, amikor még egyalakú volt ez a rag, nem volt *-val*, *-vel* csak *-vel*, egyalakú volt a mai *-nál*, *-nél*, a *-hoz*, *-hez*, *-höz*, a *-szor*, *-szer*, *-ször* stb. is. Ennek

az egyalakúságnak az „emlékét” őrzi a mai köznyelvi *vel-em, nál-am!* Nagy öröm volt számomra, hogy ezeket „élőben” hallhatom; de nagy öröm ért egy másik Vas megyei községben — már tudniillik a régi Vas megyéhez tartozó községben — Felsőőrön, Oberwarton is, ahol pedig egy olyan szót hallottam, amely évszázadokkal repített vissza a régi időkbe. Kedves háziasszonyunk azt kérdezte tőlem ebéd után, hogy jó volt-e, amit főzött. Jó bizony, feleltem, nagyon is jó. — *Udzs is akartam, hodzs juó lédzs*, válaszolta szép ősi magyarsággal Pállné, Imre Juliska. Azaz: úgy is akartam, hogy jó *legyen*. Meghatódva, megilletődve hallgattam ezt a mondatot; a *legyen* ige *legy* formában talán csak itt él még ma is, okleveleink sem őrizték meg, csak az 1300 táján keletkezett költeményben, az első fennmaradt magyar versben, a Mária-siralomban olvashatjuk: „Keguggethuk fyonnok, ne *leg* kegulm mogomnok”. Akkor nagy valószínűséggel így hangzott: kegyüggyetük fionnok, ne *légy* (*legy*) kegyülm mogomnok. Ma így mondanánk: „kegyelmezzetek fiamnak, ne *legyen* kegyelem magamnak.”

Hadd időzzek még egy percig Felsőőrnél —, látom, több kedves vendégünk is van a hallgatóság között Burgenlandból —, s idézzek egy emlékezetes szót Imre Sándor bácsitól, Pállné nevelőapjától is.

Sándor bácsi — remek előadó és jókedvű társalgó — érdeklődve nézegette a nyelvátlaszunk kérdőívéhez készített rajzokat, s mondta, hogy melyik mit ábrázol. Az egyik rajznál egy kicsit megállt, majd kimondta annak közismert nevét (esernyő), de nyomatékkal hozzátette: *madzsarú perepli!* Azaz: m a g y a r u l — *perepli*. Megértettem Sándor bácsi „nyelvtudományi”, vagy pontosabban és idézőjel nélkül: nyelvészociológiai értékű határozóját. „Magyarul” — azaz a *mi nyelvünkön, ahogy errefelé járatos, ahogy itt a magyarok (is) mondják*. A régi latin oklevelek fogalmazása szerint: *vulgo, vulgariter, in sermone nostro* stb. De több tárgy képét nézve is tehette volna ezt a megjegyzést, mert hiszen itt a kisgyerek fejkötője *hájbli*, a mellény: *veszni*, a bádogdoboz: *pekelli*, a kunyhó: *hitli* stb. (Imre Samu sok ilyen példát idéz „Felsőőri tájszótár”-ában, valamint a felsőőri nyelvjárásról írt, s a Nyelvtudományi Értekezések 72. számaként megjelent munkájának 81—90. lapján.) S az is eszembe jutott, hogy ezek az idegen szavak a paraszti, a falusi szókincs „régi”, hagyományosabb rétegéhez tartoznak. Ahogy Szentgálon is: a cipész, csizmadia „régi”, paraszti neve: *suszter*, az asztalos: *tislér*, az evőeszköz: *eszczálg*, a gyutacs: *kapszli*, a konyhaszekrény: *kászli*, a kis borospohár: *kalázli*, a cséplőgép: *masina* stb. stb.

Nyelvi (tájnyelvi) világom aztán tovább tágult; nyelvjáráskutató, nyelvátlaszgyűjtő munkálataink során a Duna, a Tisza, a Dráva, a Maros, a Szamos, de még a Szeret vidékére is eljutottam. Sőt, ha az Anyanyelvi Konferenciákkal kapcsolatos útjaimat is ideszámolom (miért is ne, hiszen akkor is nyelvi ügyekben jártam), azt mondhatom, az Óceánig, sőt, az Óceánokig eljutottam, hiszen Amerika mindkét partján találkoztam magyarokkal. „Az Értől az Óceánig” — idézhetném szerénytelenül Adyt.

Nyelvjáráskutató útjaimról tudva, a tájszólásról, tájszavakról szóló előadásaimat hallgatva sokan és sokszor feltették már nekem azt a kérdést, hogy melyik vidéken beszélnek a legszebben, a leghelyesebben. Vagy legalább arról nyilatkozzam, hogy én melyiket tartom szépnek. A kérdés érthető és jogos, de válaszolni — legalábbis úgy, ahogy a kérdezők szeretnék, elvárnák — nem tudok s nem is tudtam sohasem. Összehasonlíthatatlan fogalmakról van szó. Melyik „szebb”, az *ő*-zés vagy az *í*-zés? A nyitódó vagy a záródó diftongus, tehát a *juó*, *sziép* vagy a *jóu*, *széip*?

Ezekre csak az egyéni — különféle szempontokból befolyásolt — ízlés alapján tudunk vagy merünk válaszolni, de az ilyen válasznak aligha volna köze a tudományos tárgyilagossághoz. Így hát én is csak azt válaszolhattam s válaszolhatom, hogy mindegyik szép és jó a maga helyén. Olyanformán, ahogy a meghívónkon olvasható irodalmi idézet is mondja. Berzsenyi Dánielnek Kazinczyhoz írott leveléből (1811. febr. 15.) választottuk ki idei ünnepi műsorrunk jellegéül ezeket a gondolatokat:

„Én, úgy gondolnám, hogy aki a magyar nyelvet ismerni akarja, az egyik szemét a Dunára, a másikat a Tiszára függessze, és ne a nagy Dunát, de még a kis Gyöngyöst se rekesse ki, mindeniktől tanuljon, és mindeniket úgy nézze, mint az egésznek elszórt tagjait, egyéberánt igen egyoldalú lészen ismerete. Aki pedig azt nemcsak ismerni, hanem mívelni is akarja, az ezen elszórt tagokat még inkább felkeresse, összeszedje és elrendelje.”

De hadd vitázzam mindjárt magammal is, azért mégse tudjuk ilyen hüvös, józan tárgyilagossággal szemlélni a nyelvjárásokat. Mert — minden tehén a maga borját nyalja — bizony a magunké azért valahogy közelebb áll szívünkhöz. Ezt a vulgáris bölcsességet vallották a régiek is. Benkő Loránd után (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában) hadd idézzek két jellemző példát. Decsy szerint: „minden kerület maga beszédjének módját tartya leg-szebbnek, s leg-jobbak lenni”; a Debreceni Grammatikából: „A sokféle különböző Dialektusok, a melyek közzül, minden azt itéli jónak, a melybenn neveltetett, és a melyhez hozzá szokott” (Benkő: 286). Ez megbocsátható elfogultság. Ahogy Kazinczy is írta Aranka Györgynek 1791. április 8-án: „Ki az, a' ki magának infallibilitást vindicál, ha azt mondjuk is bár mindnyájan, a' mit az egyszeri követ a' Királynak, hogy az ő nyakára egy fő sem illik jobban, mint az övé, úgy mi sem látunk egy szemmel is jobban, mint a magunkéval.”

Nos hát hozzám is a szűkebb hazában, a gyerekkorban tanult nyelvi formák állnak legközelebb, meg ennek a nagyobb tájnak, a Dunántúlnak az enyémével azonos vagy rokon „hangzatai”.

Bizony jól esett, amikor Veres Pétertől azt olvastam, hogy milyen örömmel hallgatta az „édes dunántúli nyelven” beszélőket. És mit tagadjam, azt is szívesen olvasom a hozzám írt levelekben, hogy — hocsánat az öndicséretért — szeretik kiejtésemben a jó dunántúli hangokat. Hogy tovább folytassam a személyes dolgokat, tudományos és ismeretterjesztő munkámnak is igen fontos része — tárgya és ihletője — anyanyelvjárásom. Első nyilvános sikerem (az egyetemi kiejtési versenyen való szereplésem 1939-ben) is ehhez kapcsolódik, s nem kis mértékben ennek köszönhetem Kodály Zoltán barátságát is . . .

Egyszóval: a dunántulizmus, vagy mondjuk hazai kiejtéssel, rövid *u*-val: a dunántulizmus nekem egész életemben csak öröm forrása volt. Nem így Berzsenyinek! Neki bizony sok baja volt vele vagy inkább miatta. A továbbiakban erről a kérdéstről szeretnék még néhány szót szólni, előre is elnézést kérve az irodalomtörténészekről, akiknek a dolgába egy kissé belekontárkodok; dehát a nyelvészet manapság már nemcsak grammatika, nemcsak szófejtés.

A tiszaiság, dunaiság, provincializmus kérdésében Kazinczynak írott levél nem önmagáért való szolid-szelíd esztétikai elmélkedés volt, hanem egy vitának — a mester iránt való tisztelet folytán visszafogott — elvi összegezése.

Berzsenyi maga kérte — levélben — Kazinczyt, hogy mondjon ítéletet kiadásra összegyűjtött verseiről, előre is biztosítva őt, hogy a megjegyzéseket szívesen veszi és hasznosítja. Nem egészen így történt. A provincializmusnak

ítélt dunántúli szavak, kifejezések dolgában nem jött létre egyetértés. Nemcsak Kazinczyval, hanem a Kazinczy köréhez tartozó pesti írókkal se. Amikor — 1810. március 27-én — találkozott velük, s megbeszélték Kazinczy változtatási javaslatait, Berzsényi szavá is tette, hogy Kazinczy túl sok változtatást kíván.

Íme, Szemere beszámolójából, Kazinczynak írt leveléből egy kis részlet: Az Örömhöz írt dal Kazinczynak nem tetszett, pedig az nekem kedves darabom — mondja Berzsényi. — Mondják meg az Urak, mit látott ebben Kazinczy? Az Urak, amint látom, jobban ismérik őtet nálam. Miért ellensége Kazinczy a' Duna mellyéki szavaknak? Én némelyeket meghagyok belőlök munkámban, mint p. o. ezt: *p i r h o l a g o s*. — 'S mit teszen ezt? kérdezte Szemere. — *p i r o s h ó l a g o s*-t jelent, — mondta a költő. Ez díszteleníteni fogná az igen szép gyűjteményt — volt az egyöntetű válasz. (KazLev. 7 : 401.)

A beszámolóból is, a pesti írók megjegyzéseiből is kiderült, hogy Kölcsy, Vitkovics, Szemere azonos véleményen volt Kazinczyval a dunántúlizmusok dolgában.

A velük való beszélgetés után (április 8-án) Berzsényi higgadtan tudósítja Kazinczyt: „jegyzéseidet és változtatásaidat Szemerével és Kölcsyvel együtt megvizsgáltuk, és sok szép észrevételeket találtunk benne. Használni fogom azokat, valamint csak ízlésem és poézisom természete megengedheti.”

De végül — az ő kifejezését használva — „grammaticusi hadizenés” lett belőle. Szemerének meg is írja egyenesen, sőt gorombán: „Ti a tiszai nyelvet kirekesztőleg emelítek [= kivételes helyzetbe emelítek, teszítek]. Ezt én részrehajlásnak és despotizmusnak nézem. De én nem a' Despotákat, hanem csak a' despotizmust akarom ostromolni.”

Ami pedig az ízlést illeti az egyénenként akkor is nagyon különböző volt.

Kazinczynak például nem tetszett a *nyögdécsel*, változtatást javasol. Berzsényinek más a véleménye, meg is mondja Szemerének Pesten: Miért legyen a *nyögdécsel*-ből *nyögdell*: Somogyban élnek a' *szökdécsel*, *lökdecsel*, *bukdácsol* szavakkal, 's miért nem volna a' *nyögdécsel* jó? — De nem oly szép, mint a *nyögdell* — vetik ellene Szemerének. — Miért? — Kazinczy édeskésnek mondja a *nyögdécselést*.

Kazinczy véleményét különben tudhatta már a költő, mert a Chloe című költemény e sorához: „*Nyögdécselsz*, epedő kegyes” ezt a megjegyzést fűzte levelében: *Nyögdécselni*. Ezt a szót valaha én faragtam. Azt hittem, hogy szép. Nem az: *nyögdelleni* — az szép. Ugyanezen okból javasolja a *nyögdécselő szellő* megváltoztatását is: legyen *nyögdellő lány szellő* (A Melancholia).

A személynevek dolgában meg különösen eltérnek az ízlések. Az egyik vers (Az én kegyesem) Berzsényi fogalmazásában így kezdődött:

Az én Ilonkám nem nemes,
De kegyes és szép

Kazinczy: „... az Ilonkát Mariskának változtattam el. Az nem oly kedvetlen, mint az Ilonka” (KazLev. 6 : 164). (A *kedvetlen* itt — és másutt is — Kazinczy használatában: közönséges, színtelen, költőietlen; nem kedves.)

Legyünk azonban tárgyilagosak, Berzsényi érvelései között is akad egy-két meglepő.

A Búcsúzás Kemenesaljától című sokszor idézett szép költemény egyik sora: „*Hív szívünk* csendesebb intésit nem halljuk”. A jobb hangzás kedvéért *hű szívünk*-et javasolt Helmecczy, s így is jelent meg az első kiadásban. Berzsényi

panaszskodik is emiatt Döbrentének (1814. jan. 5.): „A *hív* helyett *hű*-t tettek s nem egyébért, hanem hogy ezen két hang: *hív*, *szív* össze ne jöjjen. De nem gondolták meg azt, hogy a *hű* rút szó, melyet én csak a marhának, disznónak szoktam mondani. Illy haszontalan a theoria ízlés nélkül.”

S amikor új kiadásra kerül a sor, meg is írja Helmecezynek, hogy állítsa vissza a *hív szívünk*-et:

— Nem *Hű szívünk*, hanem *Hív szívünk*. Én ezen *Hű*-ről superstitiose [babonásan] irtózom, s félek, hogy majd a szép *Hívem* helyett így szóltok: *Hűm*, a szívem helyett így: *Szűm* és a *Hevem* helyett: *Hóm*. Tudom én azt, hogy a paraszt mondja: *Hű*, *Szű*, *Hő*, de az ily marha szókat követni nem kell. S tudom én, hogy a monotonitást kerülni kell, de még százszor inkább kell távoztatnunk az ily fertelmes szavakat. A szép *hív* minden kapcsolatban szép, a rút *hű* minden helyzetben rút.

A Berzsenyi költői nyelvére, nyelvhasználatára vonatkozó kritikai megjegyzések között elég gyakran szerepel a mi dunántúli beszédünkben még manapság is gyakori rövid *i*, *u*, *ü* hang, amikor tehát eltérünk a köznyelvi normától, mert nekünk nem feltűnő, nem megbotránkoztató, ha ilyeneket hallunk: *biró*, *iró*, *bizik*, *bíbor*, *viz*, *turó*, *bucsu*, *hus*, *lud*; *tü*, *tüz*, *füz* (mindkettő igeiként is, főnévként is); *bűnös*, *sűrű* stb. Néha a helyes írásformával is küzdünk, mert kiejtésünk „helytelen” irányba visz bennünket. Nos, Berzsenyi sok megrovást kapott ezekért a „provinciálistusokért”. Csak egy példát idézek. Egyik szép verse (A tavasz) így végződik:

Én is idvezlő dalomat kiöntöm,
S egy virágbimbót *tűzők*, édes Emmim,
Gyenge melledhez: valamint te, oly szép,
S mint mi, mulandó!

Kazinczy helytelenítette a *tűzők* szó rövid *ü* hangját. Helyesen: *tűzők*. A másik: vétkes prosodia. „Provincialismussal nem szabad élni in der Schriftsprache” (KazLev. 6 : 161).

Egyébként a *tűzők* éppenséggel nem „vétkes prosodia”; fülünk és a vers ritmusa (s a verstan szabálya) itt bizony rövid *ü* hangot kíván . . . Legalábbis az én skandalásom szerint.

De ne boncoljuk most tovább, milyen hangokat, szavakat, szótöveket, ragozási formákat kifogásolt Kazinczy, Szemere, Helmecezy, Kölcsey. És azt se fejtessük, miben volt igazuk a kritikusoknak, s miben tévedtek. Messze vezetne — bár érdekes feladat volna — annak részletezése, hogy mely esetekben fogadta el Berzsenyi a változtatási javaslatot, mikor s milyen megfontolással maradt meg eredeti szövegénél. Sommásan összefoglalva: volt eset, amikor elfogadta a javaslatot; máskor — több vagy kevesebb vita után — ragaszkodott saját fogalmazásához. Arra is van példa, hogy — talán a vitát is kerülendő — egy harmadik formát tett a vitatott kifejezés helyébe. Vagy esetleg mással cserélte fel, másként fogalmazta a vitás strófát, esetleg egészen elhagyta.

Találóan írja Berzsenyi-monográfiájában Vargha Balázs, hogy: „Kazinczy revíziója legyalulta a nyelvi különbségeket, de buzgalmában többet simított a kelleténél. Berzsenyi pedig abban hibázott — ha egy lírikust saját életműve alakításáért egyáltalán felelősségre vonhatunk —, hogy túlságosan engedett a tekintély szavának” (164).

Nos, mint mondtam, most el kell tekintenünk annak részletes vizsgálatától, milyen eredménye volt a kritikának a költeményekre nézve. Egy példát mégis megemlítek azok közül, amelyek azt bizonyítják, hogy Berzsenyi túlságosan és sajnálatosan engedékeny volt.

A Barátimhoz című („Én is éreztem, s tüzetesen szerettem” kezdetű) versről van szó. Az ifjúság idealizmusát, életörömét a csalódás, reménytelenség érzése váltja fel a költőben, amikor látja a világnak, az emberiség történetének kiábrándító valóságát:

Látja a Virtust letapodva nyögni,
Látja a Bűnnek koronás hatalmát,
Sokrates méregpoharát s Tibérnek
Trónusa mocskát;

Látja és keblét szomorún bezárja;
S mint az ősziült kor, komor és magányos
rejteket választ, s szenelője mellett
Tépi bajúszát.

Hol sötét lelkét csak az egyetérző
Karja s ácsorgó csemetéi nyitják.
S visszapillant rá köde alkonyából
A nevető múlt.

(Ma már magyarázat kell egyik-másik szóhoz. A *szenelő*: kandalló, az *ácsorgó* itt: sóvárgó, ácsingózó.)

Verseinek második kiadásához ezt írja Helmecey Mihálynak a Barátimhoz c. versről:

„Itt az egész utolsó verset [= szakaszt] vedd ki, és az utolsó előtt valót így igazítsd:

Látja, és keblét szomorún bezárja.
Nem szeret semmit, de nem is gyűlölhet . . .
Szíve ohajt még, de üres vadonba
Hal ki nyögése.

S itt legyen a darabnak vége”.

Mi volt az oka a változtatásnak?

Kezdjük azzal, hogy a Helmecey-féle első kiadás (1813.) már bizonyos változtatásokat hajt végre (a költő jóváhagyásával) az eredeti szövegen. Versünk legkritikusabb részének (a későbbieket tekintve úgy is mondhatnám: botránykövének) ez volt az eredeti formája: *szenelője mellett rájga bajússzát*.

Először is: a *bajússza* hosszú *sz* hangja provincializmus. Mint Ruzsiczky Éva is írja, Kazinczy „A sziszegő hangra végződő szók *c*, *cs*, *s*, *sz*, *z*, *zs*-jének a geminációját birtokos személyragos alakban (pl. *ketrecce*, *pipaccsa*, *koszorussa*, *kegyesse*, *csontvázza* stb.) »grammaticai crimen«-nek és »Túl a' Dunaiság«-nak tartotta” (Pais Eml. 506).

Ilyen okból kifogásolta ebben a versben az eredeti *lakosa* formát (Berzsenyi javította is: *lakója*), vagy másutt a *koszorussa* helyett a *koszorúsá*-t tartja helyesnek, mert „az *s* nem szenved meg a' kettőztetést. Nem *kedvesse*, hanem *kedvese* (— o o). Ezt megkettőztetni Túl a' Dunaiság” (KazLev. 6:

161). De egyéb (nagyobb) baj is volt ezzel a képpel: a *bajuszrágás* költőietlen volta. Kazinczy javaslata: *tépi szakállát*. A költő félig elfogadja, s így lesz: *tépi bajúszát*. Csakhogy . . . a szelölője mellett bajúszát tépő költő élelapokba illő figurává lett különféle irodalmi körök szemében; a műveletlen, bárdolatlan vidékiség mintaképe. (Berzsenyi — külső megjelenésével, furcsa, tartózkodó modorával maga is elősegítette ennek a képnek a kialakulását; Virág Benedek is nyilvánvalóan róla mintázta a Pontyíróról szóló gúnyversét.)

A Mondolat „Vezérszavának” első mondata ez: „Gyakran szelölöm mellett téptem bajuszomat.” Kétségtelen, hogy Somogyi Gedeon Berzsenyinek a Barátimhoz c. költeményére utal. De Kölcsény sem titkolta ellenérzését: „Tudja, Öcsém Uram . . . hogy én nem téptem bajuszomat, mint az Öcsém Uram Poétája vagy Bölcsé. Szolgálóm megrakja szelölömet, pipát töltök, rágyújtok, és nézem a füstöt 's lángot . . .” (idézi Merényi, Nyr. 96: 12).

Másokat is idézhetnénk, akik nem kedvelték ezt a sort. Ilyen kritikusra utal Berzsenyi is egyik (1816-ban Takácsi Horváth János ev. lelkésznek írt) levelében: „Igen köszönöm, hogy az Úr recensensemet tudtomra adta. Írja meg neki, hogy azon két gáncsolt verseket: *Már keleten stb.* és *Szelölője mellett stb.* megigazítottam. Mert azokat én is helyteleneknek éreztem.”

Berzsenyi tehát elfogadta a kritikát, s alaposan megváltoztatta költeményét. Kár, nagy kár! Mert nemcsak a maga líráját szegényítette ezzel, hanem az egész magyar költészetet is; majdnem veszni, feledésbe merülni hagyván ezeket a csodálatosan férfias zengésű, hátborzongatóan szép sorokat. Mert a Berzsenyi-kiadások egy része a csonkított formában közli a verset — elvileg jogosan, hiszen a költő „rendelkezett” így. De szerencsére nem mindenki tisztelte ezt a rendelkezést, s ezért idézzük, idézhetjük ma is a teljesebb formát. Döbrentei Gábor az első kiadás szövegét közli, Horváth János ugyancsak ezt veszi fel gyűjteményébe (A magyar versek könyve).

Döbrentei már a csonka második kiadás megjelenésekor jelezte a maga és mások elégedetlenségét Kazinczynak. Ezt írja 1816. okt. 21-én: Berzsenyi „kihagyá ezzel kezdődő Ódájának: *Én is éreztem*, utolsó strófáját, 's az nagyon rosszúl esett. B. Naláczy Pista elkérte tőlem az új kiadást, 's minthogy Kolozsvárott megkaphatom, általadám. Annyira sajnállá az említett kimaradását, hogy az újba plajbásszal írta bé azokat” (KazLev. 14: 374).

Bizonyosan Arany János is kedvelt, emlékezetes — és az ő lelkiállapotát is pontosan tükröző — képre talált Berzsenyi versében. Ez tükröződik Tompához 1856. dec. 7-én írt levelében is: „. . . sokszor magamnak is terhére vagyok, s elmondhatná rólam Berzsenyi »szelölője mellett Tépi bajúszát.« Ez egy kényelem, ez a jó vaskemencze, melyben ropog a tűz — s barátokzik velem.”

S hadd jegyezzem meg végül, hogy — meggyőződésem szerint — Németh László is erre a változatra gondolt, amikor a „legnagyobb magyar versek” közé sorolja a Barátimhoz című költeményt is (Az én katedrám 236).

Talán a kelleténél egy kissé több időt szenteltem ennek a kérdésnek; szolgáljon mentésemül az is, hogy a magam érzését, véleményét is mondtam, amikor Berzsenyinek erről a megrázóan szép verséről beszéltem.

De menjünk tovább a provincializmusokról való viták következményeinek áttekintésében vagy inkább csak felelőlegességében.

„Az író nyelve nem dunai, nem tiszai, hanem a magyar *Schriftsprache*” — idézi Berzsenyi Kazinczynak a megállapítását. S hozzáfűzi mindjárt a maga (ellen)véleményét is: „Igen. De mi a *Schriftsprache*? — Kétségkívül nem egyéb,

mint a' grammaticai *Igazságnak*, czílos *Okosságnak* és *Izlésnek* serpenyőjében felolvasztott, elválasztott és destillált magyar nyelv. Ennek hazája tehát a' tanulószoba, provinciái pedig a Duna, Tisza, Erdély stb. Ezek közül akár-mellickehez ragaszkodni, az Igazság, Okosság és Izlés' világos parancsolatja nélkül — Provincializmus" (KazLev. 8: 565). Továbbá, ugyanebből a levélből: „A' Dunai szavaknak számkivetését az Igazság nem parancsolja, az Okosság ellenben, sőt néha az Igazság is világosan tiltják. Minden két értelműszavaknak elhárítását, az Igazságnak essenciális megsértése nélkül az Okosság parancsolja. Azon szavaknak változtatását, melyeket én javallék, mind az Okosság, mind az Izlés kívánják: ez azért, hogy az egygy [= egyforma, azonos] hangzást, amaz hogy a' két értelmet kerülje" (uo. 566).

Ez a „célus okosság" a nyelv célszerű használatát jelenti, a világosságot, az egyértelműséget, azt, hogy az olvasót nem szabad bizonytalanságban hagynunk, nem szabad kétértelműséggel félrevezetnünk. Berzsenyi sokszor írt erről, s vitáiban, dunántúli szavait védve sokszor hivatkozik erre a nagyon helyes (Kosztolányitól is hangoztatott) elvre. Mert — mint Bajza folyóiratában, az Aurorában is megfogalmazta: „... amit az olvasó nem ért, azon nem csudálkozik, hanem boszongodik; az olvasót pedig nem boszontanunk, hanem tenyerünkön kell hordoznunk." Egyetértéssel bólintunk hát, mikor Berzsenyi a *megette* helyett a *mögötte* használatát javallja „mert amaz nemcsak monotonitás, de egyszersmind rút kétértelműség is, holott a *megette* annyi is, mint: deroravit". Ugyanígy monotonitást és kétértelműséget szülhet a *felette* használata is . . .

Hogy ilyenféle félreértés társadalmi méretekben is előfordulhat, annak bizonyítására idézhetjük a Himnusz egyik sorát: Nyújts *feléje* védő kart. Ezt bizony a legtöbb magyar ember így érti: Nyújts n e k i segítséget, nyújtsd neki, *feléje* védő karodat. Holott a valódi értelme: *feléje*, *föléje*, a feje fölé. Mint más helyen prózai szövegben írta is Kölcsey: „Az ég terjessze ki feletted védő karjait, szép haza" (l. Pais Károly: MNy. 39: 209).

Azt is helyeselhetjük (főként az után, hogy köznyelvünk alakulása is igazolta Berzsenyit), hogy a *magos* melléknév helyett célszerűbb a *magas*, mert az előbbi azt jelenti: magvas. (Legfeljebb azon mosolyodunk el, hogy a költő éppen ebben a „célszerű okosság"-ot szorgalmazó-dicsérő levelében a *maga* többesét — s nyilván a saját nyelvszokásának megfelelően — *magok* formában használja . . .)

Van azonban jó néhány kevésbé életrevaló, a nyelvi valóságtól, a nyelvszokástól nem támogatott ötlete is. Többször is javasolja például, hogy a mézadó bogár neve legyen a dunántúli *méhe*, a *méh* formát pedig az uterus, az anyaméh megnevezésére alkalmazzuk. Egy kritikájában meg azt írja, hogy „a *dicsért* [= dicsőséért] csatázok" a félreértés elkerülése végett jobb volna így: a *dücsért* csatázok, s a *dücs* különben is jobban illik a komoly élményhez, mint a gyermekes *dics*. Merész ötletnek érezzük az *é-ző* és *í-ző* formáknak tulajdonított vagy tulajdonítandó ilyen értelemmegkülönböztető szerepet: *ég*, *fél*: főnév, *íg*, *fil*: ige; legyen a *vélem* = énvelem, a *vílem* = gondolom; tegyünk különbséget a *vétek* = vetek, dobok és a *vítek* = bűn között; stb. (Vö. KazLev. 8: 326.)

Nem folytatom; az eddigiekből is kiderül, hogy a j o g o s törekvés (a közlendő világossága), a jelentéselkülönülés m e g l é t e a nyelv életében s továbbbi l e h e t ő s é g e a „szóhasadás"-ra — egy kiagyalt elmélet zsákutcájába vitte a költőt.

Még reménytelenebb vállalkozása volt Berzsenyinek az etimologizálás, amelynek eredményeit „A magyar nyelv eredetiségéről" című dolgozatában

foglalta össze. Törekvése a maga korában nem egyedülálló: hazafias érzését bántja, hogy a magyar szókincs javát idegen nyelvekből származtatják, elhatározza hát, hogy: „némely szavaink származatját minden figyelemmel megtekintsem, s nyelvünk becsületét e részben is oltalmazzam”.

Az „eredmény” nem marad el nála sem. „Bukdozásaim haszon nélkül nem maradtak, sőt örömmel tapasztaltam, hogy mindenütt többet találtam, mint kerestem, elannyira, hogy csakhamar általláttam azt, hogy a magyar nyelv tán az egész ó világ nyelveinek gyökere és anyja” (Berzsenyi Dániel Összes művei, Szépirodalmi Kiadó, 1978. 580).

Ezzel a munkával — tudtommal — nem foglalkozott még a Berzsenyi-filológia. Kegyeletből? Lehet. Én sem részletezem felfedezéseit, csak egy-két egyszerűbb példát említek szövejtései közül. A latin *tellus* a *telek* megfelelője, a *humus* a magyar *homok*-ból való. A *lacus* a *latyak*-ból érthető, a *longus* meg: *lő-nag*, azaz jó nagy . . .

De nem is az a lényeg, hogy mit érnek ezek a nyelvészeti próbálkozások, hanem az, hogy — mi helyett vannak, mit „pótolnak”, mitől vonják el az író.

Az alkotó, a költő fölösleges, terméketlen, idejét felőrlő, egészségét romboló vitákba bonyolódik. Versek írása helyett esztétizál, tudóskodik. „Elgondolhatod — írja Kazinczynak 1820. dec. 13-án —, mely óriási munka volt nekem, zavart fővel, dühödt szívvel s minden könyv nélkül esztétikázni, holott én Rájnis Kalauzán kívül sem esztétikát, sem poétikát soha nem olvastam.”

A „tört-mart ember” elhallgat, elhagyja múzsáját, költészetének meghitt, éteri birodalmát.

„Mennél többet olvasom Berzsenyi költeményeit — írja Naplójában Széchenyi 1828. júl. 21-én —, szívemet annál nagyobb fájdalom tölti el, hogy oly kevesen olvasnak magyarul, hogy Cr.[escence] nem olvassa ezt . . .

És Berzsenyi sem ír többé . . . Egy ilyen tehetség! Mert megkeseredett — Senki sem ismeri el érdemeit” (553).

Felvethetné azonban valaki: jogos-e, méltányos-e Berzsenyi elhallgatását a dunántúlizmus, a provincializmus vádjával, vitájával komoly mértékben kapcsolatba hozni? Közismert, hogy a költő elkedvetlenedésének, elkeseredésének és munkássága irányváltoztatásának legfőbb oka Kölcsény recenziója volt. S abban viszonylag kevés szó van a provincializmusról.

Valóban csak néhány sort ír Kölcsény a fölöslegesnek, stílustalannak ítélt tájszavakról (*méhe, pirkolagos, csatináz, döngécsel* stb.): „Értetni kell a poétának, hogy vagynak szavak és szólások, melyekkel, kivált a poezis fentebb nemeiben élnie nem lehet.”

De: egyrészt rejtetten ehhez a témához kapcsolódik a recenzió leggyilkosabb — befejező — példája, a vidéki bugrisra, a fűzfapoétára való utalás, azután meg: Berzsenyi az antirecenziókban lényegesen többet foglalkozik ezzel a kérdéssel, ami mutatja, hogy érzékenyen érintette az a néhány sor is; továbbá: a provincializmus, dunántúlizmus gyakori, szinte állandó téma leveleiben, kritikáiban, tanulmányaiban csaknem élete végéig.

A „Recenzió” óta már tizenhárom esztendő telt el, s Berzsenyi mégis a friss sebek érzetével ír Széchenyi Istvánnak, 1830-ban: „Nagy jót tett Méltóságod nyelvünkkel azáltal is, hogy egészen a dunai dialectus mellé állott, aminek én csak azért is igen örvendek, mivel engem leginkább a dunai dialectus miatt vett üldözőbe Kazinczy pártja. Ezek az urak oly kirekesztőleg uralkodóvá akarták tenni a tiszai dialektust, hogy legjobb dunai szavainkat is kizárták az írói nyelvből, s majd minden magánhangzóinkat megnyújtják, pedig éppen a sok

tiszai spondeusok fogyasztása által kell nyelvünket mind szebbíteni, mind a verselésre alkalmasabbá tenni, a dunai szavak felvétele által pedig gazdagítani.”

Aki Széchenyi Hitelét forgatja, talál benne (is) magyarázatot Berzsenyinek iránta való bizalmára, hálájára.

Védelmet kap benne például a vétkes provincializmusnak, dunántúlizmusnak ítélt *-bul*, *-bül*, *-rul*, *-rül*, *-tul*, *-tül* rag. Íme: „Kiki szeresse felebarátjában a' hazafit 's embert, 's ne kárhoztassa íróbajtársát — be jól illik ide ez a baj! — mert teszem némelykor *e-t* ír *ő* vagy *j-t* *y*, vagy *bul-t* *rul-t* *ból* *ról* helyett. . .” (226).

De nemcsak megengedi, maga is használja ezeket a formákat. „Lovakrúl” címen adja ki egyik nevezetes könyvét, a Hitel előszavában meg ezt olvashatjuk: „A Hitelrül szólok, 's a mi belőle foly, a' becsületrül, az adott szó szentségérül, a' cselekedetek egységérül. . .”

Nyilván az is jól esett a költőnek, hogy Széchenyi többször is emlegeti őt — utalással, idézéssel — híres művében. „Az a' mi valaha nemzetiségünk *talpköve* (én emeltem ki, L. L.) s ereje volt, időjáráttal elbomlott, 's jól mondja hazánk koszorus Lantosa

„Óh más magyar kar mennyiköve villogott
Atilla véres harcrai közt 's a' t.

's a' mi elmúlt, ne akarjuk azt megint életbe visszaidézni, mert lehetetlen — úgy mint elfolyt órink se térnek soha vissza többé” (72).

*

Befejezésül időzzünk még néhány percig a mánál, hogy az elkedvetlenítő képeket vigasztalóbbakkal cseréljük fel. A harcot, amelyet őseink vívtak, békévé oldja az emlékezés — mondhatnám József Attilával. De nincs is szükségünk költői metaforákra: a magyar nyelv hetén, amelynek középpontjában az idén a tájnyelv áll, másként gondolunk Berzsenyire, dunántúlizmusaira, s egyáltalán a tájnyelv és az irodalom kapcsolatára, mint ahogy gondoltak sokan a múlt század elején. Ma már aligha akadna irodalmár, aki kétségbe vonná Berzsenyi költői nagyságát. Helye szilárdan ott van a legnagyobbak között. Nem, „divatos”, nyilván nem is lesz az, de mindig lesz tábora igényes, versszerető, versértő olvasókból, akik hozzá térnek, a vers szépségéért, a soraiból kisugárzó humánumért, nyelve különleges, hatalmas zengéséért. Örömért és — megrendülésért. Egykor kárhoztatott tájszavai legfeljebb kedves színükkel, különlegességükkel hívják fel magukra a figyelmet. Ami pedig a mi rövid magánhangzóinkat illeti: él ezekkel szükség esetén (ha a nyelv zenéje kívánja, ütem, rím vagy ritmus megokolja) kelettől nyugatig minden magyar költő. Az erdélyi Áprilytól a dunántúli Keresztury Dezsőig. Vagy — Babits Mihályig. Aki jól tudja például, hogy az *út* szóban hosszú a magánhangzó:

— mennyi illet, mennyi szín!
szép az *útad*, Gretna Green

— de mégis „eltéveszti” néha:

Mennyi szín és mennyi kincs!
szebb *ut* nincs és jobb *ut* sincs.
(Gretna Green)

Következő versében a *szivem*, meg a *Dunántul* hazai hangulatú formákat olvashatjuk. Ezért is, de — talán mondanom sem kellene — főként tartalmáért idézem Babitsnak ezt a szép vallomását.

„Te vagy a táj, hová szivem
folyton epedve hazarándul:
te kék, finom, fantasztikus
Dunántul!

Ha otthon kell, ha mese kell,
feléd futok. Te vagy a dajka,
kinek tej-édes szavakat
ad ajka.”

(A szépszemű öreg tovább mesél . . .)

Lőrincze Lajos

III.

Nyelvünk a szórványságban

A magyar nyelv hete ez évi programjának központi témája az „Ember, nyelv, táj” címet kapta. Ez a viszonylag tág megjelölés — úgy gondolom — jó lehetőséget ad arra, hogy a magyar nyelv hete előadásain a hallgatóság igényeinek, illetve az előadók érdeklődési körének megfelelően nemzeti nyelvünk minden fontosabb változatának: az irodalmi nyelvnek, a köznyelvnek, a regionális köznyelveknek, a nyelvjárásoknak, sőt — az említett fogalmi hármashból az „ember”-t hangsúlyozva — akár a rétegnyelveknek a problémái is szőnyegre kerüljenek.

Úgy gondolom, hogy az „Ember, nyelv, táj” téma — különösen akkor, ha az „ember” és a „nyelv” összetevőket, ember és nyelv kapcsolatát hangsúlyozzuk — minden különösebb erőszakoltság nélkül megengedi azt is, hogy a hazai tájakon, sőt a történelmi magyar nyelvterületen kívül élő magyarok magyar nyelvi, magyar kulturális élete kérdéseinek is szenteljünk egy előadást, első-sorban azt vizsgálva, hogy mit is teszünk mi, az „óhazá”-ban élő magyarok azért, hogy szerte a nagyvilág különböző tájain, a történelmünk viharai következtében szétszóródott magyarok és leszármazottaik, tehát az ún. szórvány-magyarság körében minél tovább éljen a magyar szó, minél tovább megmaradjon kapcsolatuk a magyar kultúrával, és hogy mindezek révén minél tovább éljen bennük a magyarsághoz való tartozás érzése és tudata.

Különösen megokoltnak látom, hogy a magyar nyelv hete keretében ezekről a kérdésekről éppen itt, Szombathelyen szóljunk, hiszen ennek a városnak egyik fontos kulturális intézménye, a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola már eddig is számottevő tevékenységet fejtett ki ebben az irányban, és ezt a tevékenységet nyilván folytatni kívánja a jövőben is.

A következőkben tehát a szórványságban élő magyarokkal kapcsolatos nyelvi-kulturális kérdésekről fogok beszélni.

Az előbb már utaltam rá, hogy szerintem az „Ember, nyelv, táj” témakört ki-ki más-más módon értelmezheti, töltheti meg tartalommal. Magam,

szinte egy életen át végzett munkám, a magyar nyelvjárások vizsgálata — elsősorban a magyar nyelvátlasz anyaggyűjtése és ellenőrzése — során a történelmi magyar nyelvterület fontosabb tájainak nagy részét bejártam. 200-nál több településen ismerkedtem meg az ott lakó emberekkel, ismertem meg nyelvüket-nyelvjárásukat, életüket, szokásaikat.

Mégis — vagy talán éppen ezért — számomra „ember, nyelv, táj” összefüggésében a „táj” elsősorban szülőföldemet, a „nyelv” elsősorban szülőföldem nyelvjárását, az „ember” pedig az ezen a tájon élő, az ezt a nyelvjárást beszélő embereket, ezt a közösséget jelenti. Konkrétabban ezt a vidéket, Vas megyét, vagy még konkrétabban a történelmi Vas megye legnyugatibb magyar településeit: Felsőőrt és vidékét. Számomra ez az a táj, amely mindig Radnóti Miklós szép sorait idézi fel bennem:

Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent,
 nekem szülőhazám
 messzeringó gyerekkorom világa.

Sőt — ha szabad tovább folytatnom ezt a talán nem is egészen ide illő szubjektív hangvételi vallomást — Felsőőr számomra még több is, mint egyszerűen szülőföld: egész életpályám alakulásának egyik meghatározó oka és tényezője. Ugyanis: az, hogy eredeti elképzeléseim ellenére nem irodalmár, hanem nyelvész, azon belül is nyelvjáráskutató lettem, távolról sem saját elhatározásomból, hanem jóemlékű debreceni professzorom, a modern magyar dialektológia megteremtője, Csúry Bálint rábeszélése, sőt eléggé határozott és jól érzékelhető pressziójára történt. S ennek egyetlen oka az volt, hogy Felsőőrben, ebben a különösen érdekes, sajátos nyelvi archaizmusokat és sajátos neologizmusokat felmutató városban születtem. S Csúry Bálint ennek a nyelvjárásnak a feldolgozására szemelt ki engem. Annak megítélése, hogy Csúry Bálint elképzelésének mennyire tettem eleget, nem az én feladatom. Azt azonban idestova fél évszázad távlatából is nyugodtan elmondhatom: nem bántam meg, hogy annak idején gyáva voltam ahhoz, hogy a professzori akaratnak ne tegyek eleget.

Az elmondottak után talán érthető, ha mostani, a szórványmagyarság nyelvi problémáival foglalkozó előadásomban először a Felsőőr vidéki — egy kissé tágabban a burgenlandi — magyarokról kívánok szólni.

Velük kapcsolatban azonban azonnal felmerül egy terminológiai jellegű kérdés: szórványmagyarságnak tekinthető-e a burgenlandi magyar népcsoport? És erre a kérdésre nem is lehet egyértelműen igennel vagy nemmel válaszolni.

A burgenlandi magyarok a Magyarországgal szomszédos többi országban lakó magyarokkal azonos módon, tehát saját akaratuktól függetlenül kerültek mai hazájuk állami kötelékébe. Egy évezrede élnek ugyanazon a területen, nem ők lépték át a határokat a határok léptek túl rajtuk. Ebben a tekintetben tehát különböznek a többi nyugat-európai és tengerentúli országban élő magyaroktól, sőt még az Ausztria egyéb tartományaiban, városaiban élőkötől is. Az anyanemzettől való elkülönülésnek, az idegen országban való népcsoporttá válásnak az okait, módját illetően tehát — nem tekinthetők szórványnak.

Több más szempontból viszont szórvány jellegű a burgenlandi magyar népcsoport is. Létszáma alig néhány ezer, s még ezek sem egyetlen tömbben élnek. Nincs meg, vagy csak nagyon hiányosan van meg Burgenlandban az a sajátos intézményrendszer (az iskolarendszer, a kulturális intézmények, a tu-

dományos intézmények, a sajtó és egyéb tömegkommunikációs eszközök rendszere, a saját szépirodalom stb.), ami egy-egy nemzeti kisebbség anyanyelvének, ősi kultúrájának, nemzeti sajtóságainak önerőből történő ápolásához, nemzedékek során való fenntartásához elengedhetetlenül szükséges. Ami lényegében megvan pl. az erdélyi, a csehszlovákiai, a jugoszláviai, sőt a kárpátaljai magyarság esetében is. (Más kérdés, hogy ennek az intézményrendszernek vagy az intézményrendszer egyes elemeinek a zavartalan működéséhez az említett országok közül egyikben vagy másikkban jelenleg megvannak-e a szükséges feltételek.) És végül — a szórványok nagy többségéhez hasonlóan — a burgenlandi magyarok körében is viszonylag szűk és különösen szűk volt az elmúlt hat évtized egyes időszakaiban — az az értelmiségi réteg, amely a nemzetiségi lét keretei között a nemzetiségi tudat egészséges működésében, fenntartásában, erősítésében a kovász szerepét betölthetné, illetve akik ezt a szerepet vállalták volna.

S azt hiszem, nem nagyon tévedek, ha azt állítom, hogy éppen ezek a szórványjellegből következő negatívumok játszották a fő szerepet abban, hogy míg a többi Magyarországgal szomszédos országban a magyarok létszáma még a hivatalos statisztikai adatok szerint sem csökkent a közvetlenül az impériumváltozást megelőző létszámhoz viszonyítva az elmúlt fél évszázadban jelentős mértékben, addig Burgenlandban az osztrák rezsim alatt — legalábbis a hivatalos statisztikák szerint — úgy a negyedére zsugorodott.

Úgy gondolom, hogy egy-egy magyar szórvány anyanyelve, ősi kultúrája megtartásának elengedhetetlen feltétele, hogy éljen bennük a magyarsághoz való tartozás tudata, ami viszont aligha érhető el a Magyarországgal, az élő magyar kultúrával való folyamatos és közvetlen kapcsolat nélkül. De ennek a kapcsolatnak kölcsönösnek kell lennie abban az értelemben, hogy a szórvány-ságban élőknek érezniük, tudniuk kell, hogy a hivatalos Magyarország is érdeklődik sorsuk iránt, törődik velük, és megadja a tőle telhető segítséget mindazoknak, akik magyar nyelvük, magyar kultúrájuk megőrzését a maguk, sőt utódaik számára is fontosnak tartják.

De vajon az utóbbi jó két évtizedet leszámítva érezhette-e a burgenlandi magyarság ezt a törődést, ezt a segítő készséget az anyaország részéről? Erre a kérdésre csak a leghatározottabb nemmel felelhetünk. Jól mutatja ezt az a tény is, hogy a két világháború közötti magyar politika, az akkori magyar sajtó rendszeresen foglalkozott az ún. elszakított területek magyar lakosságával, a Romániában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában élő magyarokkal, helyzetükkel, gondjaikkal, de még csak említés sem nagyon történt arról, hogy az ország nyugati határának túlsó oldalán, Burgenlandban is élnek magyarok, és erről a tényről bizony közvéleményünk is szinte teljesen megfeledkezett. Így azután a burgenlandi magyarság kapcsolata Magyarországgal ebben az időben meglehetősen egyirányú volt. S ez a helyzet a második világháborút követő évtizedben még csak tovább romlott, mégpedig ha nem is kizárólag, de elsősorban a hivatalos Magyarország hibájából.

De erről a kapcsolatról elárul valamit talán az is, hogy Habsburg Ottó előbb látogatta meg a Felsőőr vidéki magyarokat, mint — a bécsi magyar nagykövetet nem számítva — valaki magyar politikus, és — tudtommal — Köpeczi Béla volt az első magyar miniszter, aki felkereste őket.

Az eddig elmondott negatívumok bizonyára nem kis mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy Felsőőrben, a reformátusok lakta Fűszögben, ahol annak idején én is nevelkedtem, és ahol az én gyerekkoromban, a húszas években az

utcán a gyerekek ajkáról mégcsak véletlenül sem lehetett német beszédet hallani, ma már ha nem is tűnt el egészen, de — tapasztalataim szerint — nagyon megritkult a gyerekek körében a magyar szó. Pedig a Felsőőr vidéki magyar nyelvjárás elhalásával nemzeti nyelvünk egy egészen sajátos változattal lenne szegényebb, egy egészen sajátos szín tűnne el vele nemzeti nyelvünk palettájáról.

Én nem akarom most a felsőőri nyelvjárást részletesebben ismertetni. Órákat lehetne beszélni róla. Inkább csak ízelítőt adnék belőle, néhány olyan jelenséget emelve ki, amelyek elütnek a szomszédos nyugat-dunántúli nyelvjárásoktól.

Mert azt talán mondanom sem kell, hogy a Felsőőr vidéki nyelvjárásnak számos közös vonása is van a nyugati nyelvjárásokkal, mindenekelőtt a Szombathely környékivel. Pl.: Mindkét nyelvjárásban megvan a kétféle *e* hang: *embérek*, *mégvéhetéd*; — mindkettő erősen *i*-ző, azaz: köznyelvi *é* helyén — nyelvtörténeti szempontból jól körülhatárolható esetekben — *i*-t találunk: *szíp*, *kík*, *felesíg*, bizonyos esetekben pedig rövid *i*-t: *beszid*, *legin*, *vetis* stb. Ugyanakkor *ó* *ő* helyén gyakori az *ú*, *ű*: *lú*, *úta*, *kű*, *űket*. Köznyelvi *ú*, *ű*, *í* helyén viszont szinte általánosnak mondható a rövid *u*, *ü*, *i*: *ur*, *tüz*, *viz*. — Gyakoribb az *ő* mint a köznyelvben: *bötü*, *böcsül*, *beföd* stb. — Az *ó*, *ő*, *é* hangok ún. kettőshangzós ejtésűek, tehát *jó*, *ősz*, *kéz* helyett *juo*, *űosz*, *kiēz*. — Mindkét nyelvjárásra jellemző, hogy szó belsejében mássalhangzó után *j* nem állhat, helyén *gy* vagy *ty* jelentkezik: *borgyu*, *dobgya*, *gyaptyu*, *aptya*. — Az *l* szó vagy szótag végén gyakran eltűnik, és az előtte levő rövid magánhangzó megnyúlik: *vuot*, *fűöd*, más esetekben viszont rövid marad: *tanutam*, *pörünek*. És még folytathatnám a sort.

Vannak természetesen nyelvtani — főleg alaktani — jellegű közös sajátosságai is: pl. a *-nál*, *-nél*, a *-hoz*, *-hez*, *-höz* és a *-val*, *-vel* rag egyalakú: *kiēzná van*, *fűötho vág*, *kapáve* (Felsőőrben: *kapávie*); a főnévi igenév képzője általában *-nyi* alakú: *várnyi*, *kírnyi*, bizonyos szavakban azonban *-nya*: *innya*, *hínya*, *rínya*.

De térjünk most már át a sajátosan Felsőőr vidéki jellegzetességekre! Először a hangtan, a kiejtés, azután az alaktan, és végül a szókincs területéről!

Egyik legjellegzetesebb vonása a felsőőri nyelvjárásnak, ami első hallásra is azonnal feltűnik mindenkinek, hogy köznyelvi *gy*, *ty* helyén *dzs*, *cs* jelentkezik: *dzserék*, *kucsa*, *bácsám*. Ez vonatkozik természetesen arra az előbb már említett jelenségre is, hogy szó belsejében *j* helyett *gy*, *ty* áll, tehát Felsőőrben az ott említett szavak így hangzanak: *bordzsu*, *dobdzsa*, *dzsapcsi*, *apcsa*. Azonnal megjegyzem azonban azt is, hogy ez az ejtés mód a három Felsőőr vidéki település közül csak Felsőőrrre jellemző, a másik két településre, Alsóőrrre és Őriszigetre nem. Ez a jelenség a felsőőri nyelvjárásban valószínűleg megőrzött ősi sajátosság, amely jó fél évszázaddal ezelőtt még szinte általános volt. Ma azonban már bomlóban van, és a nyelvérzék elbizonytalanodása miatt hallottam ilyen egészen különös alakokat is, mint: *matyka*, *vatyoratyillag*, *Bégyből*.

Bizonyos szavakban, főleg hangsúlyos helyzetben az *a* hang helyén *oa* ~ *ua* típusú kettőshangzó hallható: *foa*, *mua*, *poart*, *muarok*, ugyanígy a *-va* igenévképzőben: *nyidvoa van*, illetőleg néhány, eredetileg *v*-t tartalmazó szóban a *v* kiesése után: *lovam*, *kovász*, *kovács*, *hová* helyett *loam*, *koasz*, *koacs*, *hoa*.

Hasonló jelenséget tapasztalhatunk az *e* hangnál is *el* kapcsolatban, elsősorban akkor, ha az *l* kiesik: *legeltet*, *termelte* helyett *legietet*, *termietek*; ugyanígy a *-vel* ragban: *kapávie*, *kezívie*, valamint a *-ve* igenévképzőben:

űvie 'ülve', *szíd van szédvőe*, illetőleg egy-két szóban *er* hangkapcsolat helyén, pl.: *pēetli* 'pertli'.

Történetileg ebben a típusba sorolható az a sajátság is, hogy az *el* igekötő *je* alakú: *jemēnt*, *jedzsűtt*, illetve, ha az ige magánhangzóval kezdődik, megmaradhat az *l* is: *elindulok* helyett *jeindulok* vagy *jelindulok*. Hasonlóképpen viselkedik a már említett egy alakú *-vel* rag is, ha előtte mássalhangzó van, és így a *v*-nek hasonulnia kellene, tehát nem *tehenekkel*, *lábbal*, hanem *tehenékje*, *lábje*.

Csak Alsóőrre jellemző, hogy *á* hang előtt az *a* — szakmai műszóval — illabiális ejtésű, tehát úgy hangzik, mint a rövid *á*: *kapa* de *kápál*, *mádár*, de *madarat*.

S még egy hangtani jellegű megjegyzést! A határozott névelő Felsőőrben nem *a*, *az*, hanem *e*, ez: *e fíjam*, *ez embērek*. Ezzel szemben az *ez* mutató névmás *jez* alakú, természetesen toldalékolt formáiban is: *jeszt*, *jebbe*, *jennek*, *jehho*, *jezek*.

Az alaktani kérdések közül is csupán néhány különösen jellemzőt sorolok fel. Így: A kijelentő mód jelen ideje többes első személyének ragja nem *-unk*, *-ünk*, hanem *-nunk*, *-nünk*; tehát nem *iszunk*, *eszünk*, hanem *isznunk*, *esznünk*. — A feltételes mód jelen ideje többes első személyének ragja a tárgyas ragozásban a *-nák*, *-nék* mellett lehet *-náják*, *-niējik*, *-nejik* is, azaz *mēginnák* mellett *mēginnáják*, vagy *rájogvēnniēk* mellett *rájogvēnniējik* és *rájogvēnniejik*. — Vagy — ahogy ezt már Lőrincze professzor úr is említette — a felsőőri igeragozás megőrizte a *lesz* ige felszólító módú *legyen* formája mellett a *legy* — helyi kiejtéssel *lēdzs* — formát is, amire évszázadokon át egyetlen dokumentált adatunk volt: az Ómagyar Mária Siralomból egy névtelen szerzőtől úgy a XIII. század közepéről, és néhány éve egy második a felsőőri nyelvjárásból — a húgomtól.

S még egy alaktani példa: a birtokos személyjelezés területéről. A több birtokra vonatkozó formákat úgy alkotják meg, hogy az egy birtokot jelölő alakhoz hozzáteszik az *-ék* képzőt — kivéve a leggyakoribbat, az egyes szám 3. személyű alakot. Pl.: a *tyúk* Felsőőrben is *tik*. Az egy birtokot jelölő alakok: *tikom*, *tikod*, *tikcsa*, *tikunk*, *tikotok*, *tikcsok*. Ebből a több birtokra vonatkozók: *tikomiēk*, *tikodiēk*, *tikcsaji*, *tikunkiēk*, *tikotokiēk*, *tikcsokiēk*.

Különösen jelentősek az eltérések a szókincs területén, ezért ebből még izelítőként is csak viszonylag keveset adhatok. Ilyen, tipikusan Felsőőr vidéki tájszavak: *bünkü* 'mély gödör folyómederben, főleg folyókanyarban', *karafon* 'fánk', *dērze* 'háztartási reszelő', *feketēpērnye* 'áfonya', *bogárgomba* 'légyölő galóca', *nyulica* 'rókagomba', *lufikyo* 'sárgarigó', *büdösantal* 'mezei poloska', *ciēkk* 'kullancs', *boncu* 'poloska, illetve a hajdina termésének a héja', *koromtisztituo*, *kormos* 'kéményseprő', *csihar* 'nagy darab <kenyér>', *csöndör* 'díszes rojt <az oston>', *botigál* 'bottal jár', *böcöget* 'a fejével igent int', *hoppicál* 'biceg' stb. A tájszavak néha még a három településen is különbözhetnek egymástól, pl. a borsó neve Felsőőrben *csicsēre*, Alsóőrben *kikēlle*, Őrszigeten pedig *urbisзли*.

A Felsőőr vidéki nyelvjárásban ma igen sok a német jövevényszó. Annak, hogy ebben a nyelvjárásban a magyar nyelvjárások átlagánál nagyobb számban vannak német szavak, hosszú és érthető történelmi előzménye van: Felsőőr és környéke már a magyar állam kötelékében is legalább négy évszázadon át nyelvsziget — ún. belső nyelvsziget — volt, főleg német környezetben. De a korai — és még jóval kisebb számú — jövevényszavakat a nyelvjárás a maga belső törvényei szerint csiszolta, formálta. Hiszen az előbb felsorolt táj-

szavak közül is nyilván német eredetű a jó „magyar hangzású” *karafon*, a német *Krapfen*-ből, a *boncu* (német: *Wanze*), és valószínűleg a *büñkü* is (német: *Winkel*). Ma már azonban igen nagy azoknak a német jövevényszavaknak a száma, amelyek alakilag nem nagyon módosultak, és német voltak szinte első pillanatban felismerhető. Pl.: *prëmzül* 'fékez', *strájdul* 'civakodik', *strábáncul* 'csavarog', *tringöld* 'borravaló', *rëntni* 'nyugdij', *spenglër* 'bádogos' *szótlër* 'szíjgyártó', *triëfiészli* 'három lábú kis vas állvány, melyre az edényt szokták tenni ételmelegítéskor', *sájszhájzli* 'árnyékszék' *nájgiëri* 'kíváncsi', vagy akár *füaresájn*, *rájzëpossz*. Sőt az sem példátlan, hogy idők során kettős átvétel is történik. Említettem, hogy valószínűleg a német *Winkel* keresendő a *büñkü* szó mögött, de él a *vinkli* szó is a nyelvjárásban 'zug, szöglet' jelentésben.

De a nyelv világából térjünk most vissza megint magára a burgenlandi magyar népcsoportra! Az a kép, amelyet a nyelvjárás bemutatása során megrajzoltam róluk, — nem volt valami szívderítő. Ennek ellenére a burgenlandi magyarság közeli jövőjét illetően nem vagyok annyira pesszimista, mint amennyire éppen az általam elmondottak alapján lehetnék, sőt talán lennem illenék.

A jelen mintha már nem lenne annyira sivár, mint volt a távolabbi múlt. Az utóbbi másfél-két évtizedben ugyanis — szerintem — bizonyos pozitív változásoknak lehetünk a szemtanúi. Ennek két fő okát látom. Az egyik az, hogy igen jelentős változások következtek be a hivatalos magyar szervek részéről a szórványmagyarsággal való kapcsolatok megítélésében, amit talán legkézzelfoghatóbban a Magyarok Világszövetsége keretében kibontakozott anyanyelvi mozgalom tükröz, de ami igen magas politikai szinten is megfogalmazódott. Igaz, egy kicsit talán megkésve, de mégiscsak megfogalmazódott, és a jövő szempontjából ez igen nagy jelentőségű lehet. Szűrös Mátyásnak, az MSZMP Központi Bizottsága titkáranak, az Országgyűlés Külügyi Bizottsága elnökének arra a kijelentésére gondolok, amely szerint: „Magyarország felelősséget érez és visel a határain túl élő magyarokért.”

A másik, némi optimizmusra alapot adó ok pedig az, hogy az utóbbi évtizedekben a burgenlandi magyarok körében is kialakult egy olyan értelmi-ségi csoport — elsősorban pedagógusokból, papokból —, akik valóban szívügyüknek tekintik a burgenlandi magyar népcsoport sorsának alakulását, akik kiismerték és megtanulták a kisebbségi keretek között végzendő nyelvi-kulturális munka lehetőségeit, formáit, akik megpróbálnak élni is ezekkel a lehetőségekkel, sőt van erejük és bátorságuk harcolni is ezeknek a lehetőségeknek a megteremtéséért — ha harcolni kell értük. S fontosnak tartom, hogy ehhez a munkához bizonyos szervezeti kereteket is teremtettek — elsősorban a Burgenlandi Magyarok Kulturális Egyesületének a megalakítására, és ennek keretén belül az Őrség című kiadvány többé-kevésbé rendszeres megjelentetésére gondolok.

Az említett pozitív változások konkrét eredményeit nem kívánom részletezni, inkább csak emlékeztetőül említem a kulturális élet területéről a néptáncsoportok, a színjátszó körök működését, a citerazenekar megalakulását, a megélénkült könyvtári életet, hogy falumúzeum létesült Alsóőrött. S az anyanyelv megőrzése szempontjából igen jelentős esemény, hogy a burgenlandi 10—14 éves gyerekek rendszeresen részt vesznek a szórványmagyarság gyerekei számára szervezett, nyelvoktatással egybekötött balatoni tábo-rokban.

Folytathatnám még az eredmények felsorolását, de szeretném remélni, hogy ezekről pontosabban és szakszerűbben számolnak majd be a burgenlandi magyarok jelen levő képviselői, és ugyanők talán elmondják majd azt is, hogy milyen segítséget kaptak eddig, és szeretnének kapni a jövőben is a tanácskozásunknak helyet adó Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskolától — hiszen tudtommal ezzel az intézménnyel már eddig is igen gyümölcsöző együttműködésük alakult ki.

Előadásomnak a burgenlandi magyar népcsoporttal foglalkozó részét ezzel le is zárnám. Engedjék meg azonban, hogy záróakkordként az éppen kétszáz éve született Kisfaludy Károly Mohács című verséből idézzek néhány sort. Az esetleges félreértések elkerülése végett nyomatékosan hangsúlyozom azonban, hogy nem ezeknek a soroknak a tartalmát, hanem mondanivalójuk szellemét ajánlom mindazok figyelmébe, akik szívügyüknek tekintik azt, hogy a burgenlandi magyar nép- és nyelvszigetben még hosszú ideig élő maradjon a magyar szó, a magyar kultúra:

El, ti komoly képek ! ti sötétség rajzati félre !
 Új nap fényle reánk, annyi veszélyek után,
 Él magyar, áll Buda még ! a múlt csak példa legyen most,
 S égve honért bizton nézzen előre szemünk.

*

A szorosabb értelemben vett szórványmagyarság létszámára nincsenek megbízható, pontos adataink. Általában mintegy másfél millióra szokták becsülni őket, akik azonban a szó szoros értelmében szerte a nagyvilágban szét-szóródva élnek. Jelentősebb számban két országban található: az USA-ban kb. 6—700 000-en, Kanadában mintegy 100 000-en. A többi országokban legfeljebb néhány tízezerre, vagy éppen csak néhány ezerre tehető a számuk. Elgondolkoztató viszont, hogy az 1980-as népszámlálás az Amerikai Egyesült Államokban a magyar származásúak számát, tehát azokat, akiknek valamegyik ősé magyar, 1 776 902-ben állapította meg.

Most nem kívánok szólni arról, hogy új hazájukban a kisebb-nagyobb magyar népcsoportok többnyire milyen tiszteletreméltó, sőt megható erőfeszítéseket tettek azért, hogy ne csak megőrizték, hanem utódaiknak is átadják anyanyelvüket, velük is megismertessék a magyar kultúra értékeit. Egyházi és világi egyesületeket hoztak létre, hétvégi és vasárnapi iskolákat tartottak fenn, lényegében önerőből, esetleg a hazai egyházak némi támogatásával, mert a mindenkori hivatalos Magyarország segítségére-támogatására — ahogy Burgenlanddal kapcsolatban erre már utaltam — ők sem nagyon számíthattak. A második világháborút követő évtizedekben ez az elszigeteltség tovább erősödött amiatt is, hogy a Magyarországgal való szorosabb kapcsolattartást a szórványmagyarság egy része is elutasította, sőt élesen ellenezte.

Az óhaza és a szórványmagyarság kapcsolatában az 1960-as évek közepén indultak meg azok a pozitív változások, amelyekről az előbb már szóltam, és amelyeknek az eredményei ma már nagyon is jól érzékelhetők. Idehaza első-sorban Kodály Zoltán, Váci Mihály és Illyés Gyula voltak azok, akik egyre határozottabban hirdették, hogy a magyar társadalom nem lehet közömbös a külföldön élő magyarok sorsa iránt, közöttük a különböző időkben, különböző okokból a nyugat-európai és a tengerentúli országokba kisodródottaké iránt

sem. Az itthon élőknek is törődniük kell azzal, hogy mindazok, akik meg akarják őrizni anyanyelvüket, sajátos nemzeti kultúrájukat, hogyan tudják ezeket a törekvéseiket megvalósítani, és ehhez az óhazának megfelelő segítséget kell adnia mindazoknak, akik ezt igénylik és elfogadják. S ezt a nézetet egyre többen tették magukévá a hazai értelmiség köréből.

Ezt a hazai vélekedést — időben nemileg meg is előzve — a külföldön élő magyarok közül is egyre többen felismerték azt, hogy magyarságukat idegen környezetben, szétszórtságukban megtartani és utódaikban tovább őrizni a Magyarországgal való közvetlen kapcsolat nélkül tartósan nem lehetséges.

Nagy Károly professzor kezdeményezésére felmérés készült az USA-ban és Kanadában a második-harmadik nemzedékbeli gyerekek magyar nyelvoktatásáról, és ebből egyértelműen kiderült, hogy a gyerekeknek csak egy töredéke részesül valamiféle, szervezettnek mondható magyar nyelvoktatásban, sőt az is, hogy ez az arány jóval kisebb a legtöbb más nemzetiségű kivándoroltakénál. Ezekből a felmérésekből az is világossá vált sok külföldön élő magyar számára, hogy megfelelő tankönyvek, kellő számú képzett pedagógus nélkül ezen az áldatlan helyzeten kizárólag saját erejükből érdemleges módon nem nagyon tudnak változtatni. És sokan azt is felismerték, hogy ezek a tények a megfelelő, tartós kapcsolatok kiépítését sürgetik Magyarországgal.

Az ilyen indítékú belső és külső felismerések egymásra találásának volt az eredménye, hogy 1970-ben Debrecenben és Budapesten összeült az I. Anyanyelvi Konferencia, amelyen 11 ország 65, a magyar nyelv oktatásával, a magyar kultúra és tudomány művelésével és terjesztésével foglalkozó külföldi magyar (pedagógus, protestáns lelkész, tudós, író, lapszerkesztő, egyesületvezető) találkozott kb. ugyanilyen létszámú és foglalkozású hazai szakemberrel.

Az I. Anyanyelvi Konferencia — ahogy elnevezése is utal rá — tulajdonképpen szakmai tanácskozásként szerveződött meg, és elsődleges célja az volt, hogy a magyar nyelv tanításában megfelelő tapasztalatokkal rendelkező hazai és külföldi szakemberek közösen keressék a legjobb eljárásokat a magyar nyelvnek idegen környezetben való tanításához, és ehhez szorosan kapcsolódott annak megbeszélése, hogy Magyarország milyen segítséget tudna adni ennek a feladatnak a megvalósításához.

Az I. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak a leglényegesebb eredménye azonban mégsem ezeknek az önmagukban nagyon fontos és újszerű szakmai kérdéseknek bizonyos fokú tisztázása volt, hanem az, hogy sikerült kialakítani olyan kölcsönösen elfogadható, világos elveket, amelyek az együttműködést lehetővé, sőt eredményessé tehetik. Ennek lényege a következő: az együttműködés alapfeltétele, hogy a résztvevők tudomásul veszik a közöttük kétségtelenül meglevő politikai-világnézeti különbségeket, a napi politikai, társadalmi kérdések megítélésében mutatkozó eltéréseket. Ezek a kérdések azonban nem tartoznak az anyanyelvi konferencia témakörébe. Azaz: a tanácskozások legyenek következetesen politikamentesek. A résztvevők ne azt keressék, ami szétválasztja őket, hanem azt, ami összeköti, ez pedig mindenekelőtt a magyar nyelv és a magyar kultúra ügye. Egyetértettek továbbá abban is, hogy ilyen alapon a magyarországi szakemberek jelentős segítséget nyújthatnak a Nyugat-Európában és a tengerentúlon folyó magyar nyelvoktatáshoz.

Az I. Anyanyelvi Konferencia óta majdnem húsz év telt el, és 1989-ben már a VI. Anyanyelvi Konferencia megrendezése van soron. Az előbbi körvona-

lazott alapelv változatlanul érvényesül azóta is a konferenciák tanácskozássain, illetve a konferenciákból kinőtt anyanyelvi mozgalom munkájában, s ennek minden bizonnal nagy szerepe van abban, hogy az anyanyelvi mozgalom szép eredményeket mutathat fel, hogy idehaza és külföldön egyaránt növekedett azoknak a tábora, akik nem csupán figyelemmel kísérik a mozgalom munkáját, nemcsak egyetértenek céljaival, hanem a maguk lehetőségei szerint támogatják is.

Hálás feladat lenne végigkísérni hazai és külföldi magyaroknak az anyanyelvi mozgalom keretében az anyanyelv megőrzése érdekében kifejtett, idestova két évtizedes tevékenységét. Bemutatni a közösen kijelölt célok szélesedését, pl. azt, hogy az I. Anyanyelvi Konferencia lényegében egyetlen fő célja, a magyar nyelv oktatása külföldön hogyan bővült ki a kétnyelvűség és a két kultúrájúság elérését és megerősítését szolgáló tevékenységgé. Erre azonban most nincs mód, nincs rá idő.

Úgy gondolom, az azonban nem lesz talán haszontalan, ha röviden szölok az anyanyelvi mozgalom ma működő intézményrendszeréről, illetve néhány ennek az intézményrendszernek a keretein kívül folyó tevékenységről.

Egyik legrégebbi intézménye az anyanyelvi mozgalomnak a nyelvoktatással egybekötött balatoni táborozás, ahol naponta rendszeres magyar nyelvoktatás folyik erre a célra összeállított sajátos tananyaggal. Évente átlagosan 200—250 körül mozog a táborozáson résztvevő 10—14 éves külföldi gyerekek száma. Ezek hasonló korú hazai gyerekekkel együtt vannak a táborban, ami jó segítséget adhat nekik magyar nyelvismeretük gyarapításához, sőt baráti kapcsolatok kiépítéséhez is.

Az anyanyelvi mozgalom másik intézménye, a sárospataki nyári kollégium tulajdonképpen a balatoni táborok folytatása, legalábbis abban az értelemben, hogy ezen 14 évnél idősebb fiatalok vehetnek részt. Itt már a tananyag is szerteágazóbb: a nyelvoktatás mellett jelentős szerepet kap a magyarságismeret, a magyar irodalom, történelem, a művészetek, főleg a zene és a népművészet. Ennek az utóbbinak egyes területeit — pl. a fafaragás, a hímzés — szakkörökben is gyakorolhatják a fiatalok. Szerves része a tanfolyamnak az országjárás, a magyar tájakkal való ismerkedés, és ez nem is korlátozódik csupán Sárospatak környékére, hanem kiterjed távolabbi vidékekre is. A kollégium résztvevőinek létszáma mintegy 60 szokott lenni.

Helyi vonatkozásai miatt külön is megemlítenéd, hogy a kőszegi Juri-sich Miklós Gimnáziumban néhány év óta elvégezhetik a középiskola négy osztályát, és érettségi vizsgát is tehetnek magyar származású külföldi fiatalok.

Debrecenben a Tanítóképző Főiskolán már szintén hosszabb ideje működik egy pedagógus-továbbképző tanfolyam, amelyen a külföldön magyart oktatók kapnak elsősorban módszertani továbbképzést a magyar nyelv és irodalom tanításából, de itt is rendszeresen hangzanak el más, a hazai élet különböző területeihez kapcsolódó előadások is, pl. a gazdasági reformról, művelődéspolitikai kérdésekről.

Az anyanyelvi mozgalomtól részben függetlenül folyik ilyen jellegű, rendszeresnek mondható képzés-továbbképzés, együttműködés itt Szombathelyen a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola részéről, mégpedig több irányban is, tudtommal svéd, szlovén és osztrák viszonylatban.

De ma már egyre gyakoribb az is, hogy egy-egy országban rendeznek továbbképzést az ottani magyaroktatók részére, és ezt hazai előadók kiküldésével segíti az anyanyelvi konferencia, illetve a Magyarok Világszövetsége.

Az eredményes nyelvoktatásnak nélkülözhetetlen eszköze a megfelelő tankönyv. Érthető tehát, hogy már az I. Anyanyelvi Konferencián a szórványságban magyart oktatók ebben kérték a hazai szakemberek legsürgősebb segítségét. Olyan tankönyvek összeállítását sürgették, amelyek messzemenően figyelembe veszik a külföldi lét sajátos körülményeit. Az ugyanis már az első konferencián teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy hazai iskolai tankönyveink a szórványságban nem használhatók. S mégcsak nem is csupán ideológiai elkötelezettségük miatt — ami elsősorban a szülőkhöz válthatna ki ellenérzéseket —, hanem a mi tankönyveink nyelvezete is nehéz a külföldi magyar gyerekek számára, akiknek a szókincse többnyire igen szegényes. A mi tankönyveinkben ugyanis sok az irodalmi részlet, sőt nem ritka az erősen folklorisztikus olvasmányanyag is, ami viszont többnyire megemészthetetlen a nyugati városokban nevelkedett gyerekek számára. A nyelvoktatás hatékonyságát pedig erősen gátolhatja, ha a tanár lépten-nyomon az olvasmány nyelvi-tartalmi magyaráztatására kényszerül.

Ezek a kívánt tankönyvek — a szórványságban magyart oktató pedagógusok közreműködésével — a 70-es évek közepére el is készültek három korosztály számára. Majd az első változatokat a gyakorlati tapasztalatok alapján a szerzők átdolgozták, és a tankönyvek azóta is használatban vannak.

Ezek a tankönyvek olyan gyerekeknek készültek, akiknek családi neveltetésüknél fogva vannak bizonyos magyar nyelvi ismereteik. Minthogy azonban ma már igen nagy — és egyre nő — azoknak a gyerekeknek a száma, akik a családban a minimális magyar nyelvtudást sem sajátítják el, most van készülőben, sőt lényegében el is készült számukra is egy sajátos tankönyvsorozat.

A tankönyvekhez módszertani útmutatók, tanári kézikönyvek is készültek és készülnek, és ezek a segédanyagok figyelemmel vannak arra is, hogy a szórványságban sokan tanítanak magyar nyelvet olyanok, akiknek semmiféle pedagógiai végzettségük nincs. Így ezek az anyagok megkönnyítik akár a családi keretek között folyó magyaroctatást is.

A magyar nyelv tanítása a szórványságban nem választható el a magyar kultúrára vonatkozó ismeretek közlésétől, sőt pl. a népdal, a néptánc, bizonyos gyermekjátékok magának a nyelvtanításnak is szerves részét képezik, tartalmi és módszertani tekintetben egyaránt.

Az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének a kezdeményezésére meg is indult egy sorozat „Néprajz mindenkinek” címmel a magyar népi kultúra ismertetésére, népszerűsítésére. Eddig megjelent egy-egy kötet a magyar népviseletről, illetve „Magyar történelem a népdalokban” és „A népszokások régen és napjainkban” címmel. Újabb kötetek is készülnek a gyermekjátékokról és gyermekversekről, a legjellegzetesebb magyar táncokról és azok tanításának a módszeréről, a fafaragásról, a hímzésről, és még néhány más, hasonló jellegű kiadványt is említhetnék. Ezek a kiadványok jól segítik a magyar népi kultúra megismerését, és erősíthetik a szórványság fiataljaiban a magyar kultúra iránti érdeklődést, a magyarsághoz való kötődést.

Az említettek mellett az anyanyelvi mozgalom még egy kiadványáról szólnék néhány szót. Ez a *Nyelvünk és Kultúránk* címet viselő negyedéves folyóirat — a becenevén *NyÉK* — amelynek 70. száma jelenik meg rövidesen. A folyóiratot az első évektől eltekintve nemzetközi szerkesztőbizottság szerkeszti, amely arra törekszik, hogy a nyelvoktató és a kulturális munkát a folyóirat szakmai-módszertani írásokkal és a gyakorlati munkában is jól felhasználható anyagokkal minél jobban támogassa. Emellett a folyóirat a kapcsolat-

tartás, a tapasztalatcsere eszköze-fóruma is kíván lenni az anyanyelvi mozgalom hazai és külföldi munkásai között. A NyéK jelenleg mintegy 2000 példányban jelenik meg, ennek zöme külföldre kerül, idehaza nincs könyvtárai forgalomban.

Végezetül még egy olyan kérdés, amely nincs ugyan közvetlen kapcsolatban a magyar nyelv megőrzésével, de a tágabb értelemben vett magyar kultúra terjesztése-megismertetése szempontjából mégis megvan a maga jelentősége. Az anyanyelvi konferenciák kezdeményező szerepet játszottak abban, hogy a nyugati magyar irodalomra a hazai sajtó, a hazai folyóiratok, kiadók jobban felfigyeltek, hogy ennek az irodalomnak a legjobb alkotásait újabban már a hazai közönség is megismerheti és kézbe veheti. Az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének a kezdeményezésére jelent meg nemrégiben két antológia is a nyugati magyar irodalomból: a Vándorének című a költészet, a Két dióhéj című a próza területéről.

*

Az elmondottak talán elég jól érzékeltetik, hogy Magyarország és a szóránymagyarság kapcsolata az utóbbi időkben alapvetően megváltozott. Nem csupán a magyar társadalom nagy része, hanem a magyar államvezetés is helyesnek és szükségesnek tartja, sőt szorgalmazza a kapcsolatok erősödését és szélesedését, és a külföldi magyarok között is növekszik azoknak a száma, akik ugyanerre töreksenek. Az elmúlt évek tapasztalatai — nem utolsósorban az anyanyelvi mozgalom eredményei — azt mutatják, hogy ennek az együttműködésnek a lehetőségei — még az anyanyelv megőrzése vonatkozásában is — kölcsönös megértés és jóindulat esetén igen biztatóak.

S mindezekhez végső summázásként hadd idézzem József Attila ide illő sorait:

A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat
ez a mi munkánk; és nem is kevés.

Imre Samu

A cégnevek magyarságáért

1986-ban két jogszabály látott napvilágot, amely előírja, hogy „Az üzlet elnevezésében — a nemzetiség által is lakott településeket kivéve — csak magyar, illetőleg meghonosodott idegen szavak szerepelhetnek. Ezeken kívül idegen szó az elnevezésben csak akkor használható, ha annak azonos értelmű magyar megfelelője nincs. Az elnevezésnek meg kell felelnie a magyar nyelv és helyesírás szabályainak” [A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1986. évi 18. számú törvényerejű rendelete a belkereskedelemtől szóló 1978. évi I. törvény módosításáról. 10. § (3)], illetőleg „A gazdálkodó szervezetekről a törzskönyvben nyilvántartást kell vezetni. [. . .] A gazdálkodó szervezetnek olyan elnevezését lehet a törzskönyvi nyilvántartásba bejegyezni, amely [. . .]

magyar, illetve meghonosodott idegen szavakat tartalmaz, és megfelel a magyar nyelv és helyesírás szabályainak” [A pénzügyminiszter 25/1986. (VIII. 10.) PM számú rendelete a vállalatok, a szövetkezetek és területi (szakmai) szervezetek, valamint a jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társulások törzskönyvi nyilvántartásáról. II. 2. § (4)]. E rendelkezések előzménye egy országgyűlési felszólalás volt, amely keményen bírálta az idegen cégnevek egészségtelen elharapódzását. Következményük pedig, hogy a pénzügyminisztérium az újonnan alakuló cégek, vállalatok, kisserőszövetkezetek törzskönyvi bejegyzését a választott név nyelvhelyességi szempontból való jóváhagyásához kötötte. A már meglevő idegenszerű cégnevek megváltoztatását a helyi tanácsoknak kell javasolniuk. Szerepet vállalt a Hazafias Népfőnt is, részint közvetlen, részint közvetett tanácsadással: a Budapesti Bizottság 1987-ben „anyanyelv-védő őrzőjártat” szervezett, hogy önkéntes résztvevők közreműködésével összeírja a nyelvünk szellemének meg nem felelő cégneveket, üzleti feliratokat, s ezek kicserélését kezdeményezze. Ez a cikk az „őrzőjártat” tapasztalataiból és a Nyelvtudományi Intézethez eljuttatott elnevezési kérelmekből lesűrűsíthető tanulságokat kívánja összegezni.

Évekkel ezelőtt az intézményneveket vizsgálva úgy találtam, hogy viszonylag kevés tartalmaz közöttük idegen szót, ezek is jobbára közismertek, meghonosodottnak tekinthetők (*Centrum, Horizont, Modell, Park stb.*), kiejtési vagy leírasi nehézséget ritkán okoznak (pl. *Aero, Gourmand, Phylaxia, Qualital*, vö. MNy. 77 [1981.]: 410). Azóta a helyzet szemléltetést romlott, s ez tagadhatatlanul összefügg a magánkereskedelem és az új típusú kisvállalkozások térhódításával. „Amikor először találkoztam egy különleges divatcikkeket árusító kiskereskedő boltjának cégtábláján egy valóban idegen szóként ható, franciás írásmódú *boutique*-kal, alig hittem a szememnek” — írta 1973-ban Hexendorf Edit (Jelentésfejlődés és nyelvművelés. Nyr. 97: 152–3). Emlékszünk az akkori vitákra: a *butik* szó már egy évszázad óta megmagyarosodott, megengedhetetlen tehát az idegen írásmódra való visszatérés; másrészt azonban a ’kunyhó, bódé, kis, szegényes elárúsítóhely’ jelentés nem illik a divatos, elegáns ruhaneműket árusító boltokra. Elsősorban a kereskedők ragaszkodtak hozzá, hogy a *boutique* más, mint a *butik*. Az Idegen szavak és kifejezések szótára 1974-ben külön szócikkben tárgyalja a *boutique*-ot (1. ’olyan divatárubolt, ill. divatszalon, ahol néhány példányban készített divatárut, ill. ruhamodellt aránylag olcsón lehet megvenni’, 2. ’Nyugat-Európában: előkelő és drága divatárúüzlet’) és a *butik*-ot (ami Hexendorf Edit szerint nem is való az idegen szavak szótárába: 1. ’csapszék’, 2. ’bódé; kis, szegényes elárúsítóhely’). Idővel egy miniszteri rendelkezés megtiltotta a *boutique* szónak cégtáblán való használatát; ekkor sok kereskedő áttért a *butik*-ra, a közönség pedig hozzászókkott a szó új jelentéséhez. A *butikos* származék nem is volt soha „boutique-os”; a ’divatárúüzlet tulajdonosa’ jelentés a busás haszon konnotációjával gazdagodott. (Mindazonáltal a *boutique* felirat ma is nagyon sok üzlet portálján látható.)

Nem jelent azonban gazdagodást a *shop*, a *second hand*, a *tricotage*, a *pizzeria*, a *drink* bár, a *snack* bár és hasonlók elterjedése. Az utóbbiakban nemcsak a *drink* és a *snack* idegenszerűsége zavaró, hanem a többnyire magyarosan írt bár is, amelynek jelentése nyelvünkben ’zenés éjszakai mulató’, a (*butik*-éhoz hasonló) jelentéseltolódás a ’poharazó’, ’falatozó’, ’büfé’ irányába nem ment végbe, és nem is kívánatos, hogy végbemenjen. Semmiképpen nem menthető a megmagyarosodott *büfé*, *bisztró*, *eszpresszó*, *szerviz* szavak idegenszerű írásmódja, legkevésbé a felemás *büffé*, *espressó*; az utóbbi években divatba jött

solarium is inkább legyen *solárium*, ha már nem sikerül rá magyar kifejezést találni, de semmi esetre se *solárium* vagy *solár*.

Ezeknél az egyszerű kérdéseknél több gondot okoznak az üzletek, vállalatok úgynevezett fantázianevei. A kereskedelem államosítása óta elszoktunk attól, hogy a cégtáblán egyszerűen a tulajdonos neve álljon, kivéve néhány fogalomra vált nevet, amelyet az államosítás után is célszerűnek véltek megtartani vagy évtizedek múltán felújítani (pl. *Gundel*, *Ruszwurm*, *Hauer*, *Gerbeaud*). Pedig vidéken gyakran szóbeli helymegjelölésként állandósult az egykori tulajdonos neve, pl. Pápán *Perepatics-kocsmá*, *Molnár-vendéglő* (vö. Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás. MNYTK. 171. sz. 1987. 137), Jászberényben *Bergel bótja*, *Hajós né* (vö. Szolnok megye földrajzi nevei I. A jászberényi járás. Kiadja a Jászberényi Tanítóképző Főiskola, 1986. 81, 86). A mai kiskereskedő vagy kisiparos, aki újonnan nyitja meg üzletét, úgy látszik, mégsem bízik abban, hogy pusztán nevének elég vonzóereje lenne, ezért igyekszik valami vevőcsalogató nevet kitalálni. A vállalatok, szövetkezetek, gazdasági társulások és egyéb gazdálkodó szervezetek pedig intézménynevet kapnak. Névadási kényszer alakul ki, ennek eredményeképpen pedig a nehezen érthető, hiányosan tájékoztató, a nyelvérzékét bántó cégnevek sokasága.

A magánkereskedők rendszerint az idegenforgalomra, a vállalatok a külföldi üzleti kapcsolatokra hivatkoznak, amikor ilyen elnevezésekhez ragaszkodnak, mint *Amigo*, *Cargopack*, *Champion*, *Charme*, *City Grill*, *Fashion*, *Gelato*, *Hunky-Punky*, *Jeans & Jacket*, *Joy*, *Lady*, *Nature Mode Shop*, *Paradiso*, *Primo*, *Quattro*, *Rainbow*, *Rollflex*, *Sony Audio Tune Up Your Car* és még cifrábbak. Jellemző az angol és olasz elnevezések divatja, noha a latin-görög elemeket, mint általában az idegen szavakban, a cégnevekben is jobban tűrjük. A Csehszlovákiából érkező turistatömegekre csak a *Stop! Moda* feliratú üzlet tulajdonosa gondolt, ugyanakkor egy „szlovák söröző” a *Goldener Fasan* nevet viseli. A *Tricoteage in Curte* felirat csak a románul tudó érdeklődőt igazítja útba, az *IH International House Language School*, *Self Access Centre* pedig éppen azok számára érthetetlen, akik még csak ezután szeretnének angolul tudni. Vannak felemás, két-három nyelv elemeiből összetákolt feliratok: *Azzurri Pizzeria Drink Bar*, *Inter Boutique*, *Leder Shop*, *Motilitás Body Building Sauna* — *Solarium*, *Music Centrum*, *Vitamin City*, főleg a mozaiknevek között: *Agrotrade*, *Chemimas*, *Delta-Bau*, *Hungaroseed*, *Lobosound*, *Masterfil*, *Möbeltrade*, *Politoys*, *Szövunion*, *Tannimpex*, *Technoszolg* és hasonlók. A szentendrei *Café Impression* nevééről nem lehet tudni, hogy angol, francia vagy német módra kell-e kiejteni. Rejtélyes az *Aerzener*, *Avi-cum*, *Bisad*, *Boscoop*, *Diora*, *Pastton*, *Vepez* és még számos elnevezés nyelvi hovatartozása. A legbosszantóbb sznobiságról azok a feliratok tanúskodnak, amelyeken az idegen szó hibás írásmóddal virít: *chop*, *folklor*, *Herren-Damen Frisuer*, *pizéria*, *Jooker* divatruházat, *Sihil* presszó; a *Flick-Flack* kötöttáruüzlet névadójának feltehetőleg a francia *flic-flac* lebegett az eszében, ami nem is nagyon illik az üzlet jellegéhez, lévén egy talajtorna-gyakorlat neve.

Nem kifogásolhatjuk, a rendeletek értelmében is elfogadhatjuk a cégnevekben a meghonosodott, széles körben ismert idegen szavakat, mint *Alfa*, *Bizarr*, *Dáma*, *Elegancia*, *Faktúra*, *Komfort*, *Luxus*, *Módi*, *Oázis*, *Prosit*, *Stúdium*, *Szeráj*, *Szírén*, *Turmix*, *Vagabund* stb. vagy mozaiknevekben: *Data-comp*, *Elektromedic*, *Vitaflex*. Némely névelem már cégnévformánssá vált, mint a külkereskedelmi vállalatok nevében az *-impex* (*Chemolimpex*, *Elektroimpex*, *Terimpex*), újabban az idegenforgalmi szervezetekében a *-tour(s)* vagy *-tourist*

(*Siótour, Nyírtourist, Kastély-Tourist, Fáma-Tour*). Valósággal divattá vált a *Hungaro-* vagy *Hung-* előtag: a *Hungarocamion, Hungaronektár, Hungavis, Hungexpo* és más meglevők mintájára alkották a *Hungaromobil, Hungarosakk, Hungarotransport, Hungarovill* neveket, s a magyar popzenét külföldön terjeszteni óhajtó kisvállalkozás számára a tagadhatatlanul groteszk – *Hungaropop*-ot. (A *Hungaro-* elem különben nemcsak intézménynevekben szerepel: az 1986-ban épült autóversenypálya neve *Hungaroring*. 1987-ben itt amatőr kerékpárosversenyt is rendeztek, amelyet szellemes, játékos ötlettel *Hungarobring* elnevezéssel hirdettek meg, utalva az ifjúsági nyelv 'kerékpár' jelentésű *bringa* szavára.) Lehetőleg azonban megkívánjuk a magyaros írásmódot – pl. *Siesta* helyett *Szieszta* –, és azt is, hogy a fantáziánév valamilyen módon utaljon az üzlet jellegére. Nem szerencsés név a *Slágerbolt* méteráru-üzlet, a *Paletta* lakberendezési bolt, a *Pentaton* műszaki cikkek üzlete, a *Revue* (helyesebben: *Revü*) fotószervezet számára. A *Xenon* elfogadható lenne világitástechnikai szaküzlet névében, minthogy ezt a nemesgázt a neonhoz, a kriptonhoz hasonlóan használják fel, de divatáruüzletnek, aminek szánták, nem megfelelő. *Galaxis*nak planetáriumot, csillagvizsgálót lehetne elnevezni, de nem egy étterem diszkóját.

Gyakran látunk a cégtáblákon idegenszerű személyneveket: *Alex Gmk, Aneliz* rövid- és divatáru, *Georgie Drink Bar, Gianni Marte Boutique, Ilse* dohány, játék, ajándék, *Marie Boutique, Mary Divat, Don Pedro* fodrászat, *Pep-pino* fagyraltozó, *Café Pierrot, Suzanna*. Még idegenszerűbb az idegen személy-név angol birtokos esete: *Kay's, Steven's*. Egy „pizzeria” cégtábláján a *Don Francesco* név díszleg, amiből az olaszul tudók arra következtethetnek, hogy a tulajdonos pap. A *Clara, Claudia, Cleopatra, Betty, Kitty* ellen nem lenne kifogásunk, ha magyarosan írnák őket. Nem tiltakozunk az idegen személy-név ellen, ha a kultúra valamely területéről, például az irodalomból, a mitológiából vagy a mesevilágból ismerős, mint *Aramis, Aphrodité, Pinokkió, Burattino*, de ilyenkor is megkívánjuk a helyesírási szabályzathoz való alkalmazkodást: *Prometheus, Thetis* helyett *Prométheusz, Thetisz* a helyes alak.

A külföldi földrajzi nevek az egzotikum, a távoli tájak iránti vonzódás erejével hatnak: *Capri, Florida, Isolabella, Montmartre, Grand Canyon* stb., főleg vendéglátóhelyek nevei. Mivel ezek a nemzetközi névkincs elemei, a magyarosság szempontjából nem kifogásolhatjuk őket – sokan sajnálják, hogy a Hungária Kávéház nem kapta vissza az irodalomtörténetben megöröködött *New York* nevet (az épületet, számos szerkesztőség és kiadóhivatal székhelyét ma is *New York-palota* néven emlegetjük) –, de a helyes írásmód itt is követelmény: *Kairó* és nem *Cairo, Párizs* és nem *Páris*, *Havanna* (esetleg spanyolosan *Habana*) és nem *Havana*. A visegrádi *Florence* eszpresszó bizonytalan (angol vagy francia?) kiejtésű neve helyett a *Flórenc*-et ajánlottuk, Firenze egykor használt nevét, amelyet egy régi, ismert budapesti kávéház viselt, és Ady szép verséből is visszacseng: „Őrök, vigyázatok a strázsán, Csillag-szórók az éjszakák, Szent-János bogarak a kertben, Emlékek elmúlt nyarakon, Flórenc nyarán...” Kevésbé alkalmasak üzletnévnek a kevésbé ismert idegen földrajzi nevek, mint *Acapulco* vagy *Malibu*. A *Malibu* – mint az ilyen nevű fagyraltozó tulajdonosa tudomásunkra hozta – egyúttal egy italmárka neve. Idegen márkanevek (pl. *Remy Martin, Wernesgrüner, Kronenbourg, Adidas, Thonet*) szintén elfogadhatók, ha eléggé közismertek, és ha az illető márka valóban kapható az üzletben; különben nemcsak félrevezető, hanem a márkával való visszaélés is.

Elgondolkodtató, hogy jó néhány vállalat — állami is — eddigi magyar nevét idegen hangzású szóval cserélte fel vagy egészítette ki. A patinás Egyesült Izzó (teljes nevén Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.) felvette a *Tungstram* nevet; hagyján, mert ez ugyancsak patinás márkanév (mozaikszó a *wolfram* kémiai elem és angol megfelelője, a *tungsten* nevéből), de meglehetősen nyelvtörő; a vállalat vízisporttelepének évtizedek óta használt *Tungstram-strand* nevét alig lehet kimondani. Szintén márkanévet vett fel már a hatvanas években a székesfehérvári *Videoton*, azelőtt Villamossági, Televízió- és Rádiókészülékek Gyára, eredetileg Vadásztölténygyár; a gyár labdarúgócsapata és a szurkolótábor eleinte húzódozott is az idegenszerű névtől, amelyet nemigen lehet biztatva kiabálni, míg nem spontán módon kialakult a „Hajrá Vidi!” (Egy öreg fehérvári szurkoló szíves közlése.) A Fővárosi Bútor-, Hangszer- és Sportszerkiskereskedelmi Vállalat bizonyára a sokszor kinevetett *Főbuha* mozaiknévtől akart szabadulni a *Triál* elnevezéssel, csak hogy ennek semmi értelme sincs. A *Ravill* mozaiknév mellé a villamossági szakszavak cégtáblájára *Elektron* került; igaz, hogy az *elektromosság* ennek a szónak a származéka, de a mai tudományos nyelvben az *elektron*-nak más a jelentése. Az *Aranypók* a kiskereskedelem államosításakor alkotott kevés sikerült cégnév egyike; a Konsumex vállalattal közös üzletházának mégis a *Fontana* nevet adták, még hozzá az üzletnevekről szóló rendelet megjelenése után. A Gyermekélelmelési Vállalatból *Junior* Vendéglátó Vállalat lett; ezt az idegen szót ismertsége ellenére sem nevezném közhasználatúnak, hiszen leginkább csak a sportnyelvben él, de ott is gyakoribb helyette az *ifjúsági* vagy *ifi*; ráadásul a tévé reklámfilmjében egy öreg házaspár totyog az ételhordóval, miközben a *Senior* márkájú tréningruhákat a tévétorna ifjú tornászai népszerűsítik. A Nyomdaipari Kiszövetkezet nevébe az *Alfaprint*, a Kisállatokat Tenyésztő és Forgalmazó Üzemek Gt-ébe az igencsak nehezen kiejthető és leírható *New Hampshire* került. A Páris Divatszalon és Arany Tulipán ruhaüzlet cégtábláját (ahelyett, hogy *Párizs*-ra javították volna) az *Adler* felirattal cserélték ki, minden további információközlés nélkül; ez egy külföldi cég neve. A *Halló* bár nevét *Pigalle*-ra változtatták; a párizsi tér neve mint ismert külföldi helynév védhető ugyan, de kétségkívül idegenszerűbb, mint a már magyarnak érzett *halló*. Nyelvész részről természetesen nem járultunk hozzá, hogy az Észak-magyarországi Rövid- és Kötöttáru-kereskedelmi Vállalat — üzletkörének bővítésével egyidejűleg — a *Twill* Kereskedelmi Vállalat nevet vegye fel, és „Twill Kávéház”, „Twill Fagylaltozó” elnevezésű üzleteket nyisson, hiszen a *twill* textilipari szakszó csak szűk körben ismert, hangalakja és írásmódja idegenszerű, alkalmazása a textilszakmán kívül indokolatlan és félrevezető.

A *Máv*, a *Malév*, a *Mahart* a nemzetközi forgalomban is beéri csak magyarul feloldható mozaiknévével (s erre akár büszkék is lehetünk, ha összehasonlítjuk olyan külföldi légitársaságok nevével, mint *Aeroflot*, *Austrian Airlines*, *Finnair*, *Swissair*); az egykori *Mávaut* helyébe a *Volán* vállalatok léptek, egyenként más-más megkülönböztető névelemmel. Ezeket nem idegenszerűségük miatt kifogásoljuk, hiszen többségük magyar név, illetőleg szó, hanem azért, mert nem mind tájékoztatnak egyértelműen. A *Balaton Volán* nemcsak Veszprém, hanem Somogy vagy Zala megyei, a *Tisza Volán* nemcsak Csongrád, hanem Szolnok vagy Szabolcs-Szatmár megyei vállalat is lehetne, a *Pannon Volán* elhelyezhető lenne bárhol a Dunántúlon, nemcsak Baranyában, a *Volánbusz* bárhol az országban, nemcsak Pest megyében. Az *Alba Volán* név megfejtéséhez egy latin városnév (*Alba Regia* = Székesfehérvár) ismerete

szükséges. A *Gemenc*, *Jászkun*, *Körös*, *Kunság*, *Mátra* és *Vértes Volán* lokalizálásához is kell némi földrajzi tájékozottság. Csak a *Borsod*, *Hajdú*, *Kapos*, *Nógrád*, *Szabolcs*, *Vasi* és *Zala Volán* név információja szabatos.

Külön-külön nem kifogásoljuk a meghonosodott idegen szavak használatát (amilyen a *volán* vagy az *elektron*), az ismert görög-latin elemekből szerkesztett mozaikneveket, a külföldi helyneveket, de mindenesetre feltűnő és aggasztó, hogy a cégnevek kívánatos megmagyarosítása helyett inkább az ellenkező tendencia érvényesül. Az idegenszerű cégnevek visszaszorítása terén egyelőre nagyon szerény eredményeink vannak. A Skála-Coop kezelésébe került Zöldért boltlálozatnak szánt *FruttaPorta* nevet — ugyancsak a rendelet megjelenése után 1986-ban — elsöpörte az újságok tiltakozása; lett belőle *VitaminPorta*, ami csak részben jobb: a *Porta* elemnek nincs sok értelme, az egybeírás módja is zavaró az összetételi utótag nagy kezdőbetűjével. A Hazafias Népfront budapesti anyanyelvvédő őrzárata is csak egy-két kicserélt cégtáblát észlelt, s ezek a névcserék is vitatható értékűek. A *Hermes* fodrászat neve *Szépség* lett, ami elég fantáziátlan elnevezés, azonkívül megmaradhatott volna a *Hermész* magyaros írásmóddal, mint más görög mitológiai nevek. Egy *Mix Shop* nevezetű üzlet *Böngészde* lett: ezt a szót eddig inkább 'antikvárium' jelentéssel ismertük (a TESz. csak az ÉrtSz. adatára hivatkozik, a nagyszótári anyagban nincs rá adat); új jelentése: 'olyan bolt, amelynek árukészletében a vevő szabadon válogathat, keresgélhet' most van kialakulóban. „A »second hand (shop)« nevű boltok magyar megnevezésére [. . .] nem tudom, pályáztak-e azok a cégtulajdonosok, akik [. . .] így nevezték el üzletüket, de mindenesetre a gyakorlatban jó választ adtak erre a kérdésre” — írja Böngészde című cikkében Gallasy Magdolna (ÉAny. 9 [1987.] : 2). Nem üdvözlhetjük egyértelműen a *Luxor* név eltörlését, amelyet egy hajdani irodalmi és művész-kávéház viselt, „most a *Paprika*-egyenkanalazólánc [értsd: éttermi hálózat] tagja”, olvashatjuk a Népszabadság 1988. febr. 10-i számának művészetkritikai cikkében. Általában az idegenszerű cégneveknek is nyújthat bizonyos védettséget a helytörténeti hagyomány: ezért nem tartjuk szükségesnek pl. a *Gourmand* cukrászda vagy a *Philanthia* virágüzlet nevének megváltoztatását.

Kielégítő kompromisszum a kettős — magyar és idegen — név használata a külföldi partnerekre, vevőkre, vendégekre való tekintettel: ilyen pl. a *Szerzői Jogvédő Hivatal*—*Artisjus*, *Fuvarozó Kisszövetkezet*—*Hungarotransport*, *Hungarosakk*—*Hungarochess*, *Kedvesem*—*Ma Chérie* (de nem „Ma Cherie”, ahogy az eszpresszóra ki van írva). Az idegen nyelvű feliratok gyakran külföldi cégek magyarországi irodáit, kirendeltségeit hirdetik; a hazai közönség tájékoztatására ezek mellé is szükséges lenne magyar felirat.

Nyelvhelyességi szempontból nemcsak az idegenszerű cégnevek szúrnak szemet, hanem a nehezen feloldható, talányos vagy groteszk mozaiknevek (pl. *Fok-Gyem*, *Raszolg*) és némely szóképzés is. „Az elfajult becézgetés példája”-ként közli az anyanyelvvédő őrzárát egyik adatgyűjtője a *Ruci* ruhabolt nevét; ilyen a *Pogi* is, amely azonban meglepő módon szintén divatárut kínál és nem pogácsát. A *Gombócda* fagyaltozó neve egyszeri ötletnek kedves, de nem követendő példa: a *Szörpde* elnevezést rossz hangzása miatt nem fogadjuk el. Nem kifogásoltuk a *Csokolía* cukrászda nevét, amely játékos és tetszetős hangzású szóösszevonással világosan utal a cukrászati termékekben felhasznált csokoládéra és vaníliára. Egy alakuló gmk dicséretes szándékkal kerülni igyekezett a névadásban az idegen szavakat, az idegenszerű hangzást, az erőltetett szóösszevonást, s egy minden jelentést és utalást nélkülöző fantázia-

szót talált ki: *Rakumuzdn*. Minthogy azonban a rendeletek „magyar, illetve meghonosodott idegen szavakat” írnak elő, ezt sem lehetett elfogadni.

A cégnevekben gyakran a helyesírás is gondot okoz, mégpedig nemcsak az idegen, hanem a tisztán magyar elemekből álló nevekben is, főleg az egybeírás—különírás—kötőjelezés tekintetében (pl. *Budai Villany Szövetkezet*, *Magyar Hitel Bank*, *Kiállítás Kivitelező Gmk*, *Tókönyveke Mgtsz*, *Háztartási Készülékjavító és Alkatrészgyártó Gmk*; vö. Antalné Szabó Ágnes: *Névírás-szociológia az intézménynevekben*. Magyar névtani dolgozatok 28. sz. Budapest, 1983.). Nem tudatlanság vagy hanyagság, hanem az érvényes helyesírástól való tudatos eltérés hozta létre a *Cziczoma* Divatruházati Gmk — különben jól választott — nevét. Helyesírási archaizálással még a szépirodalomban is csínján kell bánni, hát még cégtáblák feliratán! Ne feledjük, hogy a gyerekek gyakran az utcai feliratokon tanulnak meg olvasni.

Mindazonáltal a cégnevek magyarságának ügye nem kilátástalan. Vannak jó példák, egészséges hagyományok is. Ahogy az idegen szavak kiszorításának példajaként szoktuk emlegetni a sportnyelv megmagyarosítását a harmincas években, úgy hivatkozhatunk a mozik idegenszerű neveinek megváltoztatására is. Igaz, a sznob ízlésből fakadt *Broadway*, *Capitol*, *Casino*, *City*, *Hollywood*, *Savoy*, *Simplon*, *Tivoli* és hasonló mozineveket először a nacionalista áramlat törölte el, a felszabadulás utáni *Május 1.*, *Bányász*, *Szikra*, *Tanács* és egyéb elnevezéseket pedig ma már kissé erőltetetten mozgalmi ízűnek érezzük, nyelvi szempontból mégis nyereségnek könyvelhetjük el, hogy idegen nevek helyébe magyar nevek léptek. A termelészövetkezetek névadása (vö. Solymár Imre: *Mezőgazdasági termelészövetkezetek nevei Magyarországon*. Magyar névtani dolgozatok 10. sz. Budapest, 1981.) változatosság, nyelvi fantázia, sőt helyesírás tekintetében sem mindig példamutató (vö. *Jobblét*, *Egyakarat*, *Béke Csillag*, *Szőllőskert*, i. m. 31, 32), de idegenszerű név csak mutatóba akad (*Iszakra*, *Termédl*, i. m. 35). A legjobb példával a vendéglátóipar jár elől. Mintegy 800 budapesti vendéglő, söröző, italbolt büfé, eszpresszó és cukrászda neve közül alig 5% nevezhető idegenszerűnek (pl. *Delicatesse*, *Étoile*, *Zodiac*, *Old Firenze*), annál több a hagyományos cégérv, pl. *Aranyfácán*, *Aranyszarvas*, *Búsuló Juhász*, *Kis Pipa*, *Márvány Menyasszony*, *Négy Szürke*, *Víg Hajós*, az ilyenek mintájára ötletesen alkotott újszerű elnevezés, pl. *Bölcs Bagoly* (a bölcsészkar étterme), *Pepita Oroszlán*, valamint számos más, nyelviileg kifogástalan, hangulatos és éppen ezért üzleti szempontból is vonzó név, amelyek közül itt most csak egy érdekes új vendéglőnévtípusra hívom fel a figyelmet, a labdarúgással kapcsolatos nevek: *Féldő*, *Kapufa*, *Lelátó*, *Szurkoló* és a magyar futball legendás diadalára utaló *Hat : három*.

Nem törvényszerű tehát, hogy ipari, kereskedelmi, szolgáltató és egyéb vállalkozások, magánvállalkozók üzleti érdekre való hivatkozással olyan elnevezéseket erőltessenek magukra és a magyar lakosságra, amelyek lépten-nyomon megértési, kiejtési nehézségeket támasztanak, sőt nemegyszer még betűszerinti lemásolásuk is gondot okoz. (Az anyanyelvvédő őrjárat során gyűjtött anyagban tapasztalhattuk ezt. Példaként csak egyet: a *snack* bár-t az egyik adatgyűjtő *smack* bár alakban jegyezte le, és bizonyára a *smakkol* szóra gondolva „Kóstoló” vagy „Ízlelgető bár” elnevezést javasolt helyette.) A nyelvészek ugyan tanulságos bogarásznivalót nyújtanak a divatos cégnevek, de a jövőben szívesen lemond erről a szakmai élvezetről anyanyelvünk épsége kedvéért.

J. Soltész Katalin

Gondolatok a Magyar utónévkönyvről

Az 1986-os évnek „nagy szenzációja” volt a televízió Rabszolgasors című filmsorozatának a vetítése. A szerepében Isaura névre hallgató, bájos főhősnő megígérte nézőit. Fiatal kismamák sokasága kapott kedvet ahhoz, hogy születendő kislányának az ő szerepnevét adja személynévül. „Lehet-e egy kislány Isaura?” — ilyen szalagcímekkel találkozhattunk a lapokban. A nagy érdeklődésre való tekintettel a televízió 1986. december 13-án egy nyelvészeti indítatású adásában meginterjúvolta Bíró Ágnes nyelvészt. Ő határozottan kijelentette, hogy az Isaura név nem adható személynévként hazánkban, mivel nem szerepel a Magyar utónévkönyvben (a továbbiakban Uk.).

Ez a könyv 1971-ben jelent meg először, azóta hat változatlan utánnyomásban került a könyvüzletekbe, legutoljára 1984-ben, mindvégig az Akadémiai Kiadó és Nyomda gondozásában. A Kiadó szíves tájékoztatása alapján további utánnyomások várhatók. Véleményem szerint az újabb kötetek némi átdolgozásra szorulnak, s ha értesülesem nem csapnak be, Ladó János az Uk. szerkesztő-szerzője már dolgozik is ezen a munkán. Talán nem fog megbántódni és illetéktelen beavatkozásnak ítélni további mondandómat, amelynek csupán annyi a szándéka, hogy fölhívja a figyelmet a mostani Uk. némely — általam vélt — hiányosságára, egyben ötleteket adjon az átdolgozáshoz.

Az Uk.-et több ok miatt hozták létre. Elsősorban azért, hogy alapvető iránymutató legyen abban a kérdésben, mely utónevek vehetők föl Magyarországon. Így bizonyos fokig korlátozó normává vált. Másodsorban azért, hogy az utónevek helyesírásában egységet teremtsen; erre nagy szükség volt, s ebbéli vonatkozásában igen hasznosnak bizonyult. Eltűntette például a *Harry*, *Jacqueline*, *Jeanett*, *Nicolette*, *Yvette* alakokat, és a *Harri*, *Ivett*, *Nikoletta*, *Zsaklin*, *Zsanett* formákkal helyettesítette őket. Harmadjára az is indokolta a létrejöttét, hogy a magyar névadó ízlés erősen koncentráldott néhány közismert névre, s joggal remélhettük, hogy névválasztékával színesebbé, változatosabbá fogja tenni névadásunkat. Én magam azt is vártam tőle, hogy bizonyos mértékben magyarosabbá változtatja majd, pontosabban: növelni fogja utónévtárunk nemzeti jellegét. Abban is bizakodtam, hogy a könyv nem csupán megszabni akarja a névadás föltételeit, hanem gondos, népszerű tudományossággal írt okos tanácsadással siet az érdeklődők segítségére. Ez utóbbi reményeimben sajnos jórészt csalódtam (ebbéli észrevételeimnek a dolgozatomban alább bővebb kifejtéssel szeretnék hangot adni).

A könyv kétségkívül óriási névanyagot tár a névválasztók elé: 895 női és 932 férfinevet, az anyakönyvezés mai szabályai szerint ezek adhatók vita nélkül utónévül az újszülötteknek. Ha valaki netán más utónevet kívánna gyermekének — olyant, amelyik nem szerepel a Magyar utónévkönyvben — akkor külön jóváhagyást kell kérnie hozzá (könnyen meglehet, hogy azt nem kapja meg). Úgy vélem, az anyakönyvezésnek ez a rendelkezése jogosan keltethet ellenérzést a magyar állampolgároknál, végtére igen érzékeny pontja a névadó szülők „szabadságérzetének”. Gulyásné Mátraházi Szuszsanna említi, hogy 1968 és 1978 között 1250 olyan kérés futott be a Nyelvtudományi Intézetbe, amely Uk.-ben nem található utónév engedélyezését kérte. „A magyar anyanyelvű állampolgárok 701 kérelméből 297-et engedélyeztek, 404-et elutasítottak” (Napjaink különleges keresztnévdívatja. Magyar névtani dolgozatok, 15. szám, 1981. 8). Meglehetősen megnehezíti ez a megkötés egy sor új név meg-

születését, talán olyanokét is, amelyek részint például szolgálhatnának újabb névalkotásokhoz, részint bekerülhetnének utónévkincsünkbe, s ezáltal gazdagíthatnák azt. Mindamellett el kell ismernünk, hogy mindenféle közösségnek joga van bizonyos korlátozásokra a közízlés érdekében, természetesen a magyar népnek is. Csakhogy az Uk. névkinálatát szemlélve kétségeim támadtak.

Kíváncsi voltam arra, mennyit köszönhetünk az Uk.-nek azokban a vonatkozásokban, amelyeket bevezetőmben említettem, nevezetesen: a) megszüntette, enyhítette-e a néhány névre összpontosuló névadói érdeklődést; b) színesebbé, változatosabbá tette-e névadásunkat; c) segítette-e magyarosabbá változtatni az újabb magyar névadást?

Az lett volna a szerencsés megoldás, ha 1986 végén, az Uk. megjelenése után 15 évvel újra bepillantottam volna egy országos fölmérés adataiba, hogy ellenőrizhessem, milyen változások tapasztalhatók a hazai névadó ízlésben 1967-hez viszonyítva. Sajnos erre nem adódott lehetőség, mivel a Központi Statisztikai Hivatal 1967 óta nem készített ilyenféle statisztikát. Fölhívta a figyelmem azonban arra, hogy magánmérések elvégzéséhez jogom van, ezért ehhez a megoldáshoz folyamodtam. Szándékomat támogatta a Budapest XV. kerületi Népfront Bizottságának a titkára, Szabados István, s az ő közbenjárására a XV. kerületi (rákospalotai, illetve palotai) tanács osztályvezetője, Czapalay Gyuláné tanárnő. Engedélyt kaptam arra, hogy a XV. kerület oktatási intézményeibe beírt óvodás növendékek és iskolai tanulók utónevét összegyűjthessem. Mivel a kerület középiskolái közül csak kettőben (Dózsa György Gimnázium, Petőfi Sándor Közgazdasági Szakközépiskola) található többnyire a kerületi gyerekek, a középiskolák közül csak ezt a kettőt mértem föl, ezekben a diákbizottságok végezték el az összeíró munkát. Az általános iskolák és az óvodák jó részében önként vállalkozó pedagógusok segítettek, egy-két intézményben magam végeztem el a gyűjtést. Így a kerület összes növendékének az első utóneve birtokomba került. Mivel az Uk. 1971-ben jelent meg, a korábban anyakönyvezett fiatalok nevét elhagytam elemzéseimből, mert csak az 1971 után történt változásokat akartam megfigyelni. Tehát csak az 1971 és 1984 között született — és hangsúlyozom: valamelyik palotai pedagógiai intézményben nyilvántartott — gyerek utónevét vettem számba. Ami a teljességet illeti, elmondhatom, hogy minden palotai általános iskolás neve szerepel a gyűjteményemben. Hivatalosnak tekinthető értesülésem van arról, hogy a rákospalotai óvodások 96%-a óvodai növendék, tehát 1983-ig bezárólag ezen a téren is majdnem teljességről beszélhetünk. Az óvodákban itt-ott beírt 1984-es születésű gyerekek utónevét is földolgoztam. A gyűjtőmunkához csatlakozott néhány más kerületben dolgozó pedagógustársam is, így több utónevet csatolhattam a vizsgálódásra szántak mellé. Figyelembe vettem „A bohóc köszöntése” című kiadvány névlistáját is (Móra, 1986.), amelyben józan föltételezések szerint 1979 és 1984 között született, tehát óvodás korú gyerekek rajzai szerepelnek; a fiatal alkotók névadatait a könyv zárórésze közli. Sok utónevet kaptam a főtí Gyermekvárosból, ahová az ország minden részéből kerül gyerek gondozásra. Az újpesti Kozma Lajos Faipari Szakközépiskola is adott közel kétszáz nevet, olyanokét, akiknek a negyed része nem budapesti, az ország más tájáról került ebbe az iskoába. Ez utóbbi három forrás bizonyos kitekintést enged az országos ízlésre. Így közel 18 060 nevet gyűjtöttem össze, ebből 17 063 esett 1971 utáni időben kapott névadásból (12 285 XV. kerületi gyerek neve), hogy fölhasználható tanulságokhoz jussak az utóbbi másfél évtized névadó ízlésére vonatkozóan. Természetesen pontosabb képet

mutatna egy országos fölmérés, hiszen köztudomású az, hogy egyes tájak ízlése eltérhet a fővárositól, de azt szeretném remélni, hogy Budapest névadó szokása jellemző az egész országra, így földolgozásom tanulságai talán általános jellegűek is lehetnek.

Az 1967-es országos utónévfölmérés adatai¹ akként használok föl, hogy a százalékarányos névelőfordulásokat veszem alapul, s munkámban azokat hasonlítom össze a magángyűjtésemből származó százalékarányokkal. A százalékszámokat csak egy tizedesig adom kerekítés nélkül, ahol ennyi elegendőnek látszik; ahol azonban csak századokról, ezrelékekről lehet beszélni, ott azokkal dolgozom. Elismerem, hogy az összehasonlítás területileg nem egészen helytálló. 1967-ben 148 886 gyerek kapott nevet az országban. Az én 17 063 földolgozhatónak bizonyult nevem ennek alig több mint 10%-a. Az 1967-es fölmérés azonban mindössze egy év statisztikáját mutatja, az én földolgozásom viszont 15 évre terjed ki, ha kisebb területről szereztem is az adataimat. Az összehasonlítás valóban nem adekvát alapokon történt, ennek ellenére talán mégis iránymutatónak tekinthető, talán nem hamis eredményt jelez. Ha nem vitathatatlan is a bizonyító ereje, úgy vélem, bizonyos mértékben mégis realis képet fest a magyar névadó szándék változásairól. Mivel kifejezetten a magyar névadó ízlés változásait kutattam, figyelmen kívül hagytam jópár olyan nevet, amely azt sejtette meg velem, hogy görög, csilei, orosz vagy esetleg más nemzetiségű a névviselő gyerek (pl.: *Alexis, Sebastian, Oleszja*).

Azt is kötelességem megemlíteni, hogy az összeírás óvodai csoportnaplóból, iskolai osztálykönyvekből, illetve nyilvántartásokból készült, amelyekbe elméletileg hivatalos okmányokból kerülnek bele a nevek. Nem volt módom arra, hogy ellenőrizsem a beírt neveket anyakönyvi kivonatok szerint. Saját magam találtam *Adrienne, Bernadette, Rolland* (sic!) alakokat. Ezeket kételkedve fogadtam még ott is, ahol maga a névviselő kislány ragaszkodott ahhoz, hogy „Bernadette”-nek ejtsék ki a nevét. Ezért — s elsősorban munkám tanulságai miatt — az *Adrienne, Bernadette, Yvett* stb. alakokat az Uk. helyesírási előírásai szerint *Adreienn*-ként, *Bernadett*-ként, *Ivett*-ként — és természetesen *Roland*-ként a *Rolland*-ot — vettem föl. Úgy vélem, az ízlés szempontjából maga a név a döntő, még ha olykor-olykor helytelen helyesírással kerül is egy-egy név az anyakönyvi kivonatba. Erre a problémára még visszatérek.

1. 1967-ben tehát 148 886 gyerek kapott Magyarországon összesen 486 utónévből személynevet. A nevek 59,4%-a idegenes hatású. Egyrészt a hangalakjuk miatt, másrészt talán azért, mert nem váltak annyira bevetté, mint például az *Erzsébet* és a *Mária*, a *János* és a *József* stb. Az utóbbiak idegen eredetűre már nem gondolunk, régen élnek nyelvünkben, s évszázadokon át mindig gyakoriak voltak. Más nevekből azonban még ma is erősen kihallik az idegen csengés, ezért nyelvérzékünk idegenesnek érzi őket. Ezek közt nem egy olyan van, amelyik régen használatos a magyar névadásban, jól is illeszkedik nyelvünkbe — például a *Szilvia* —, de ismereteink ma is jelzik idegen származását. Egyes nevek hangtani sajátosságaik következtében maradnak idegenes névhatásúak fülünk számára. Ilyen például a szó elején mássalhangzó-torlódással induló *Krisztián*, a szóközi hármas mássalhangzó-találkozásos *Ambrus*. A név végződése is gyakorta kelthet olyan benyomást, hogy a név nem magyaros: *Karolina, Marina, Klementina, Vilhelmina, Violetta*; ma is idegenesnek tűnik számomra a név végén fölcattanó hosszú mássalhangzó: *Henriett, Nikolett* stb. Hangsúlyozom: elismerem, hogy bizonyos fókig szubjektív lehet

az álláspontom, bár szeretném azt hinni, nem téved a nyelvérzésem nagyot a besorolás tekintetében. — Ilyen nevekből 17 665 gyerek kapott személynevet 1967-ben, ez az összes élve születettek 11,8%-a.

Olyan utónév, amelyet magyarosnak tekintek, 94 volt 1967-ben (19,3%); a gyerekek 25,1%-a kapott ilyent. Nem szívesen mondanám így: magyar név, mivel ezeknek a jó része török eredetű, jöllehet tekintélyes hányaduk már a régi magyarban meghonosodott, nem egyet talán maguk a honfoglaló őseink is magyar névnek tekintettek közülük. Ezért inkább így nevezem őket: magyaros nevek. S itt sietek megjegyezni, hogy bizonyos fokig nemzeti névnek tekintem őket. Közöttük nem egy van, amelyik bizonyíthatóan magyar eredetű (pl.: *Jenő*), az azonban bizonyosnak tekinthető, hogy a népünket befogadó Európa számára valamennyi sajátosan magyar névnek tűnhetett. Ezért talán nem túlzás ezt mondanunk: a *Csaba*-nak például ugyanúgy nemzeti jellege van, mint a *Horst*-nak a németben, a *Nyikita*-nak az ukránban, a *Guido*-nak az olaszban.

Sietek megjegyezni, hogy semmiféle névdiszkriminációnak nem vagyok híve. Az a tény, hogy egyik-másik nevet az idegenes jellegűek közé soroltam, nem jelent bennem ellenérzést az adott névvel szemben, csupán bizonyos tanulságok érdekében alkalmazom ezt az osztályozást. Azt nem titkolom, hogy érzelmileg erősen vonzódok a magyarosnak — mint mondtam: nemzetibbnek — tekintett utónevekhez. Talán nem elítélendő, ha egy magyar nyelvész arra vágyik, hogy a magyar névkincsnek határozottabb, erősebb nemzeti jellege legyen, tehát bevallottan vonzódik az ilyen jellegű utónevekhez.

Az 1967-ben választott utónevek nagyobb része nem gyakori, sőt éppen-séggel meglehetősen ritkának tekinthető. Azokat kezelem illetéknéppen, amelyeket annakidején legfőljebb tíz esetben választottak a névadók. Ezek nincsenek meghatározóan döntő hatással a névadó ízlésre annak ellenére, hogy nagy a számuk. Az országos névadó ízlést — úgy gondolom — elsősorban azok a nevek jelzik, amelyeknek a k ö z k e d v e l t s é g e nagy, azaz sok gyereket neveztek el róluk. Ha ezeket részletesebben vesszük szemügyre, érdekes tanulságokkal lehetünk gazdagabbak.

a) 1967-ben 3000-nél több esetben adott nevek:

Andrea, Attila, Erika, Erzsébet, Éva, Ferenc, Ildikó, István, János, József, Katalin, László, Mária, Sándor, Tibor, Zoltán, Zsolt, Zsuzsanna. 18 név, az összes 3,7%-a; kapta 75 421 gyerek, az összes 51,2%-a. Közülük

— idegenes: *Andrea, Erika* — a csoporton belül:

2 név = 11,1%, 6987 gyerek = 9,2%,

— magyaros: *Attila, Ildikó, Zoltán, Zsolt*

4 név = 22,2%, 17 224 gyerek = 28,8%.

b) 2000—3000 esetben adott nevek: *Ágnes, Csaba, Gábor, Judit, Tamás.* 5 név, az összes adott név 1,—%-a, kapta 12 615 gyerek; az összes 8,4%-a. Idegenes név nincsen közöttük.

— magyaros: *Csaba* — a csoporton belül:

1 név = 20%, 2690 gyerek = 21,3%.

c) 1000—2000 közt előfordult név: *András, Anikó, Anna, Béla, Csilla, Edit, Gabriella, Gyöngyi, György, Gyula, Ilona, Imre, Károly, Krisztina, Lajos, Marianna, Márta, Mihály, Miklós, Péter, Tünde.* Összesen 21 név, az összes 4,3%-a, kapta 30 104 gyerek, a nevet kapottak 20,2%-a. Közülük

— idegenes: *Gabriella, Krisztina, Marianna*

3 név = 14,2%, 4019 gyerek = 13,3%,

- magyaros: *Anikó, Béla, Csilla, Gyöngyi, Gyula, Tünde*
 6 név = 28,5%, 8011 gyerek = 26,6%.

A három összesítésből az alábbi tanulságok vonhatók le:

— mindössze 44 névvel (9%) 118 140 gyereket neveztek el, az összes 79%-át. Ez azt jelenti, hogy néhány utónévre erősen összpontosult az érdeklődés, ezek a nevek „túlterheltek” lettek;

— a 44-ből 5 tekinthető idegenes névnek (11,3%), a csoportba sorolható gyerekek 9%-a kapott belőlük személynevet. A legkedveltebb neveknek tehát meglehetősen kis része keltett idegenes hang- és névhatást 1967-ben;

— a 118 140 gyerek 40,4%-a magyaros nevet kapott, a csoportba tartozó nevek negyede magyaros tehát (25%). Örömmre szolgált, hogy ezek a személynevek 1967-ben divatba jöttek.

2. A g y ű j t é s e m b e n összeírt 17 063 gyerek 426 néven osztozik. Rögtön levonható az első tanulság: a nevek számának 1967-hez viszonyított csökkenése a névválasztás szürkülését jelzi. Bár most nem beszélhetünk országos vonatkozásról, az észrevétel talán mégis helytálló. Hiszen 1971 óta nagyobb volt a névválaszték, mint 1967-ben, az Úk.-ben sok olyan név látott napvilágot, amely korábban ismeretlen volt. Ráadásul nem egy, hanem 14 év névadását dolgoztam föl, s a több év nyilvánvalóan több választási lehetőséget kínálhatott, mint egyetlen esztendő. Jogosan várhattam tehát tarkább, gazdagabb névanyagot. A közízlést legjobban bizonyító, legközkedveltebb utóneveket most is három csoportba osztva mutatom be, az adatokat a dolgozatom 1. cikkelyében megadott számítási elvek szerint fogom itt is bemutatni. Természetesen mindenhol kisebb lesz az előfordulási szám, a százaléértékek azonban logikusan összevethetők, mivel azoknak — a körükön belül — abszolút értékük van.

a) 300 előfordulás fölött:

Andrea, Attila, Gábor, István, Katalin, Krisztina, László, Mónika, Péter, Szilvia, Tamás, Zoltán, Zsolt. 13 név, az összes 3%-a; kapta 5731 gyerek, az összes 33,5%-a. Ezekből

- idegenes: *Andrea, Krisztina, Mónika, Szilvia*
 4 név = 30%, 1500 gyerek = 26,1%,

- magyaros: *Attila, Zoltán, Zsolt*
 3 név = 23%, 1456 gyerek = 25,4%.

(A százalékszámok itt is, az alábbi két kimutatásban is a csoporton belüli arányt jelzik.)

b) 200—300 alkalommal adott nevek:

Csaba, Éva, Ildikó, János, József, Krisztián, Tímea, Viktória. 8 név, az összes 1,8%-a, kapta 1883 gyerek, az összes 25%-a. A csoporton belüli arányok:

- idegenes: *Krisztián, Viktória* — a csoporton belül
 2 név = 25%, 421 gyerek = 34%,

- magyaros: *Csaba, Ildikó, Tímea*
 3 név = 37,5%, 742 gyerek = 34%.

c) 100—200 között előfordult név: *Adrienn, Ágnes, András, Anikó, Anita, Balázs, Brigitta, Dóra, Erika, Erzsébet, Eszter, Ferenc, Gabriella, Gergely, György, Hajnalka, Judit, Károly, Mária, Norbert, Orsolya, Róbert, Rita, Sándor, Tibor, Viktor, Zsuzsa, Zsuzsanna.* Nagy a számuk: 28 név, az összes 6,5%-át teszik ki. 4027 gyerek kapott ezekből a kedvelt nevekből, az összes összeírt 23,7%-a. Milyen az idegenes — magyaros nevek aránya?

— Idegenes: *Adrienn, Anita, Brigitta, Erika, Gabriella, Norbert, Róbert, Rita, Viktor*:

9 név = 32%, 1210 gyerek = 30%,

— magyaros: *Anikó, Hajnalka, Orsolya, Zsuzsa*:

4 név = 14,2%, 539 gyerek = 13,3%.

Az adatok összesítése után, összevetve őket az 1967-es tanulságokkal az alábbi következtetéseket foglalhatjuk egybe a mostanában legkedveltebb utónevekkel kapcsolatban:

— 49 név sorolható a három csoportba (11,5%), s ezekre 11 651 gyereket (68,2%) neveztek. Az érdeklődés koncentrálódása tehát ismét megállapítható, jöllehet az Uk. nagyobb választékot kínál az 1967-esnél;

— ebben a három, a közízlést leginkább tükröző s arra visszaható csoportban háromszor annyi az idegenes név, mint az 1967-es összesítésben: 15 (39,4%), és jóval nagyobb most azoknak a gyerekeknek a száma a csoportokon belül, akik ilyenféle nevet kaptak: 28%;

— kevesebb a magyaros nevek száma: 10 (20,4%). Azoknak a gyerekeknek az aránya a csoportokon belül, akik ilyen nevekre hallgatnak, majdnem a 67-es felére, 23,5%-ra csökkent.

3. Némileg változik a statisztika, ha minden adatot figyelembe véve végezzük el az összehasonlítást; más arányokat kapunk. Így az alábbi kép tárul szemünk elé:

— 1967-ben volt 486 név és 148 886 névadás,
idegenes volt 287 név (58,4%),

kapta a gyerekek 11,8%-a;

magyaros volt 94 név (19,3%),

kapta a gyerekek 21,1%-a.

— A gyűjtésben van 426 név és 17 063 névadás,
idegenes 223 név (52,3%),

kapta a gyerekek 29,9%-a;

magyaros 108 név (25,3%),

kapta a gyerekek 25,7%-a.

Összességében tehát javult a helyzet a magyaros nevek fölhasználása terén, igaz, nem sokkal. 14-gyel több most a magyaros nevek száma, a velük megnevezett gyerekek százalékaránya azonban mindössze csak hat tízzel több, mint 1967-ben volt. Az idegenes nevek terén felemás a helyzet. Kevesebb az idegen hang- és névhatást keltő utónév az 1967-es állapothoz, sokkal nagyobb viszont azoknak a gyerekeknek a százalékos aránya, akik viselik őket. Az 1967-es alig 12%-kal szemben most az összeírtak létszámának közel harmada hallgat idegenes névre. Az egyes nevek túlterheltsége sem változott, legföljebb maguk a nevek cserélődtek. Most nem a *László* vezet, hanem a *Zoltán* meg a *Gábor*, a lányok között kevesebb az *Éva*, meg a *Mária*, több a *Krisztina* és a *Szilvia*. Már említettem, most újra figyelmeztetek rá: a választott nevek száma összességében nem nőtt, sőt kevesebb lett, mint 1967-ben volt.

És ne feledjük: az összkép nem egészen híven jelzi az igazi ízlésváltozást. Az 1. és a 2. pontban az adott nevek döntő többségéből vontam le következtéseimet, azok az adatok jelzik őszintébben a közízlést. A ritkább és igen ritka nevek megjelenése esetleges, nem igazi mutatója az érdeklődésnek. Az 1—2 esetben előfordult nevek — mostani gyűjtésben ezeket tekintem ritka névnek — a névadás periferiájára szorultak, alig van évről évre megjelenő magjuk.

Inkább kuriózumok, mint meggyökeresedésre alkalmas utónevek ezek. Mindössze annyi a belőlük kiszámítható százalékszámok értékének a tanulsága, hogy azok így-úgy jelzik: növekszik-e az érdeklődés az efféle „exkluzív” nevek iránt, vagy sem. Nos, 1967-ben a nevek 53,4%-a volt ritkának tekinthető, a születettek 5,5%-át anyakönyvezték rájuk. A gyűjteményemben 42% a ritka nevek arányszáma, ez vitathatatlanul színtelenedést jelent a nevek felhasználása terén. Az érdeklődés viszont majdnem megháromszorozódott irántuk: 1,3% lett. Ezzel szemben kedves, szép magyaros nevek vannak veszendőben (pl.: *Etelka*, *Piroska*), sőt már-már kihálnak némelyek (*Lenke*, *Vidor* stb.).

Ez a vélemény alakult ki bennem: gyűjtésem tanúbizonysága szerint utónévadásunk nem lett színesebb, sem változatosabb; az egyes nevek iránti érdeklődés-koncentrálttság nem oldódott, és igazán magyarosabbá sem vált a névadás. A tapasztaltnál többet reméltem, ezért jogos a hitem: mérlegre kell tenni az Uk.-et elfogulatlanul megvizsgálni, vajon miért nem tudta erőteljesebben előnyösebben befolyásolni meglétének másfél évtizede alatt a hazai névadást.

Mielőtt kifejteném gondolataimat az Uk.-vel kapcsolatban, határozottan leszögezem, hogy nem ítélek meg senkit a névválasztó ízléséért, tehát az idegenes nevek választását sem tartom helytelennek. De minden gondolatmenetnek van bizonyos tendenciája, így az én dolgozatomat is jellemzi valamilyen mértékű elfogultság. Tiltakozom a „de gustibus non est disputandum” elve ellen. Nem tagadom, szeretném, ha a névadásunk magyarosabb, nemzetibb jellegű lenne a mainál, ez a szempont erősen befolyásolja véleményemet. De az meg sem fordul a fejemben, hogy akármilyen tiltással, erőszakos beavatkozással vagy annak a követelésével akarjak hatni népem ízlésére. Csupán erről van szó: a névadás terén — pontosabban a névválasztás és utónévajánlás terén —: nem vagyok semleges. Hiszem, hogy ez nem elmarasztalandó bűnöm. Egyetlen tudós sem lehet semleges, mert akkor nem bizonyítani akaró ember lenne, hanem csak statisztikus, aki lemond az alkotásról, megelégszik a regisztrálással.

4. Elégedetlen vagyok a Magyar utónévkönyv mostani névtárával és bevezető „tálalásával” egyaránt. Egyrészt azért, mert úgy vélem, főlegesen ajánl rengeteg olyan nevet, amelyről kiderült, nem érdekli a magyar névválasztókat. Másrészt azért, mert a szép, érdekes, kellemesen hangzó, hangulatos neveket nem kínálja eléggé vonzón, nem „reklámozza” őket megfelelően, nem teszi egyiket sem kíváncsiabbá a többinél. Legalábbis nem annyira, hogy a segítségükkel vissza lehessen szorítani a megszokott nevek özönét. A kérdés ezután maga kívánczik: miért őrzi a főlegesen látszó neveket az Uk. hat kiadása ennyire csökönyösen? A névjegyzéket megelőző tanácsadó ezzel kapcsolatban így érvel: „1967-ben például *Ábel* nevet nem kapott senki, de ez az *Ábel* utónév voltát és anyakönyvezhetőségét egyáltalán nem befolyásolhatja” (10). Ez az állásfoglalás logikus is, jogos is, de elgondolkoztató is. Mert nem az *Ábel* név ajánlását vitatnám, hanem az ugyanezen elv alapján „tukmált” *Ménás*-ét, *Perjámos*-ét, *Témisz*-ét, *Zoltán*-ét stb. Évtizedeken át semmiféle érdeklődés nem mutatkozott irántuk! A Tanácsadó a könyvben fölvetett nevek ajánlását azzal indokolja, hogy névjegyzékével szabadságot engedélyez azoknak, akik „1. az egyedi, ismeretlen utónevek kedvelői, 2. a ritka, de ismert nevek barátai, 3. az idegen nevek hívei, 4. a régi vagy régies nevek rajongói,

5. a gyakori neveket szeretők táborába tartoznak” (6–7). Mindezzel kapcsolatban a továbbiakban kifejtem véleményemet, de szükségesnek látom máris megjegyezni, hogy egy igen fontos érdekcsoport igényeit eleve kizárja a Tanácsadó indokolása. Azokét, akik maguk szeretnének nevet kitalálni szülötüknek; nemcsak egyedi nevet szánnak nekik, hanem olyant, amely eddig még nem létezett. Meggyőződésem, hogy a névadás rendeleti szokásainak nincsen joga ezt az igényt kizárni a névadó lehetőségek sorából. Másrészt szűkkeblűségnek tartom aényt, hogy ezzel a korlátozó rendelettel megakadályozzuk olyan új nevek születését, amelyek talán elterjednének, gazdagítanak, hangulatosabbá tehetnék névtárunkat. S most lássuk aggódó észrevételeimet!

a) Az idegen nevek hívei sem vették igénybe az Uk. elképesztően sok ógörög, latin és germán-német eredetű utónevének a legnagyobb részét. Az ókorhoz kapcsolódó humán műveltség magyarországi visszavonulása erre nyilvánvaló magyarázatot ad. A görögöt ma szinte sehol senki, a latint pedig csak az ifjúság igen kicsi hányada tanulja az egyetemen és egy-két középiskolában. Hogyan alakuljon ki irántuk a vonzódás országszerte? A mai magyar közoktatás a 40–50 évvel ezelőtti állapotokhoz viszonyítva erősen háttérbe szorítja a német nyelv iskolai tanítását. Hasonlóvá válik előbb-utóbb ez a műveltségi helyzet is a latinos-görögös érdeklődés kiveséséhez. Ezért logikus, hogy az Uk. ajánlotta rengeteg német, ősgermán eredetű utónév nagy része elől a magyar névadók következetesen elzárkóznak. Megjegyzésre érdemes az az észrevételem is, amely bizonyítja, hogy még a magyarországi német ajkú nemzetiiség körében sem gyakoriak ezek a nevek. *Győző* és *András* nevű sváb származású tanítványom volt már, de *Gothárd* és *Gotlib* nevű emberrel nem találkoztam még Magyarországon.

b) 1967-ben a legalább ötszáznál többször adott utónevek többsége általában nem volt több két szótagosnál. A gyakori férfinévek közt egyedül az *Atilla* *Attila* névváltozatpár három szótagos. A gyakori nőnevek között csak a *Julianne*, *Marianna* hosszabb három szótagnál, valamint a *Gabriella*. Még a 11–500 esetben választott nevek között is meglehetősen kevés a hosszú. Úgy tűnik, a néhány 4–5 szótagos, erősen idegenként ható utónév iránt olyan alacsony az érdeklődés, hogy sem az *Anasztázia*, sem az *Appolónia* nemigen fogja megingatni a 2–3 szótagos nőnevek trónját. A férfinéveknél szembetűnőbb a két szótagos személynevek szinte egyeduralkodó volta. Bátran mondhatom tehát, népünk ilyeneknek a híve, a nőnevek esetében a becéző végződés (*Anikó*, *Etelka*, *Hajnalka* stb.), illetve a nőiséget jelző a végződés miatt (*Erika*, *Paula* stb.) a három szótagosat gyakorta elfogadja. A nyelvújítás korában s a költőink, íróink tollán született nevek is többnyire rövidek: *Dalma*, *Csilla*, *Hajna* — *Dezső*, *Rezső*, *Szilárd* stb. Újabb névellenőrzésem egyébként azt látszik bizonyítani, hogy a rövidebb név iránti igény meglehetősen jellemző a fiatalabb korosztályú szülők névadó ízlésére is, igen ritkán bukkantam listáimon *Anasztázia*, *Eleonóra*, *Klementina*, *Nikodémusz* típusú nevekre.

c) Elgondolkodtató kérdés: igazi választékot kínálunk-e az olyan nevekkel, amelyek kellemetlen, esetleg csúfondáros asszociációkat válthatnak ki a névvisező környezetében. A *Mira* név a bélműködést javító keserűvízre emlékeztet; a *Pomponia* a tévémesék szörlényére, Pom Pom-ra; a *Pólina* a *kólina* szót hívja tudatunkba. Olyan asszociációk is kapcsolódhatnak egy-egy névhez amelyek nem az egész nyelvközösség tudatát befolyásolják, de egyik másik rétegéét igen, s ott visszas képzeteket teremtenek. Az ajánlott *Nadinka* név-

nek például a befejező hangsora (*dinka*) nemcsak egy csapnivalóan rossz borfajtának a neve, hanem a fiatalok számára nevetséges asszociáció társul hozzá. Ez a szó ütődöttet, 'lükét' jelent a nyelvhasználatukban. Az ajánlott férfinévek között található *Vitéz* állatnév, a *Bátor*, *Cézár*, *Hektor* pedig határozottan kutyanévvé vált nyelvünkben. Az *Agenor*, *Arisztid*, *Tasziló*, *Ubul* neveket meglehetősen nevetségessé tették az elmúlt évtizedek arisztokrata-vicei, ezért ezeket, ilyesfélétet ajánlani . . . talán nem kellene. Kétségtelen, egyiknek a választása sem lett kötelezővé azáltal, hogy belekerült az Uk. névjegyzékébe, de gondoljunk másra is! A gyerekének örülő, ifjú szülő könnyen rabjává lehet érzelmei csapdájának különösen akkor, ha valami „igazán extra” nevet szán neki, még ha később talán keservesen meg is bánja, hogy engedett a magánál okosabbnak tartott emberek által szerkesztett, az Akadémiai Kiadó pártfogolta ötletnek. Gondoljuk meg, milyen kínos lehet egy 12–13 éves korára elhízott kamaszodó érzékenységgű kislánynak minden bemutatkozáskor elmondania, hogy ő *Szellőke*; egy aprócska nőnek azt, hogy ő *Sudárka*! Vagy egy 10–12 éves korára csenevész növésűnek maradt, pubertáskori érzékenységekben lobbanó indulatú kisfiúnak púpként cipelni hátán a ráragasztott *Apolló*, esetleg *Herkules* vagy *Sámson* utónevet!

d) Olykor zavaró a nevek végére kényszerített nőiesítő *a* végződés, hiszen a magyar nyelvben nincsenek grammatikai nemek, ezért talán nincs is szükség efféle megkülönböztetésre. A gyűjtésemben ellenőrzött népi ízlés egyébként ezt mutatja: jóval nagyobb az *a* nélküli igény. Sok a *Mariann*, kétszer annyi, mint az *a* végű *Marianna*; a 13 *Anett* ellenében csak 2 *Anettát* találtam; *Ivett* 16 van, *Ivetta* egy sem. A közönség nyomására engedélyt kapott a *Nikolett* alak az előírt *Nikoletta* formával szemben; a gyűjteményemben 85 található a csak 45 *Nikoletta* mellett. Ebben a kívánságban talán bizonyos fokú tiltakozás nyilvánult meg a nőneműséget oktrojáló *a* végződés ellen. Ugyanígy a *Lilian*-t is „kikövetelte” a közönség az Uk. *Liliána* alakjával szemben.

e) Itt jegyzem meg, hogy ugyanannak a névnek az Uk.-ben található kétféle írását sokan precedensnek tekintik, s ez rengeteg elírás eredményez az utónevek használatában általában. A *Gábriel* mellé később engedélyezett *Gabriel*, a *Markó* mellé a *Márkó* írásképek is bonyolítják a helyzetet. Némely esetben nyilvánvalóan helyesírási bizonytalanságról beszélhetünk. Hadd bizonyítsam ezt összeíró lapjaim „elírásaival”! A sugalmazott *Diána* mellett – bár éppen ezt indokolja az Uk. a 6. lapján: „*Diana* = istennő, *Diána* = női utónév” – összeírtunk *Dianná*-t is, *Diana*-t is. Hasonló a helyzet az ajánlott *Aténé* névvel, amelyet *Aténe* és *Athene* alakban egyaránt begyűjtöttünk. Sorolhatók a további, bizonytalanságból származó példák arra, hogy talán maguk az anyakönyvi hivatalok is tévesen írják be olykor-olykor az Uk.-ben talált nevet: *Adrien* és *Adrienne*, *Afrodite*, *Aliz*, *Anette*, *Bernadette*, *Chintia*, *Erhárd*, *Fanny*, *Carmen*, *Claudia*, *Kitty*, *Leila*, *Lucia*, *Manuela*, *Marian* és *Marianne*, *Maya*, *Michaéla*, *Milena*, *Miriam*, *Nicolette* és *Nikolette*, *Ottília*, *Órs*, *Patricia*, *Patric* és *Patrick*, *Rahel*, *Raymond* és *Raymund*, *Rolland*, *Ticziána*, *Timea*, *Wanda*. A helyesírási hibákért természetesen nem hibáztatható az Uk. De arra gondolok, talán jópár név magyarázatánál szükséges lenne nyomatékosabb fölhívásra a név helyesírását illetően. Bár az *Órs* írásképp arra enged következtetni, hogy az *Órs* alak mellett kardoskodó Uk.-megjegyzést sem vette komolyan figyelembe a közönség. Azt hiszem, mégis kellene valamit tenni annak érdekében, hogy még egységesebb legyen a magyar utónevek helyesírása, hogy megszűnjenek a kétalakú nevek körében szinte törvényszerűen megjele-

nő idegenes, harmadik alakok (*Anette, Henriette, Ivette, Marianne, Nikolette*). Olykor mintha tudatosnak tűnne az írásképmegváltoztatása: *Bernadette, Claudia, Kitty, Maya, Raymond, Yvett* — csak néhány példa a sok közül —, ezt az „elíratásos” jelenséget föltehetően sznob igyekezet eredményezi.

Az efféle igyekezet néha oda vezet, hogy különös névalakok keletkeznek. Így született az angol *Lilian*-t lefordító szándék hatására a *Lilianna*, a francia *Denise*-ből az Uk. ajánlotta *Döniz* helyett a *Denisz*, az *Ivonn*-ból az *Ivona* — bár ez utóbbit szívesen látom, mivel a hangalakja dallamosabb az ajánlottnál. Valószínűleg csupán a szabványtól való eltérés vágya hajtotta azokat a szülőket, akik az ajánlott *Biborka* és *Boglárka* alakok helyett a *Bibor*, illetőleg *Boglár* nevet bizonták ki kislányuknak. Ez a két alak szabályos és tetszetős is, mellesleg bizonyíték emellett, hogy egyrészt a magyar nyelvérzék nem igényli föltétlenül az *a, ka* végződést, másrészt igazolja abbéli véleményem, hogy a hosszabb szótagszámú nevek ellenében a névadók szívesen választanak rövidebbet. Ez utóbbi állításomat látszik bizonyítani a *Gyöngyi* helyett kért *Gyöngy*, a *Hajnalka* helyett kívánt *Hajnal* rövidebb névalak. Mindkettőt Rákospalotán írtuk össze.

Előfordul, hogy szörnyszülött keletkezik az anyakönyvi hivatalok följegyzéseiben. Összeírtunk egy csilei kislányt, akinek *Cathyuska* a neve. Az idegen ajkú, külföldi állampolgároknak joguk van hazánkban ahhoz, hogy gyereük nevét anyanyelvük és hazájuk helyesírása szerint anyakönyveztessék, ez helyes is. De nemigen hinném, hogy a spanyol nyelvben létezik a *Kátyusa* név ezért a *Cathyuska* alakot fejcsóválva szemlélem. A spanyol *Sebastian Szebasztján*-ra változtatását (magyar férfinévként) a Nyelvtudományi Intézet a közönség nyomására engedélyezte a meglévő *Sebestyén* mellett. Nem állítom, hogy helytelenül tette, hiszen a merev elzárkozás ebben a gyakran megismételt kérdésben káros lett volna. De ennek láttán óhatatlanul előkívánczik a kételkedő kérdés. Ugyanezen az alapon miért nem lehet *Izaura* annak a magyar kislánynak a neve, akinek az édesanyját elragadta a „Rabszolgasors” című tévéfilm Isaurája?

f) A névtárat idegen népek neveiből történő átvétellel gazdagítani természetesen megoldás. A ma használatos magyarországi utónevek legnagyobb része átvétel eredményeként került személynévünkbe. De miért akar-nánk, hogy az európai, keresztény hagyományú kultúrkörhöz még mindig meglehetősen tapadó magyarság olyan nevet válasszon a gyerekének, amely szembetűnő mohamedán eredete, volta miatt kirí több évszázados névadó hagyományunkból? Az Uk. — úgy vélem — a magyar névadóknak igyekszik segítséget nyújtani, s ha ajánlja az arab, török neveket, föltehetően örömmel látná elterjedésüket. *Ali, Ahmed, Hasszán, Omár, Szelim, Rusztem*. . . Ezek a nevek akkor sem vertek gyökeret névadásunkban, amikor másfél évszázadon át a mainál jóval szorosabb kapcsolat volt a magyar és a török nép között. Mi okunk volna arra, hogy most igyekezzünk meggyökeredztetni őket? Gazdagabb, szebb lenne velük névkincsünk — vagy csupán terjedelmesebb? Aki nagyon akarja, magától is rátalál ezekre az utónevekre, elég csupán a j o g á t b i z t o s í t a n i, hogy ezekből választhasson utódjának. Nem helyeslem az ajánlásukat.

g) Az Uk.-ben ajánlott ősi, régi magyar nevek sokasága vezetéknevvé vált nyelvhasználatunkban. Ilyenek a sokból például ezek: *Bodor, Csató, Fodor, Gál, Geréb, Gyenes, Györe, Kabos, Kardos, Kósa, Kozma, Radó, Sebes, Szemere, Vida*. Ezek abban különböznek az *Antal, László, Pál, Péter* stb. utónevekből

lett családnevektől, hogy míg az utóbbiak bevett személnévként ma is használatosak, az előbbieket már egyáltalán nem azok, csak családnevként tudjuk elképzelni őket. Az ilyenekből utónevet csinálni manapság reménytelen kísérletnek tűnik a helyesíthető magyarosító igyekezet ellenére is. A *Kiss Fodor*, *Nagy Kardos* nevek után a magyar nyelvérzék keresné a keresztnévet, mivel a *Kiss-Szabó*-hoz, *Nagy-Kovács*-hoz hasonló kettős vezetéknévnek fogná föl őket. Gyűjtött adataim azt bizonyítják, hogy ezeknek a neveknek a „viszszahonosítása” nem vezetett sikerre.

h) Elgondolkoztató az is, hogy a könyv gyakran indokolatlanul soknak látszó névváriánst ajánl egy-egy névre. *Grácia*, *Graciána*, *Graciella*; *Jákó*, *Jákob*, *Jakus* a *Jakab*-ra. A szép *Rózsa* névre például ezt a sort ajánlja az Uk.: *Róza*, *Rozália*, *Rozalinda*, *Rozamunda*, *Rozanna*, *Rozina*, *Rozita*, holott a *Róza*, *Rozália*, *Rózsa* elegendő választást kínál (sajnos egyik sem gyakori mostanában). A sorban tetszetős persze a *Rozina* alak, talán a *Rozita* is kedves, de a hosszabb *Rozalinda*, *Rozamunda* alakokkal szerintem kár lenne bővíteni a *Rózsa*-variánsok számát. A *Grácia* és a *Jakab* pedig olyannyira ritka a névválasztásunkban, hogy nem látszik fontosnak újabb névalakokkal rít k í t a n i a számukat. Féltreértés ne essék: nem fordulok szembe a könyvnek azzal a törekvésével, amely idegenből átvett névszinonimákkal igyekszik föloldani egy-egy név eddigi túlterheltségét. Az 1967-ben rengeteg *Mária*-névadás feloldására 16 variációt kínál a névjegyzék. Ezt sokallom, elsősorban azért, mert olyan nevek nővelik a sort, amelyeket éppen idegen voltuk miatt nem látnék szívesen az anyakönyvekben. A közönség sem igényelte például a *Marinetta*, *Marrion*, *Marióra*, *Marléne* alakokat; azt hiszem, kimaradhatnának egy újabb Uk.-kiadásból. A gyűjtésben meglehetősen alacsony a *Mária* név előfordulása ahhoz képest, mennyire uralkodó szerepet kapott még 1967-ben is. De nem a *Mária*-variánsok csökkentették a számukat, hanem helyette más neveket választottak kislányuknak a szülők.

i) Vitatom, hogy szükséges volt-e rengeteg becenév utónévvé emelésével növelni a választékot. Az Uk. 12. lapján erre vonatkozóan találni valamelyes magyarázatot, mégis vitatható az, hogy a még meg sem honosodott idegen nyelvű becézéseket érdemes-e, helyes-e esetleg az *Erzsébet*-tel, a *Zoltán*-nal egyenértékű névvé változtatni. *Dézi*, *Dina*, *Milla*, *Nina*, *Tea*, *Zia*. . . Úgy érzem, túlzó ötlet gazdagítani velük a magyar személynévkincset. Mellesleg ez a kezdeményezés máris elindította a becézőből születő névadás öntevékeny folyamatát: *Betti*, *Kati*, *Katja*, *Zsófi* neveket írtunk össze, még egy 1969-es születésű *Jutka* is akadt a listánkon. Véleményem szerint okosan fékezni kellene inkább ezt a folyamatot, nem proponálni.

Egyértelműen elutasítani az ilyenféle megoldást kétségtávol kíméletlen tiltakozás volna. Hiszen ez a folyamat elég régi a névadásunkban, többek között ennek köszönhetjük például a *Kata*, *Kinga*, *Magda*, *Vera*, *Szuzsa* – a *Barna*, *Bence*, *Béni*, *Gergő*, *Sebbő* neveket. Oktalanság volna üldözni őket, s ugyanúgy a *Dóra*, *Nóra*, *Rita* – becéző rövidülésből lett – neveket is, de talán megmaradhatnánk az arany középuton. Hagyjuk, de ne sugalljuk ezt a kezdeményezést! Azt a jogot, hogy akárki is becéző utónevet szánjon gyermekének, természetesen senkitől sem szabad elvenni, még megnyirbálni sem. De azt, hogy például a *Mia*-val, *Mina*-val, *Nilla*-val, *Réta*-val növeljük ezt a folyamatot, nem tartom szerencsésnek. Ha rájuk lel valaki, és ragaszkodik akármelyikhez is, ám legyen ilyen neve a kislányának! A régiebb kiadások névtára végtére megmarad, s abból ezután is választhat mindenki, akit nem elégít ki az álta-

lam ésszerűbbnek remélt, új névtár. Csupán ennyit tanácsolok: g o n d o s a b b a n a j á n l j u n k. Mi szükség van például a *Fabó*, *Godó*, típusú, elavult becéző alakokra? Az ilyenféléknek nemigen van már élő hagyománya nyelv-közösségünkben. A *Manó*-t hallván nem a *Mánuel*-kicsinyítés, hanem a mese-beli erdei törpe, a *Gidá*-ról pedig a kecskekölyök képe idéződik föl a mai ember tudatában a *Gedeon* becézése helyett.

5. Aki szembefordul egy bizonyos jelenséggel, akár egészében vitatja azt, akár csak egy-egy részletében, s ezt anélkül teszi, hogy jobbító tanácsokkal állna elő, az nem bírál, hanem támad. Dolgozatomnak nem célja az, hogy kiadói, tudósi önérzetében sértse meg az Uk. munkatársait, nem támadni kívánok, hanem segíteni. Nem a könyv ellen fordulok, és sajnálnám, ha a fejtegetéseimből bárki is ilyenféle tanulságot akarna levonni. Vitathatatlan, hogy ilyen jellegű munkára szükség van, de meggyőződésem, hogy az Uk. átdolgozásra szorul. A továbbiakban néhány gondolattal hozzá szeretnék járulni egy remélt, újabb s talán szerencsésebbnek ígérkező átdolgozott összeállítás-hoz.

a) Hasznosnak vélném, ha az Uk. újabb kiadásaiából kikerülnének a nem kívánatos asszociációkat ébresztő, valamint a hangalakjukkal nem kellemes hatást keltő vagy mosolyra készítő utónévajánlások; csökkenne bennük az egyébként is szükségtelenné bizonyult névváriánsok száma. Az eddig sem igényelt idegen eredetű és a még nem igényelt magyaros becézők egy része talán bizvást kimaradhatna az újabb kiadásokból. Hasonló gondossággal javasolnám a nálunk már gyökértelenné vált sok ógörög, latin név ellenőrzését, és jópárnak a törlését. Ugyanez a nézetem igen sok és gyakorta kellemetlen hanghatást keltő német, germán névvel kapcsolatban. Az úgynevezett régi magyar, illetve újabb keletű magyar nevek ajánlásában talán nem ártana egy kicsivel több óvatosság (l.: *Nadinka*-példa). És ne az *Eperke*, *Údvöske*, *Füzike*, ne az *Absa*, *Bod*, *Katapán*, *Zekó* nevekkel akarjuk visszaszorítani a hagyományos, túlságosan gyakorta választott utónevek uralmát!

Hadd hivatkozzak profán módon erre: minden kirakat egyben áruválaszték! Ha például egy könyv nem tarthat igényt a közönség érdeklődésére, zúzdába kerül. Neveket kínál választásra az Uk., vulgárisan szólva tehát „név-áruválaszték” a névtára. Miért kerüljön a „kirakatába” sok olyan név, amelyet nem igényelt az Uk. meglétének 15 éve alatt a magyar közösség? Az esetleges átdolgozás kiemelhetné, és hadd mondjam a manapság annyiszor hallott szóval: menedzselhetné azokat az utóneveket, amelyeknek az elterjesztésén nagyobb igyekezettel szeretnénk munkálkodni, amelyeknek az elterjedését szívesen látnánk.

b) Maga a pusztá tény, hogy az elmúlt száz év során esetleg előfordult egyszer-egyszer például a *Nauzika*, *Szvetlána*, az *Edvin*, *Jordán*, *Lambert* utónév, talán nem perdöntő bizonyossága annak, hogy érdemes velük növelni utónévkinálatunkat. De az *Abigél*, *Ábel*, *Béni* neveket akkor is veszteség lenne elvetni, ha egyszer sem adták utónévül őket az elmúlt évtizedekben, hiszen k e l l e m e s h a n z á s ú k. Azt kellene tehát eldöntenünk, miféle neveket s z e r e t n é n k meghonosítani, sokasítani, ez egyben azt is jelentené, melyeket nem — elsősorban utónévtárunk m a g y a r o s í t á s a é s s z e b b í t é s e érdekében. Ez a két szempont legyen döntő, ne a mennyiség! Az újkeletű magyar nevek közül például a *Boglárka* nem sokszor került a mostani anyakönyvekbe, a *Gergő* sem, de kedves hangulatuk lévén örvendetes lenne,

ha mindkettő elterjedne. Ha tehát ésszerűen csökkentenénk a kínálatot, szembeötlőbbé válhatnának az elterjesztésre kiszemelt nevek.

c) A mostani névgyűjteményt megelőző tanulmányt vázlatosnak tartom. Csak itt-ott figyelmeztet, de sehol sem ad igazán okos, tudományos értékű tanácsot, szóval csak éppen fölhívja a figyelmet erre-arra, de nem tanít, nem nevel. A Tanácsadó II. fejezetében a mostaninál jóval gazdagabban és behatóbban lehetne — s talán kellene is! — ismertetni a stilisztikai álláspontot, megmagyarázni és sok példán bemutatni, hogy a hangoknak, hangkapcsolatoknak mennyire fontos szerepük van a stílushatásban, mennyire színesíthetik, illetve milyen csúfan egyhangúvá tehetik a neveket; képesek kellemes zenéjűvé varázsolni azokat, de recsegős kellemetlenné is; szólni kellene itt arról, milyen óriási szerepe van minden szó jelentésében a hozzá társuló asszociációk sokaságának, ezért nagyon fontos az úgynevezett újabb keletű nevek kieszelésekor erre is gondolni. „A magyar stilisztika vázlata” című egyetemi tankönyvben (ötödik fejezet) igen közérthető nyelven írt gondolatok találhatók ezzel a kérdéssel kapcsolatban.

d) Szívem vágya szerint enyhíteném a névadás mai, zord előírásait, s az új Tanácsadóban fölhívnám a figyelmet arra, hogy szabad és hasznos új, szép, magyar utóneveket kitalálni, s azokat utánjárás, kérelmezés nélkül engedném anyakönyveztetni. Efféle maga az Uk. is kezdeményez (pl.: *Ajándék, Napsugár, Ózike, Tavaszka*) —, miért ne szülessen hozzájuk hasonlóan egyre több? Ez ugyan nem nyelvészeti kérdés, hanem közigazgatási ügy, de úgy hiszem, érdemes szóvá tenni ezt az igényt. Nem arra gondolok, hogy több *Szebasztián*-típusú nevet intonáljunk, hanem az Uk. megjelenése óta elfogadtatott, külön kért *Boglár, Gyöngy, Hajnal* nevekhez hasonlók megszületését könnyíteném meg.

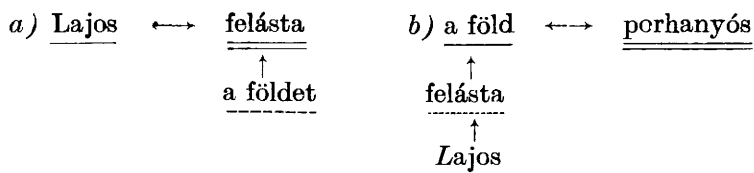
Végezetül ismételtelen kijelentem, ellene vagyok annak, hogy minden korlátot eltöröljünk a névadás terén. A közösség okos, szabályozó igyekezetére kétségkívül szüksége van minden társadalomnak. Egyetértek Madách Imrével, aki Az ember tragédiájában igen határozottan kimondatja hősével: „Enyészsen az egyén, ha él a köz!” De éppen ugyanő bizonyítja gyönyörű művében azt is, hogy a közösség olykor bizony helytelenül is ítélhet az egyén rovására, s ez a megállapítása is erősen elgondolkoztató. Nem rendelhetjük alá a névadó ízlés formálását egyesek „hóbortjainak”, ez vitathatatlan. A mostani állapotot azonban merevnek látom. Úgy tartom, egy harmonikus, demokratikus társadalomban határozottabban és rugalmasabban kellene érvényesülnie az egyén és a közösség között kíváncsatos dialektikus kölcsönhatásnak. Hiszen az együvé tartozás vágya, igénye nem kényszeríthet uniformist senkire! A megálmodott kölcsönhatást hiányolom a mostani Uk. szemléleti módszerében, és nem tagadom: a mai anyakönyvezést szabályozó rendelkezésekben is. Egyben távol áll tőlem, hogy azt tartsam magamról, észrevételeim az egyedül üdvözítő tanácsokat kínálják a mai névadási problémák megoldására. Csupán arra törekedtem ellenséges érzelmek nélkül, hogy figyelmeztessek erre: az Uk. átdolgozása időszerűvé vált, s őszintén hiszem, hogy ésszerű szabályozásokat, átalakításokat igényel.

F. Kovács Ferenc

A jelzővé süllyedt igealak — és ami mögötte van

1. A Nyr. 1987. évi 3. számában (111: 276—8) a névszói személyragozás (személyjelezés) kérdésével foglalkoztam Személyjel alakú képzők a magyar nyelvben címmel, s állást foglaltam egyebek közt amellett is, hogy „az igenévi-igei alakulások személyragozása” néven ismert „jelenség” esetében nincs szó névszói személyragozásról; ezek a szóalakok ugyanis melléknévi használatú tárgyas ragozású igealakok. Mivel engem a kérdés szótani (morfológiai) vonatkozása érdekelt, csak arra szorítkoztam, hogy kimutassam: ezeknek a szóalakoknak a toldalékai a tárgyas igeragozás személyragjai, s a tövek mindig a múlt idő jelével ellátott igetövek, amelyek bizonyos igéknél egybeeshetnek a melléknévi igenévnek az alkalmilag főnevesedett alakjaival (*kiválasztott-am* [ige]: *kiválasztott-am* [birtokos személyjeles főnév]), de nem minden igenél (a *kivágtam*[fa]: a *kivágott-am* [< a kivágott fám]). Úgy véltem — s ezt le is írtam —, hogy ehhez nem kell semmit hozzátenni. A cikk megírása után azonban arra a véleményre jutottam, hogy kár volt a kérdés szintaktikai vizsgálatáról lemondanom, mert ennek eredménye nagyon is támogatta volna a szótani vizsgálatát, s a kettő együtt bizonyára eloszlatta volna a kételyeket. Ezt a mulasztást szeretném most pótolni. De ma már nemcsak a szótani vizsgálat eredményeinek megtámogatása végett tartom szükségesnek e cikk megírását, hanem azért is, mert a szintaktikai vizsgálat eredménye egy nagyon fontos mondattani kérdésünknek: az alany és az állítmány egymáshoz való viszonyának tisztázására ösztönözhet bennünket, ugyanis megkérdőjelezi eddigi álláspontunkat.

2. A kérdésről folytatott szóbeli vitáinkban az az érv is elhangzott, hogy a *kivágtam fa*, *felástam föld* típusú szerkezetekben a *kivágtam*, *felástam* tagok semmiképpen sem lehetnek melléknévek, mert alanyt is vehetnek magukhoz: az *én kivágtam fa*, a *Lajos felástam föld*. Természetesen ezzel mindjárt szembe lehet állítani azt az ellenérvet, hogy a melléknévi igenév sem vesz magához alanyt, hiszen ennek a logikai alanyát határozóval szoktuk kifejezni (a *fiú által leírt* lecke), csupán a határozói igenévnek lehet alárendelt alanya („*Bika rugaszkodván*, kötél szakadt vala”). A vizsgált szóalaknak az alanyt felvevő képessége eggyel több érv mellett, hogy igealakról van szó, olyan igealakról amellyel együtt — megfelelő szintaktikai helyzetben — alany is szokott állni, illetve állhat. Például: Lajos felástam a földet; Én kivágtam a fát. Ha a gondolatokat tovább akarjuk szőni a *Lajos által felásott föld*-del és az *általam kivágott fával* kapcsolatban, akkor vagy az itt most kiemelt határozóból és melléknévi igenévi jelzőből álló formát választjuk e célra, vagy pedig a mondatban szereplő formákat, természetesen más szintaktikai helyzetbe ágyazva őket: A *Lajos felástam föld* porhanyós; Az *én kivágtam fa* nedves. Ez utóbbi esetben nem történt más, mint az, hogy az állítmány — mondatunkban az igei állítmány (amely itt alannyal áll együtt) — jelzővé süllyedt (tehát szófajlag alkalmi melléknévi szerepbe került), s vitte magával az alanyát is. Ebben talán nincs semmi meglepő, hiszen sokszor hivatkozunk egy „szabályra”, amely szerint a minőség- és mennyiségjelző nem más, mint „rangját vesztett” állítmány; olyan tagja a mondatnak, amely elveszítve főmondatrészi szerepét, alacsonyabb szintre került. S ez alól a szabály alól az igei állítmány sem kivétel (vö. Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakori-sági vizsgálata 38). Az elemzési séma szerint:



S az is érthető, hogy az alany is vele süllyed, hiszen a személyragos (de nem harmadik személyű) állítmányi igealak önmagában is képes az alany kifejezésére, nem fontos ezt (noha a lehetőség megvan rá) névmással megnevezni: a személyrag úgyis utal rá. S ez a képessége megmarad az alacsonyabb szinten is, a jelzői szerepben. Például: *Kivágt a m a fát*; *A kivágt a m fa nedves*. Az egyes vagy többes számú 3. személyű igealak azonban — akár a mondat állítmányaként szerepel, akár jelzőként — külön szóval megnevezett vagy a beszédhelyzetből, illetve a beszédelőzményből odaértett alanyt kíván. Alany nélkül mindkét esetben hiányos volna a közlésünk értelmi szempontból.

A szintaktikai vizsgálat tehát érthetővé teszi, hogyan válhat egy igealak szófajilag alkalmi melléknévi szerepűvé, s miért lehet alanya is. A mondatrészi szerep váltásával (állítmányból jelző lett) összefüggő szófajiszerep-váltás ismert jelenség nyelvünkben és nyelvtanunkban.

3. Kétségtelen, bizonyos szintaktikai helyzetekben érdekes módon viselkedik a főnévi alannyal együtt előforduló jelzői szerepű igealak. De kezdjük a vizsgálódást egy rövid visszatekintéssel!

Mint fentebb említettük már, a jelzői szerepű igealak — akárcsak az állítmányként álló ige — önmagában is kifejezheti az alanyt, az egy és több alanyt egyaránt: a *felástad* föld, a *felástátok* föld, a *felásták* föld stb. Semmi változás nem történik a ragozásban, ha — a többes szám 3. személyét kivéve (itt nem szokott névmás állani) — személyes névmások szolgálnak alanyul: a te *felástad* föld, a ti *felástátok* föld, a (—) *felásták* föld stb. Ez a ragozási változatlanság érthető is, hiszen ezekre az alanyokra nincs mindig szükségünk itt sem (mint ahogy az ige állítmányi helyzetében sem). Az említett esetekben tehát a vizsgált szóalak a ragozását illetően megőrzi igei jellegét. Ugyanezt tapasztaljuk még akkor is, amikor egyes szám 3. személyű főnévi alannal fordul elő: a Lajos *felásta* föld. De ha a kitett alany többes számú, a jelzői szerepű ige (ellentétben az állítmányival) rendszerint egyes számban marad: a Lajosék *felásta* föld; sőt a többes számú jelzett szó előtt is így viselkedik: a Lajosék *felásta* földek. Bár néha a többes számú 3. személyű alak is előfordul ilyenkor, főként a filológia nyelvén (vö. MMNyR.1:550): a Lajosék *felásták* föld, mégsem mehetünk el e jelenség mellett szó nélkül. Bármennyire emlékeztet is ez a birtokos személyjeleknek a nem egyeztetett, vagyis a birtokos jelző birtokszaván szokásos használatára (vö. MMNyR.1:40), én mégsem a névszói személyragozással hozom kapcsolatba. Abban látom az okát, hogy e szó — szerepénél fogva — közelebb kerül viselkedésében a jelzőhöz, vagyis veszít igei (és régi állítmányi) jellegéből. Köztudomású ugyanis, hogy a minőségjelző a magyarban egyes számban áll: nem egyeztetjük a többes számú jelzett szavával (piros muskátlik, elhagyott gyermekek stb.). A vizsgált szónak ez az érdekes — az igék szempontjából nézve talán rendhagyó, de a jelzőből szemlélve teljesen érthető — viselkedése egyáltalán nem mond ellent annak a minősítésünknek, hogy az nem más, mint jelzővé süllyedt, tehát szófajilag alkalmi melléknévi szerepű igealak.

Vagyis nem ösztönözhet bennünket arra, hogy igenévnék, még kevésbé, hogy valamiféle nem létező szófajhoz tartozónak: igenévi-igei alakulásnak tekintsük.

4. Ez a vizsgálat — mint a bevezetőben is jeleztem — más kérdésre is ráirányítja a figyelmet. Megkérdőjelezi azt a már legtöbbünk által elfogadott nézetet, hogy az állítmány és az alany egyenlő rangú mondatrészek (ún. főmondatrészek), illetve összetartóan kétsarkú szerkezettagok. Hiszen a jelzővé süllyedt igealak alanya egy szinttel lejjebb került, mint maga az igealak (lásd a 2. pontban a *b*-vel jelzett sémát!). Lehet, hogy mások nem tulajdonítanak ennek a jelenségnek különösebb fontosságot; lehet az is, hogy meg tudják magyarázni ennek az okát, bennem azonban a kérdések egész sora vetődik fel. Ha az állítmány és az alany egyenrangú tagja volna a mondatnak (ún. predikatív viszony volna köztük), vajon bekövetkezhetne-e ez a jelenség? Márpedig be kell következnie, mert semmiképpen nem állíthatjuk az alanyt a jelzővé vált igealakkal egy szintre. Ennek az alanynak alárendelt alannyá minősítése tehát helyénvalónak látszik, de mi a biztosíték és a bizonyíték arra most már, hogy helyénvaló a mondat alanyának az állítmányával egy szintre helyezése? Vajon nem erőszakolt dolog-e ez? Ne soroljuk most itt az ismert érveket a predikatív szerkezet létezésének (illetve benne a tagok egyenrangúságának) igazolására, de azért két tényre nem árt most sem rámutatni; arra, hogy *a*) az állítmány képes helyettesíteni (kifejezni) az alanyt, de az alany az állítmányt nem; *b*) nemcsak az alany szabhatja meg, hogy az állítmány (egyebek közt) milyen személyragot vegyen fel (többek között ezzel szoktuk az alany fontosságát hangsúlyozni), hanem a tárgy is (vö. határozatlan és határozott tárgy, illetve alanyi és tárgyas ragozású igealak); ez utóbbit mégis bővítménynek tekintjük. Vajon nem Deme Lászlónak van-e igaza, aki — legalább — a több mondatfunkciós elemből álló (polirém) mondatot egyetlen fősarkúnak tartja, vagyis az alanyt a határozóval és a tárggyal egy szintre helyezi, bővítménynek tekinti (vö. A beszéd és a nyelv 73)? Jó lenne ezekre a kérdésekre bizonyítékokon alapuló válaszokat kapni. Én magam még nem tudok e kérdésben — amely csupán mellékesen vetődött fel a vizsgált problémával kapcsolatban — határozottan állást foglalni, hiszen még nem vizsgáltam összefüggésükben az úgynevezett predikatív és a subiectális szószerkezeteket. Bevallom azonban, hogy a szóban forgó jelenség erősen megingatta egyébként sem meggyőződésen alapuló hitemet a predikatív szerkezet létezésében.

Jakab István

Dativus ethicus

A részeshatározók vizsgálata során merült fel egy érdekes csoport problémája, a részeshatározóhoz alakilag teljesen hasonló, de más funkciójú, egyes szám első személyű névmással kifejezett ún. „dativus ethicus” kérdésköre.

A német leíró nyelvtanok általában a részes eset (Dativ) egy kategóriájaként tárgyalják, és a beszélő személyes, belső érdekelttségét hangsúlyozzák: „Dativ der emotionalen Anteilnahme”: *Falle mir nicht!* (Helbig — Buscha. Deutsche Grammatik. Leipzig, 1984. 290).

Érdekes megfigyelni, hogy ez a jelenség a legtöbb európai nyelvben megtalálható. A franciában: „*İls me l'auront, le bac.*” 'Még a végén leteszik

nekem az érettségit.'; a németalföldi nyelvben: „En toen werd ie *me* toch kwaad!” 'És akkor még fel is dühödik *nekem*!'; a lengyelben: „Tylko nie spadnij *mi* z drzewa!” 'Csak le ne ess *nekem* a fáról!'; a csehben: „Abys *mi* tam nesel!” 'Nehogy odamenj *nekem*!' és természetesen a magyarban: „*Nekem* itt ne ugrálj!”.

A részes esetben álló, egyes szám első személyű névmás minden példa-mondatban jól felismerhető, sőt mondatbeli szerepük, jelentésük is ugyanaz, lefordításuk így nem okoz problémát.

Ha több, egymás szomszédságában élő, de különböző eredetű nyelvnel megtalálható ugyanaz a jelenség, mindig egy közvetítő nyelvre kell gondolnunk, melynek hatása igen nagy volt az adott nyelvekre. Már a jelenség elnevezése is arra enged következtetni, hogy ez a nyelv a latin volt. S valóban megtalálhatjuk a latin nyelvben is a beszélőnek vagy a megszólítottak az érdekeltségét hangsúlyozó dativus ethicust: „Quid *mihi* Celsus agit?” 'Mit csinál *nekem* az én Celsusom?’.

A magyar nyelvtanok a némethez hasonlóan a részeshatározó tárgyalásánál tesznek említést erről a csoportról. „A mai magyar nyelv” „nyomósító részeshatározó”-ról beszél (333), „A mai magyar nyelv rendszeré”-ben a következőket olvashatjuk: „A *-nek* ragoz, többnyire egyes szám 1. (néha 3.) személyre utaló személyes névmás (*nekem*, esetleg *neki* bizonyos mondatok jelentéstartalmát nyomatékosabbá teszi: (. . .) Ne bójj itt *nekem*!” (I. m. 249.) „A magyar nyelv értelmező szótára” a személyes érdekeltséget is hangsúlyozza: „erős érzelmi nyomatékkal többnyire csak 1. személyben, annak kifejezésére, hogy a szóban forgó cselekvés közelebből érint valakit, valaki személyesen érdekelve van benne.” (I. m. 5 : 154.)

Helbig és Buscha grammatikájában található egy mondat, mely a dativus ethicus részeshatározói funkcióját megkérdőjelezi: „Bring *mir* dem Lehrer die Hefte pünktlich!” (i. m. 290), amely mondat a magyar '*Nekem* aztán pontosan elvidd a tanárnak a füzeteket!' mondat megfelelője. A fenti értelmezések szerint ebben a mondatban két részeshatározó lenne, a *tanárnak* és a *nekem*. A magyar és a német nyelvben azonban a halmozott részeshatározón kívül két különböző részeshatározó nem állhat a mondatban. Itt viszont világos, hogy nem halmozott mondatrésztől van szó, hanem arról, hogy a beszélő érdekelve van, az ő felszólítását nyomósítja a *nekem*, de a mondatban semmiféle mondatrészszeret nem tölt be.

Ha több hasonló példát vizsgálunk meg, megállapíthatjuk, hogy általában párbeszédben, tehát nem függő beszédben, és egyes szám első személyben fordul elő a dativus ethicus, legtöbbször felszólító módú igével kifejezett erőteljes felszólításokban, mint pl. a következő mondatokban: „Holnap reggelre úgy ahogy vagy, erdőstül, mindenestül átköltözzöl *nekem* a patak túlsó partjára Kősziklával együtt. . .” (Fodor Sándor: Csipike. 1984., 15); „Itt *nekem* egy percig sem maradsz tovább!” (közny.).

Ha a mondatok szórendjét megfigyeljük, feltűnő, hogy a dativus ethicusi *nekem* általában közvetlenül az ige előtt vagy mögött található: „*Nekem* ne hantálj összevissza!” (Varga Domokos: Kutyafulűek. 1972. 105), „Ne pityeregj *nekem* itt, hanem beszélj!” (Mikszáthtól id. MMNy. 333), illetve bizonyos szerzetlen mondatrészek és szabad hely- és időhatározók (*itt*, *ott*, *ma*, *holnap* stb.) ékelődhetnek a dativus ethicus és az állítmány közé: „*Nekem* nehogy megint tűt tegyen az ágyába valamelyikőtök!” (Varga D. i. m. 76), „*Nekem* itt ne ugrálj!” (közny.).

A szövegkörnyezet is sok mindent elárulhat. Az ilyen mondatok általában indulatos párbeszédek, veszekedések, szidások során hangzanak el: „Pék Mária fehér lett. Öklével belecsapott Hábeter arcába. — *Nekem* ne intézzenek semmit! — ordította” (Fejes Endre: *Rozsdatemető*. 1962. 36); „Most már csakugyan kezdek indulatba jönni. — *Nekem* ne hantálj összevissza!” (Varga D. i. m. 105). Gyakran követi az ilyen mondatokat fenyegetés: „Ha nem, elhord a Rettenetes Rézúr!” (Fodor S. i. m. 18).

A fentiekből már kitűnik, hogy a *nekem* dativus ethicusnak csak modális funkciója lehet a mondatban. Ezt támasztja alá Walter Jung is: „Der Dativus ethicus (der ethische Dativ) ist nicht als Objekt im eigentlichen Sinne, sondern als Ausdruck persöhnlicher Stellungnahme aufzufassen. (...) Er bezeichnet die innere Teilnahme der Sprechenden oder angesprochenen Person. Der Satz ist auch sinnvoll, wenn der Dativ wegfällt” (Walter Jung: *Grammatik der deutschen Sprache*. Leipzig, 1982. 64).

A modalitással H. Molnár Ilona foglalkozott részletesen „Módosítószók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben” c. tanulmányában (Nytud.Ért. 60.). A modális értékekről a következőket állapítja meg: „a nyelvi modalitás legelső és legfontosabb megnyilatkozási formája (...) a mondatfajta” (i. m. 16); „a nyelvi modalitás legfontosabb kifejezőeszközeinek ált. az igemódokat tekintik vizsgálóik” (i. m. 19); „ha a modalitás legfontosabb kifejezőeszközeiről beszélünk, nem pusztán az igemódokra, hanem az ún. modális alapértékeket létrehozó, egy-egy mondatfajta megalkotásához szükséges nyelvi eszközök komplexumaira, kötegeire kell gondolnunk. Ide tartoznak a hangletetés változatai, a módjelek, a kérdő névmások, a különböző segédszócskák (...) és egyéb eszközök” (i. m. 67).

Ha a példamondatainkat megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy minden esetben megfelelnek a fent említett kritériumoknak. A dativus ethicus, úgy tűnik, felszólító módú igealakokat, felkiáltó vagy felszólító mondatot vonz, a mondatban nem kérdezzük rá, nem tölt be mondatrészfunkciót. Alaktanilag is merev forma, hiszen csak egyes szám első személyű névmással kifejezve fordulhat elő, ezen kívül mondatbeli helye is erősen kötött.

Van azonban a dativus ethicusnak egy másik fajtája is, mely szintén személyes érdekeltséget fejez ki, azonban nem kizárólag a beszélőre korlátozódik, ebből kifolyólag az egyes szá első személyen kívül állhat más személyben és számban is: „Pedig ez olyan jó lány volt. (...) — majd kap másikat. — Aki majd lopni fog *nekem*.” (Kosztolányi id. ÉrtSz. 5 : 154); „Aztán majd eladja *nektek* a szomszéd egy dobosnak a lakást, és nézhettek!” (közny.) Ebben az esetben sem beszélhetünk részeshatározóról, ezt az utóbbi példamondat valódi részeshatározója (*dobosnak*) is bizonyítja. Tehát itt is modális kifejezőeszközzel van szó, de ellentétben az előbbi csoporttal nem azt fejezi ki, hogy a beszélő erősen akarja a cselekvés végrehajtását, hanem, hogy a dativus ethicusi névmással jelölt személy vagy személyek fogják viselni a cselekvés (ált. kedvezőtlen) következményeit.

Az ilyen típusú mondatok elemzésénél tehát különösen kell ügyelni, ugyanis alakja és elnevezése után valóban részeshatározónak tűnhet a dativus ethicus, a mondatban azonban nem mondatrész-, hanem modális szerepet tölt be, a többi szervetlen mondatrészhez hasonlóan nem elemezhető. Ez különösen azoknál a mondatoknál jelenthet problémát, ahol nincs kitéve a valódi részeshatározó: „Aki majd lopni fog *nekem*.” Ilyenkor csak a szövegkörnyezet adhat megfelelő információt.

A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról

0. Ritkán feladata a fordítónak a szó szerinti fordítás, a frazeologizmusokat (szólásokat, közmondásokat, állandósult szókapcsolatokat) pedig, melyekben az egész jelentése nem automatikusan áll össze az elemek jelentéséből, valójában nem is fordítjuk, inkább „megfeleltetjük”, azaz megkeressük azt a célnyelvi szólást, közmondást, melyet a célnyelvi beszélők hasonló helyzetben használni szoktak.

Ezért jelentett különleges feladatot számomra, mikor szó szerinti fordításokat is kellett adnom Дубровин, М. И. Русские фразеологизмы в картинах (изд. Русский язык М. 1982.) című szótárának fordításakor, jobban mondva az orosz–magyar változat elkészítésekor, mivel a szótár több változatban megjelent már, pl. orosz–német változatban (M. Dubrowin–W. Schenk: Russische idiomatische Redewendungen. Verlag Russische Sprache M. 1982.), vagy orosz–portugál változatban (M. Dubrovin–M. J. De Mello: Locuções russas por imagens. Edições Russki Yazik M. 1986.).

Ezek a kétnyelvű frazeológiai szótárak úgy épülnek fel, hogy a bennük található 594 orosz frazeologizmus mindegyikének megadják nemcsak a célnyelvi ekvivalensét, hanem a magyarázatát és szó szerinti fordítását is. Egy példa az orosz–német változathból:

1. szó szerinti fordítás:

Zwischen Hammer und Amboß sein

2. magyarázat:

Sich in einer solchen Lage befinden, daß dieselbe Gefahr oder Unannehmlichkeit von zwei Seiten droht

3. ekvivalens:

In der Klemme sein

A szó szerinti fordításon, a magyarázaton és az ekvivalensen kívül még két rajz is segíti a frazeologizmus értelmezését: az egyik rajz a szó szerinti jelentést illusztrálja (ebben az esetben a rajz kalapácsot és üllőt ábrázol, s közöttük egy szöveget), a másik rajz a valóságos értelmet illusztrálja (ebben az esetben egy ijedt nyuszt látunk a rajzon, melyet egyfelől a farkas, másfelől a vadász fenyeget)

A Magyarországon jelenleg forgalomban lévő vagy még megszerezhető orosz–magyar frazeológiai szótárak közül egyikben sem találkoztunk a szó szerinti fordítással mint a frazeologizmus értelmezésének egyik eszközével. A legbősegebb anyagot Keszthelyi Ernő Russzicizmusok című szótára tartalmazza, melyben 5000 orosz szólást és kifejezést találunk (Terra, Bp., 1961.). A szerző sok ekvivalenst ad meg, néha kiegészítő magyarázatokkal, de szó szerinti fordítást nem ad. A helyes használatot stílusminősítésekkel próbálja segíteni, pl. (*nép*), (*gúny*), (*tréf*), (*biz*), valamint a szituációra való utalásokkal pl. (búcsúzáskor), (találkozáskor), (koccintáskor), (udvarias kéréskor) stb. Ugyancsak nem ad szó szerinti fordítást Sanszkij, N. M.—Bisztrova Je. A.—Veress, V. 700 orosz beszédfordulat című szótára sem (Tankönyvkiadó, Bp., 1983.), melyben szintén találunk szituatív utalásokat pl. (búcsúzáskor az ottmaradókhoz intézett köszöntés), (közbevetésként), (csodálkozás, hitetlenség kifejezése a mondottakkal kapcsolatban) stb. A kétnyelvű orosz–magyar

frazeológiai szótárak között meg kell még említeni Vujovics, I. — Bovai-Barna, K. — Jeges, V. *Russzkije poszlovici i pogovorki* című 113 orosz szólást és közmondást tartalmazó gyűjteményét (MSZBT, Bp., 1984.), mely abban különbözik a többiektől, hogy egyes orosz mondások mellé országismereti magyarázatokat fűz, valamint abban, hogy a magyar megfelelővel nem rendelkező orosz mondásoknak zárójelben adja meg a magyar értelmezését. Kétnyelvű franzeológiai szótárként használható Hadrovics L. — Gáldi L. *Orosz — magyar szótára* is, melyben gyakran megtaláljuk a szóban forgó orosz szólás vagy közmondás szó szerinti fordítását is pl.: *Ждать у моря погоды* . . . azt várja, hogy a sült galamb a szájába repüljön (tkp. 'ül a tenger partján és várja, milyen idő lesz'; OMSZ I. 423).

Feltehetné valaki a kérdést, miért kellene megadni az orosz frazeologizmusok szó szerinti fordítását, mikor a frazeologizmusnak — mint már említettük — éppen az a lényege, hogy az egész jelentése nem automatikusan áll össze az elemek jelentéséből, s a tanároknak éppen a szó szerinti fordítás ellen kell harcolniuk, éppen azt kell megtanítaniuk, hogy a frazeologizmusokat nem fordítjuk, hanem megfeleltetjük, azaz megkeressük azt a magyar frazeologizmust, amely talán egészen más elemekből épül fel, mégis éppen az lesz alkalmas ugyanannak a hatásnak az elérésére.

Véleményünk szerint a szó szerinti fordítás tudatosításának több haszna van. Megismerkedünk egy másik nép miénktől eltérő gondolkodásmódjával, képi világával. Egy találó, érdekes megfigyelés, egy szemléletes hasonlat, mely bár idegen, de lehetne a miénk is, mindig elgondolkodtat. Rácsodálkozunk, egy percre talán meg is ütközünk, és máris megjegyeztük. Milyen érdekes, hogy az oroszok a botfülű emberről azt mondják, hogy „medve lépett a fülére”, arról meg, akinek megvan a magához való esze, azt mondják, hogy „van fej a vállán” stb. Az alábbiakban felsorolunk néhány ilyen orosz szólást és közmondást, melynek érdemes tudatosítani a miénktől eltérő képi struktúráját. Az első oszlopban az orosz mondást, a másodikban a szó szerinti fordítást, a harmadikban a magyar ekvivalenst adjuk meg.

Orosz frazeologizmus	Szó szerinti fordítás	Ekvivalens
Ищи ветра в поле Медведь на ухо наступил Писать как курица лапой	Keresd a szelet a mezőn Medve lépett a fülére Úgy ír, mint a tyúk a lábával	Bottal ütheted a nyomát Botfüle van Olyan az írása, mint a macska-kaparás
Вить верёвку из кого-либо Водой не разольешь Выносить сор из избы Знать все ходы и выходы	Kötelet sodor (vkiből) Vízzel sem választod szét őket Kiviszi a szemetet a kunyhóból Ismeri az összes bejáratot és kijáratot	Ujja kóré csavar (vkit). Testi— lelki jóbarátok Kiteregeti a szennyest Ismeri a dörgést
Иметь голову на плечах Когда рак свистнет Кошки скребут на душе Лезть в бутылку Намылить шею	Van fej a vállán Mikor a rák füttyent Macskák kaparják a lelkét Üvegbe mászik Beszappanozza a nyakát (vkinék)	Megvan a magához való esze Majd, ha fagy Emésztí a bú A plafonon van Megmossa a fejét (vkinék)
Показать, где раки зимуют	Megmutatja, hol telelnék a rákok	Megtanítja kesztyűbe dudálni Leszedi a keresztvizet (vkiről)
Перемывать косточки Положить зубы на полку После дождичка в четверг	Mossa a csontjait (vkinék) Polcra teszi a fogát Eső után esütörtökön	Felkopik az álla Holnapután kiskedden

Tegyük egymás mellé néhányat a két magyar oszlop példáiból. Ha ilyen szólásokat sorolunk fel: *Megtanítja kesztyűbe dudálni, Ismeri a dörgést, Felkopik az álla, Holnapután kiskedden* stb. ezeket minden magyar olvasó azonnal megérti és magáénak érzi, anélkül hogy tudatosítaná a szólás mögött rejlő képet. Ha viszont ilyen szólásokat sorolunk fel: *Megmutatja (neki), hol telelnek a rákok, Ismeri az összes bejáratot és kijáratot, Polcra teszi a fogát, Eső után csőtörtőkön* stb., akkor a magyar olvasó kénytelen tudatosítani a szólás mögött rejlő képet, kénytelen összehasonlítani a magyar képpel, s így az idegen szólások és közmondások szó szerinti fordításának tudatosítása a magyar szólások és közmondások képi világának tudatosításához is hozzájárul.

Ebben a cikkben az orosz frazeologizmusoknak csak a szó szerinti fordításával foglalkozom, ami nem könnyebb, mint a magyar ekvivalens megtalálása. Az ekvivalenst ugyanis tényleg csak megtalálni kellett. A nyelvi megformálás tekintetében támaszkodhattam O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások című gyűjteményére (2. kiadás Gondolat, Bp., 1976.), A magyar nyelv értelmező szótárára (Akadémiai K. Bp., 1966.), valamint a Magyar értelmező kéziszótárra (Akadémiai K. Bp., 1975.). A szó szerinti fordítás esetében azonban a nyelvi megformálás teljes egészében a fordító feladata. Mivel a szólások és közmondások „egymondatos szövegek”, ahogy ezt Kosány Piroska A mondás, mint szövegtípus című kandidátusi értekezésében kifejti (Kézirat. Debrecen, 1986.), a szövegösszefüggés nem segít a különböző lehetséges fordítási változatok közötti választásban. Nézzük például, hányféle szó szerinti fordítása lehet az alábbi orosz szólásnak:

Orosz frazeologizmus	Szó szerinti fordítás	Ekvivalens
Толочь воду в ступе	1. Vízet törni mozsárban 2. Mozsárban törni vizet 3. Vízet törni a mozsárban 4. Mozsárban törni a vizet 5. Vízet tör mozsárban 6. Vízet tör a mozsárban 7. Mozsárban tör vizet 8. Mozsárban törni a vizet 9. Törni a vizet a mozsárban	Üres szalmát csépel

Látjuk, hogy számos döntés előtt áll a fordító. Főnévi igenevet használjon a szó szerinti fordításban, ahogy az oroszban volt, vagy egyes szám harmadik személyű ragozott igealakot? Betoldja-e a névelőt, ami az orosz nyelvben hiányzó kategória, vagy sem, vagyis konkrétan fogalmazzon vagy általánosan (határozottan vagy határozatlanul)? És akkor a lehetséges szórendi változatokat még nem is említettük.

A továbbiakban megpróbálok választ adni ezekre a kérdésekre, megkísérlem rendszerezni a szó szerinti fordításkor elvégzendő vagy elvégezhető átváltási műveleteket.

1. Kötelező átváltási műveletek a szó szerinti fordításkor
 1. Birtokos személyrag betoldása
 2. Főnévi igenév átváltása ragozott igealakká
 3. Névelő betoldása
 4. Kötelező VO → OV váltás

2. Fakultatív átváltási műveletek a szó szerinti fordításkor

1. Kicsinyítő képző eltörlése
2. Jelzős szerkezetek átalakítása állítmányi szerkezetté
3. Tárgyas igealak használata határozatlan névmás helyett
4. Személyes névmás ragozott alakjának használata a határozatlan névmás helyett
5. Szóláshasonlatok fakultatív kiegészítése

1.1. Birtokos személyrag betoldása. Az egyik legegyszerűbb átváltási művelet, mivel az egyik nyelvben hiányzó grammatikai kategória áll szemben a másik nyelvben meglévő grammatikai kategóriával. Az orosz nyelvben nincs birtokos személyragozás, a magyarban van. Az orosz nyelvben a birtokszón nem jelölhetjük a birtokos személyét és számát, a magyarban jelölhetjük, sőt bizonyos szavakon (ruhadarabok, testrészek neve) gyakran akkor is jelöljük hovatartozásukat, ha a birtokot megnevező szó nem áll mellettük. A szó szerinti fordítás első változataként a birtokos személyrag nélküli alakokat adjuk meg, második változatként a birtokos személyraggal ellátott alakokat. A szótárban minden esetben az utóbbi változatot részesítettük előnyben.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Море по колено Вбивать в голову Один как перст Как снег на голову Мурашки бегают по спине	Térdig ér a tenger Beveri a fejbe Egyedül, mint az ujj Mint hó a fejre Hangyák futkosnak a hátán	Térdig ér a tenger Beveri a fejébe Egyedül, mint az ujjam Mint hó a fejére Hangyák futkosnak a hátán

1.2. Főnévi igenév átváltása ragozott igealakká. Itt nem arról van szó, hogy az egyik nyelvben hiányzik egy grammatikai kategória, ami a másik nyelvben megvan, hiszen a főnévi igenév mindkét nyelv rendszerében megtalálható, inkább a magyar szótárírási hagyományok szelleméhez akartunk hűek maradni, mikor az orosz főnévi igeneveket jelen idejű egyes szám harmadik személyű igealakokkal fordítottuk.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Быть связанным своим словом Брать (кого-либо) под крылышко Быть между молотом и наковальней	Kötve lenni a szava által Szárny alá venni (vkit) Kalapács és üllő között lenni	Köti a szava Szárnya alá veszi Kalapács és üllő között van

Van azonban a ragozott igealaknak egy hátránya a főnévi igenévvel szemben. A ragozott ige a maga idejével, számával, személyével jóval *konkrétabb*, mint a főnévi igenév. Márpedig a szólások és közmondások egyik

legfontosabb ismérve, ahogy azt Kocsány Piroska említett művében sokoldalúan bizonyította, az általános érvényűség. A főnévi igenév egyszerre jelent jelen időt és múlt időt, egyes számot és többes számot. Ez az oka annak, hogy nem mindig vált be a jelen idejű egyes szám harmadik személyű igealak. Az alábbi példákban a szó szerinti fordítás harmadik változatát alkalmaztuk, az első esetben múlt idejű egyes szám harmadik személyű igealakot, a második és a harmadik esetben jelen idejű többes szám harmadik személyű igealakot.

Orosz fraz.	Szó szerinti ford. I.	Szó szerinti ford. II.	Szó szerinti ford. III.
Выйти из пеленка Быть на ножах Быть на дружеской ноге	Kijönni a pelenkából Késeken lenni Baráti lábon lenni	Kijön a pelenkából Késeken van Baráti lábon van	Kijött a pelenkából Késeken vannak Baráti lábon vannak

Olyan eset is előfordult, hogy bármelyik ragozott igealak túlságosan konkrét lett volna, ilyenkor az általános érvényűséget a *kell* + főnévi igenes szerkezettel próbáltuk elérni:

Orosz fraz.	Szó szerinti ford. I.	Szó szerinti ford. II.	Szó szerinti ford. III.
Искать днем с огнем	Nappal is lámpással keresni	Nappal is lámpással keresi (kereste, keresik)	Nappal is lámpással kell keresni

1.3. Névelő betoldása. A kötelező átváltási műveletek tipikus példája. Az egyik nyelvben hiányzó grammatikai kategóriával a másik nyelvben meglévő grammatikai kategória áll szemben. Az orosz nyelvben nincs névelő, a magyarban van. Az orosz nyelv a határozottság/határozatlanság szembeállítását, megkülönböztetését más eszközökkel végzi. A névelő betoldása az esetek többségében automatikus művelet, névelő nélkül nem kapnánk grammatikus mondatot, pl.: *Бояться собственной тени* → *Fél a saját árnyékától*. *Голодный, как волк.* → *Éhes, mint a farkas*. Bizonyos ige + főnév (VO) kapcsolatoknál azonban egyaránt elképzelhető határozott referenciájú (VO) és a határozatlan referenciájú (OV) fordítás:

Orosz fraz.	Szó szerinti ford. I.	Szó szerinti ford. II.
Мутить воду Рыть яму (кому-либо) Подлить масла в огонь Висеть на волоске	Zavarja a vizet Ássa a gödört Tűzre önti az olajat Függ a hajszálon	Vizet zavar Gödört ás Olajat önt a tűzre Hajszálon függ

Ha elfogadjuk, hogy a szólások és közmondások egyik legfontosabb jellegzetesége az általános érvényűség, akkor a fenti esetekben a második oszlop határozatlan referenciájú azaz névelőtlen fordításait fogjuk elfogadni.

1.4. Kötelező VO → OV váltás. A nyelvtipológiai kutatások szerint az orosz alapjában SVO (subject, verb, object) típusú nyelv, a magyarban viszont az SVO és az SOV szórend egyaránt előfordul, az SOV típus dominanciájával. Előbb olyan eseteket említettem, mikor valamely orosz szólás fordításakor mindkét magyar szórendi változat előfordulhatott. Bizonyos orosz igék esetében (ezek általában szemantikailag üres, ún. „gyenge” igék) nem lehetséges a kétféle fordítás, az ilyen igéket a bővítmény mindig megelőzi a fordításban. Ilyen igék pl. *держатъ, быть, оказатъся, положить, родиться* stb. Ebben az esetben a fordítónak nincs választási lehetősége, csak egyféle szó szerinti fordítás képzelhető el.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás	Ekvivalens
Держать себя в руках Держать ухо востро Держать язык за зубами	Kézben tartja magát Hegyesen tartja a fülét A foga mögött tartja a nyelvét	Uralkodik magán Résen van Féken tartja a nyelvét

Ha azonban több bővítmény is van az orosz szólásban, nem mindegy, hogy mit teszünk a magyar ige elé. Mivel a magyar ige kiemeli az előtte álló bővítményt, csak olyasmit tehetünk az ige elé, amit valóban ki akarunk emelni. Az alábbi orosz szólásoknak látszólag két szó szerinti fordítása lehet, de csak látszólag.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Носить воду решетом Толочь воду в ступе	Szitával hord vizet Mozsárban tör vizet	Vizet hord szitával Vizet tör mozsárban

Állítsuk egymás mellé a két első változatot: 1. *Mozsárban* tör vizet
2. *Szitával* hord vizet.

Első látásra semmi különbség sincs köztük, az első mégis képtelenség, a második pedig helyes. Attól függően ugyanis, hogy mit tesz az ige elé, sugallok egy lehetséges folytatást, ami esetünkben például ilyen lehet: 1. *Mozsárban* tör vizet, nem fazékban. 2. *Szitával* hord vizet, nem vödörrel.

A folytatás leleplezi az első mondatot. Nincs jogunk a *mozsárban* bővítményt tenni az ige elé, hiszen nem az a baj, hogy valaki mozsárban töri a vizet, ha másban történ az éppen olyan képtelenség lenne.

Állítsuk egymás mellé a két második változatot: 1. *Vizet* tör mozsárban, nem cukrot. 2. *Vizet* hord szitával, nem lisztet.

A folytatás most a második mondatot leplezi le. Nincs jogunk a *vizet* bővítményt tenni az ige elé, hiszen nem az a baj, hogy valaki vizet hord szitával; ha mást hordana, az éppen olyan képtelenség lenne.

Vagyis a *szitával* bővítményt megilleti az ige előtti hely, a *mozsárban* bővítményt nem, mert a folytatás, amit ez a kiemelés sugall, értelmetlen lenne. Ugyanez a helyzet a *vizet* bővítménnyel, melyet az egyik esetben megillet az ige előtti hely, a másokban nem. Tehát az ige előtti hely nem tölthető be tetsző-

legesen, ha több bővítmény van, úgy kell az ige előtti helyet betölteni, hogy a sugallt folytatás is helytálló legyen.

Térjünk most vissza ahhoz a korábban megfogalmazott gondolathoz, hogy a szó szerinti fordítások nyelvi megformálásakor is milyen sokféle döntésre kényszerülhet a fordító. Felsoroltuk a *Толок боды 8 чмыне* orosz szó-lásnak kilenc féle szó szerinti fordítását. Vajon segít-e a választásban mindaz, amit eddig a kötelező átváltási műveletekről elmondtunk? Az 1.1. pontban elmondottak alapján elvethetjük a főnévi igeneves megoldásokat (*Vizet törni mozsárban*, *Mozsárban törni vizet*, *Vizet törni a mozsárban*, *Mozsárban törni a vizet*). Az 1.3. pontban elmondottak alapján a ragozott igealakokat tartalmazó megoldásokból elvethetjük a határozott referenciájúakat (*Vizet tör a mozsárban*; *Mozsárban tör a vizet*; *Tör a vizet a mozsárban*). Az 1.4. pontban pedig az utolsó két megmaradt változathoz elvetettük azt, hogy *Mozsárban tör vizet*, mert véleményünk szerint a kiemelés helytelen folytatást sugall. Maradt tehát egyetlen szó szerinti fordítás, melyben nincs főnévi igenév, nincs határozott referencia és nincs félrevezető kiemelés (*Vizet tör mozsárban*). Ez került bele szótárunkba a *Толок боды 8 чмыне* orosz szólás szó szerinti fordításaként. (Ekvivalens: *Üres szalmát csépel.*)

A továbbiakban áttérünk az orosz frazeologizmusok szó szerinti fordításakor elvégezhető azaz fakultatív átváltási műveletekre.

2.1. A kicsinyítő képző eltörlése. Az orosz nyelvben a kicsinyítő képzők nemcsak kicsinyítésre szolgálnak, hanem a legkülönbözőbb hangulati hatások elérésére (pl. jóindulat, barátság, bizalom kifejezésére). A korai orosz regényfordítások egyik jellegzetessége az orosz kicsinyítő képzők válogatás nélküli átvétele (*lelkecském*, *galambocskám*, *kedveském*, *teácska*, *vi-zecske*, *fánkocska*, *vodkácska* stb.). A mai nyelvészetileg tudatosabb fordító nemzedék már tudja, hogy a magyar nyelvben a kicsinyítő képző használata jóval korlátozottabb, mint az oroszban, s hogy az orosz szövegben szereplő kicsinyítő képzők jelentését a magyarban más eszközökkel kell visszaadni. Mivel azonban mi nem szöveget fordítottunk, hanem az orosz frazeologizmus szó szerinti jelentését kívántuk visszaadni, felmerült a kérdés, megtartsuk, vagy elvessük az orosz kicsinyítő képzőket?

Orosz fraz.	Szó szerinti ford. I.	Szó szerinti ford. II.	Ekvivalens
Гладить по головке	Megsimogatja a fejecs-kéjét	Megsimogatja a fejét	Ajnározza Pátyolgatja
Теплое местечко	Meleg helyecske	Meleg hely	Zsíros kis állás
После дождичка в четверг	Esőske után csütörtökön	Eső után csütörtökön	Holnapután kiskedden
Родиться в сорочке	Ingecskében született	Ingben született	Burokban született

Mivel fakultatív átváltási műveletről van szó, nem kényszerültünk következetességre, vagyis arra, hogy vagy minden orosz kicsinyítő képzőt elves-sünk, vagy mindet megtartsuk. Az első két esetben megtartottuk a kicsinyítő képzőt a fordításban (*Megsimogatja a fejecskéjét*, *Meleg helyecske*). A *Meleg helyecske* esetében erre két okunk is volt, az egyik, hogy a *Meleg hely* mást je-

lent, a másik az, hogy a magyar ekvivalens is tartalmaz kicsinyítést, ha nem is képző formájában (*Zsiros kis állás*).

A harmadik és a negyedik példa esetében eltöröltük a kicsinyítő képzőt, mivel az *esécske* esetében nevetségesnek, az *ingecske* esetében fölöslegesnek találtuk (a lényeg ugyanis az, hogy *nem meztelenül* jött a világra a szóbanforgó szerencsés ember).

2.2. Jelzős szerkezetek átalakítása állítmányi szerkezetté. A szólás értékű jelzős szerkezetek mindig valamiféle állítást rejtnek: *Белая ворона — Ritka, mint a fehér holló. Дырявая голова — Szita az esze.* Kérdés, hogy a szó szerinti fordításban kifejtsük-e, felszínre hozzuk-e ezt az állítást?

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Длинный язык Золотые руки Легкая рука Дырявая голова Белая ворона Зеленая улица Первая ласточка	Hosszú nyelv Arany kezek Könnyű kéz Lyukas fej Fehér holló Zöld utca Első fecske	Hosszú a nyelve Arany a keze Könnyű a keze Lyukas a feje (Fehér a holló*) (Zöld az utca*) (Első a fecske*)

Érdekes dolgot figyelhetünk meg. Az utolsó három példában az átalakítás nem végezhető el. Itt ugyanis az állítás túlmutat a jelzős szerkezeten. Nem a holló fehér, hanem valaki vagy valami ritka, mint a fehér holló; nem az utca a zöld, hanem valaki vagy valami zöld utat kap; nem a fecske az első, hanem valaki vagy valami először jelenik meg valahol. Ahol az állítás nem mutat túl a jelzős szerkezet határain — és ez elsősorban az emberi testrészeket jellemző szólások esetében figyelhető meg, amikor az állítás nem más, mint a „neki van” —, akkor az állítmányi szerkezetté alakítás elvégezhető, de nem kötelező.

2.3. Tárgyas igealak használata határozatlan névmás helyett. Ezt az átváltási műveletet az teszi lehetővé — ebben az esetben nem szükségessé —, hogy az egyik nyelvből hiányzik egy grammatikai kategória, amely a másikban megvan. Az oroszban nincs tárgyas igeragozás, a magyarban van. Ezt a lehetőséget érdemes kihasználni már a szó szerinti fordításban is:

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Брать кого-либо под крыльшко Водить кого-либо за нос Гладить кого-либо против шерсти	Szárnya alá vesz vkit Orránál fova vezet vkit Szőre ellenében simogat vkit	Szárnya alá veszi Orránál fogva vezet Szőre ellenében simogatja

2.4. Személyes névmás ragozott alakjának használata határozatlan névmás helyett. Akárcsak a tárgyas ragozás lehetőségének kihasználása, a személyes névmások ragozott alakjának használata is hozzájárul a határozatlan névmások számának csökkentéséhez. A szótárak általában határozatlan névmás segítségével adják meg a szavak, szókapcsolatok bővítési lehetőségeit, pl.: *vki vkin vmit meglát, vki vkit vmivel megbíz* stb. Ez a sok határozatlan névmás, mely az értelmező szótárban helyénvaló, a mi képes frazeológiai szótárunkat fölöslegesen terhelte volna meg, ezért választottuk inkább a személyes névmás ragozott alakját.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Бросить тень на кого-либо Наклеивать ярлики Нужен как прошлогодний снег Окатить холодной водой	Árnyékot vet vkire Címkét ragaszt vmire Úgy kell vkinek, vmi, mint a tavalyi hó Hideg vizet zúdít vkire	Árnyékot vet rá Címkét ragaszt rá Úgy kell neki, mint a tavalyi hó Hideg vizet zúdít rá

Ezt az átváltási műveletet sem tudtuk minden esetben végrehajtani, néhol ugyanis a személyes névmás ragozott alakja nevetségesen konkréttá tette volna a szólást.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás I.	Szó szerinti fordítás II.
Вписать новую страницу во что-либо Открывать кому-либо глаза на что-либо Побывать в чьей-либо шкуре	Új oldalt ír vmibe Felnyitja vkinek a szemét vmire A bőrében van vkinek	(Új oldalt ír bele*) (Felnyitja a szemét rá*) (A bőrében van neki*)

2.5. Szóláshasonlatok fakultatív kiegészítése. Az orosz nyelvben gyakran találkozunk félig kifejtett „csonka” szóláshasonlatokkal. Tudjuk, hogy a szóláshasonlatok általában két részből állnak: az *olyan, úgy* rámutató szóval bevezetett alaprészből és a *mint, mintha, akár* kötőszóval kezdődő hasonlító részből. Pl. *Úgy él, mint Marci Hevesen*. O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* című gyűjteményében (Gondolat, Bp., 1976.) csak kifejtett szóláshasonlatokkal találkozunk, *mint, mintha* kezdetűekkel nem. Az általunk fordított orosz frazeológiai szótárban 26 *как*-al kezdődő csonka szóláshasonlatot találunk. Felmerül a kérdés, mennyire van szükség e csonka hasonlatok kiegészítésére, hol van szükség a kiegészítésre, már a szó szerinti fordításban vagy csak az ekvivalens megformálásában? Mivel fakultatív kiegészítésekről van szó, minden szólás esetében másképp jártunk el. Az alábbi esetekben például a szó szerinti fordítást meghagytuk csonkának, és csak az ekvivalenst egészítettük ki alaprésszel.

Orosz fraz.	Szó szerinti fordítás	Ekvivalens
Как аршин проглотил Как дважды два четыре Как две капли воды	Mintha arszint nyelt volna Mint kétszer kettő négy Mint két vízcsepp	Áll, mint a cövek Világos, mint az egyszeregy Úgy hasonlítanak egymáshoz, mint két vízcsepp

Más esetekben a szó szerinti fordítást egészítettük ki. Vagy úgy, hogy teljessé tettük a hasonlatot, mint az első példában, vagy úgy, hogy meghagytuk csonkának, de jobban megmagyaráztuk. Ezt szemlélteti a többi példa.

Orosz raz.	Szó szerinti ford. I.	Szó szerinti ford. II.	Ekvivalens
Как с гуся вода	Mint libáról a víz	Lepereg, mint libáról a víz	Rá se ránt
Как без рук	Mintha kéz nélkül	Mintha a kezét vágták volna le	Megállt a tudománya
Как на иголках	Mintha tűkön	Mintha tűkön ülne	Mintha tűkön ülne
Как небо от земли	Mint ég a földtől	Különböznek, mint ég a földtől	Ég és föld

Cikkem elején abból indultam ki, hogy ritkán feladata a fordítónak a szó szerinti fordítás. Rámutattam arra, hogy a szó szerinti fordításnak is vannak szabályai, melyek részben a két nyelv rendszerbeli különbségeitől függnnek (kötelező átváltási műveletek), részben pedig a fordítandó szöveg jellegétől és a fordítás céljától (fakultatív átváltási műveletek). Mivel a mi feladatunk egy képes frazeológiai szótár fordítása volt, sok esetben nyilván másképp döntöttünk a fakultatív átváltási műveletek kérdésben, mintha pl. nyelvészeti szakeikk számára készítettünk volna szó szerinti fordításokat.

Klaudy Kinga

Újból Petrov obsitos megjegyzéseiről

A Magyar Nyelvőr 1986. évi 4. számában (429–431) mutattam be azt a Petrov nevű obsitost, aki az 1849-es cári intervenció során járt Magyarországon, ill. akinek a visszaemlékezései kapitánya, A. Fatyjejev jóvoltából láthatnak napvilágot a Russzkaja beszeda c. folyóirat hasábjain, 1860-ban. Magyar nyelvű forrásmunkákra támaszkodva dolgoztam, ami csökkentette mondani-valóm súlyát, hiszen a csak műfordításból való merítés magát a bemutatandó jelenséget csonkította meg. Arról van ugyanis szó, hogy Petrov obsitos, miközben a Magyarország elleni cári intervencióról beszél, egyebek között magyar szavakat, kifejezéseket is használ. Felettébb érdekes lett volna tehát az orosz eredetiben ismerkedni meg a Petrov-féle visszaemlékezésekkel. Az orosz nyelvű anyaghoz azonban Magyarországon nem lehetett hozzáférni, ezért kény-

telen voltam beérni Trócsányi Zoltán cikkével (Orosz szavak a magyarban 1848–49 óta. Nyr. 72 [1948.]: 166–7), ill. a „Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról” című könyvvel, amely a Magyar Külügyi Társaság gondozásában jelent meg Budapesten 1948-ban, fordította Zsatkovics Kálmán.

A sors furcsa fintora folytán nem sokkal a tanulmány leadása után a helsinki szláv könyvtárban jártam szerencsével, ahol a Russzskaja beszeda c. folyóirat 20. könyvében megtaláltam A. Fatyjejev kapitány írását. Magáról Fatyjejevről csak annyit tudunk, hogy részt vett a magyar szabadságharc elnyomására küldött orosz hadsereg működésében (Trócsányi nyomán), ill. a Magyar–orosz történelmi kapcsolatok c. könyvben R. A. Averbuch szavai szerint: „Egy Fatyjejev nevű orosz tiszt ezeket írja: 1849. augusztus 1-e (a régi időszámítás szerint) szerencsétlen nap volt a magyarok számára: egy bátor és nemes, hatmillió népfőnök hosszú időre, ha ugyan nem mindörökké elveszítette e napon azt a reményét, hogy fegyverrel a kézben védhesse meg szabadságát Ausztria deszpótikus hatalmával szemben.”

A továbbiakban Fatyjejev azt mondja, hogy a világosi fegyverletételi szertartásban sok nyomasztó elem volt nemcsak a magyarok, hanem az oroszok számára is. „Az orosz hadsereg minden katonája és tiszte kivétel nélkül, a szó szoros értelmében sajnálta, hogy részese volt a magyarokat ért óriási szerencsétlenségnek” (R. A. Averbuch: A magyar nép 1848–1849. évi függetlenségi harca és az orosz társadalom haladó erői: In: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács Endre, Bp., 1956. a Művelt Nép — Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó).

A továbbiakban a 49 oldalas memoár azon helyeit idézem eredetiben, ahol Petrov obsitos a magyar nyelvről nyilatkozik, ahol magyar szavakat, kifejezéseket, esetleg egész mondatokat használ, zárójelben a lapszámot adom meg: „Речь, сударь, у здешнего народа не то на польскую похожа, не то на церковную нашу, для того и разговор их мы без трудности понимать могли, только так чудно они говорят: тянут как-то слова-то, словно поют, да и так как-будто гортанью больше выговаривают. . .” (25). „Az itteni népnek a nyelve, uram, hol a lengyelre, hol a mi egyházi szlávunkra hasonlít, ezért tudtuk minden nehézség nélkül megérteni a beszédüket, csakhogy olyan különösen beszélnek, úgy húzzák a szavakat, mintha énekelnének, és mintha inkább torokhangokat ejtenének.”

A *pálinka* szó kétszer fordul elő a szövegben: „Делают тоже водку и из хлеба ржаного — это уже *паленка* вывхдит, по нашему горелка* значит”(32). „Vodkát is csinálnak rozskenyérből, ez már a *pálinka*, vagy ahogy mi mondjuk: *gorelka*.*” „Там даже и песни-то у простого народа все про вино, да про *паленку*, да про гусаров. . .” „Még az egyszerű nép dalai is csak a borról, meg a *pálinkáról*, meg a huszárokról szólnak. . .”

A következő szavakat a legkisebb változtatás nélkül közlöm, márcsak azért is, mert ez a 13 sor halmozottan tartalmaz magyar szavakat, de azért is, mert egy éles szemű megfigyelő véleményét olvashatjuk népünk jelleméről. A bemutatandó szavak: *gazda, gazdaasszony, nesze pacsí, tessék, nem tudom, basszam a . . . , teremtetted, szaros, kutya, menj a . . .* Az eredeti szöveg:

„Ну, а в душе ничего, народ ласковый: войдешь это в избу, когда случалось в деревнях бывать, поклонись: здравствуйте, мол, хозяева! Коль хозяин, так-*газда*; а клнь к хозяйке речь, то — *газдыня*. *Йо регель*, отвечают, *несепатше*. Значит: день добрый, милости просим. И попотчуют часто — либо вином, либо съестным чем-нибудь. *Тешек, тешек*, говорят, то есть: просим покорно.

Нахрапом-то, сударь, у этого народу не много возьмешь. на что мужик, а обойдись с ним грубо, так кроме *нем-туду*, то есть, не понимаю, ничего не добьешься, а то еще, пожалуй, и обругает в придачу: Ай, скажет, *бассамо теремтете саррош кутти а мень. .*” (31).

„Jólelkű nép ez, amikor falun voltunk és bementünk egy házba, köszöntünk, jó napot, úgy mond, a ház gazdáinak! Ha férfiról van szó, az a gazda, ha aszszonyhoz szólnak, akkor az a 'gazdinya' (gazdasszony). Jó reggelt, válaszolják, nesze pacsí. Vagyis jó napot, tessék parancsolni. Gyakran meg is kínálják az embert vagy borral vagy valami ennivalóval. Tessék, tessék mondják, vagyis: kérem szépen. Erőszakkal, uram, ennél a népnél nem sokra lehet menni: a paraszt, ha durván bánnak vele, a 'nem tudom' — on kívül, ami annyit tesz: nem értem, semmit sem lehet elérni, de talán ráadásul még el is kanyarítja: — hej, mondja, basszam a teremtetted, szaros kutya menj a . . .”

„A »csúnya« szavakat, kifejezéseket nem öncélúlag, csámcsogás vagy polgárpukkasztás céljából írjuk ki, hanem abból a megfontolásból, hogy olyasmiről nem lehet nyíltan beszélni, amit nem nevezünk a nevén. Ettől hihetőleg nem fogják többen ilyen szavakkal fűszerezni megszólalásaikat — e cikk semmi ilyesmire nem jogosít fel!” — írja Tolcsvai Nagy Gábor a Nyelvi divatok c. könyvben (1985. 147), s mivel megfogalmazásával mind tartalmát, mind nyelvi megformálását tekintve egyetérttek, ezért voltam bátor szavait ehelyütt citálni.

A *gazda* szavunkat Petrov pontosan nevezte meg, a *gazdasszony*-t viszont érdekesen oroszosította, hiszen a főnév első részét meghagyta, a nőnemre utaló részt viszont az orosz nyelv szabályai szerint képezte az '-иня', '-ыня' szuffixum segítségével. (vö.: 'барин' — 'барыня', 'граф' — 'графиня'.)

A *jó reggelt* köszönésünkből a tárgyrag lemaradt, nyilvánvalóan pusztá elhallás miatt (amely a dolog természetéből fakadóan nagyon gyakran jellemző a nem filológiai igényű írt művekre, illetve a nyelvben járatlan szerzőkre), a kettős mássalhangzó *gg* is egyre szűkült. Érdekes a 'nesze pacsí' kifejezés, amely a fent bemutatott hangalakban első olvasásra talán el is kerül a olvasó figyelmét, annyira torzult. (vö.: 'nesszepatse'). Nyilvánvalóan a kézfogásról, parolázásról lehetett szó, amolyan „csapj a kezembe pajtás” hangulatú túlon túl familiáris stílusról.

A *tessék* szavunk alig szenved változást, Fatyejev csupán a hangsúlyt jelöli, miként tette ezt a *reggel* esetében itt, az előbbiben helyesen, az utóbbiban tévesen.

A *nem tudom* kifejezést kötőjellel írja, az ige végéről az *om* lekopik, elhalás útján *u*-ra redukálódik.

A teljes egy sort betöltő káromkodás 5 szóból áll, nem alkot ugyan egységes egészet, a szavak csak lazán kapcsolódnak egymáshoz. Az első helyen álló, egyben legtipikusabb magyar káromkodásról lentebb szólok, a 'teremtetté'-ről részletesen ír egyrészt Papp Ferenc (vö.: Papp, 1979. 381), de a jelen tanulmány „előküszöbeként” felfogható cikk is elemzi (vö.: Horváth: Nyr.: 110 [1986.] 430) ezt az indulatszót.

A *szaros* melléknévünkben a szóközi mássalhangzó megduplázódik, miként a *kutya* főnév esetében is, ahol azonban egy másik, érdekes hangtani jelenséget is megfigyelhetünk. Az orosz a hangsúlytalan *я*-t az *i*-hez közelálló hangként ejti (vö.: Маяковский — Majikovszkij), valószínű ez az interferenciális jelenség az oka, hogy Petrov a *kutya*-t „kutyi”-nek hallotta, a *menj a . . .* felszólítás a gyakori ismételtetés eredményeképpen alakulhatott át a szövegben látottaknak megfelelően a *menj*-é.

A mai magyar nyelvben is leggyakrabban használt durva szó érdekes módon (vagy inkább nagyon is törvényszerűen) lépten-nyomon fellelhető Petrov obsitos elbeszélésében. A *baszik* ige összesen hatszor fordul elő az eredeti szövegben, mindannyiszor a *basszam a* . . . felszólító alakban. Az orosz textusban a szó végén 5 esetben az *o* magánhangzó áll (vö.: *basszamo*), ami a hangsúlytalan *o* esetében az oroszban *a*-nak ejtendő.

Az utolsó előtti oldalon Petrov obsitos számunkra arcpirítóan fontos és pontos megállapítást tett:

„... А уже без *бассамо*, сударь, и языком не поверить. . . Впрочем, сударь, у этого народу, как соль ко щам, присловье это ко всему идёт Споткнулся — *бассамо*: вещь похвалить надо — *бассамо*: приятеля встретил — *бассамо*; горе за сердце взяло — *бассамо*; рад чему-то же *бассамо*. . . Даже и женщины-то у них без этого словца шагу не ступят. . .” (69).

„А *basszam a* nélkül, uram, nem is forog az ember nyelve. . . Egyébként, uram, ennél a népnél ez a szólás úgy megy mindenhez, mint a scsihez a só. Megbotlottál — *basszam a*; egy dolgot meg kell dicsérni — *basszam a*; találkoztál egy barátoddal — *basszam a*; bánat ül a szíveden — *basszam a*; örülsz valaminek — szintén a *basszam a*. . . Náluk még a nők sem tesznek egy lépést sem e nélkül a szó nélkül. . .”

„... híres káromkodó nép volt a magyar régen is. . .”; „A felnőttek, a szülők mindinkább hazaviszik otthonukba e stílust, amelyet így a gyerekek is eltanulnak. De nemcsak rájuk ragad át, hanem a nőkre is. A fiatal lányok és asszonyok éppoly gátlástalanul használnak durvaságokat, mint a felnőtt, kerges lelkű férfiak.” (Tolcsvai Nagy Gábor i. m. 1985. 149–50.)

Gondolom, a két megállapítás egymás mellé helyezése indokolt, különösebb magyarázkodásra nem szorul, legfeljebb annyit tarthatok szükségesnek, hogy ismételten kihangsúlyozzam: az előbbi 1860-ban, az utóbbi 1985-ben, az előbbi Oroszországban, az utóbbi Magyarországon íródott.

Térjünk vissza azokhoz a szavakhoz, amelyekről már sine ira et studio lehet szólni.

A *mente*, *atilla*, *dolmány* és *táska* főneveink többször is előfordulnak a szövegben. Csak egy olyan mondatot mutatok be, amely egyszerre tartalmazza mind a négy szót: „У них и полиция-то, как есть, в гусарских мундерах при *ташках* с саблями ходит; а прочие-то и летом в два мундера одеваются: *доломань* — это на себе имеют, а *ментик*, или, по ихнему, *аттилла*, на опашь иль на плечо они накидывают. . .” (33) „Náluk a rendőrök is általában huszár egyenruhában járnak, a tarsolyukon van a kardjuk, a többiek meg nyáron is két mundért vesznek fel: a dolmányt magukon viselik, a mentét pedig, vagy ahogyan ők mondják, az atillát meg magukra vagy a vállukra vetik. . .”

Az 1880-ban Szentpétervárott—Moszkvában kiadott Dal-féle értelmező szótárban az *atilla* kivételével valamennyi szó szerepel.

A latin *vivat* magyar megfelelője, az *éljen* ugyancsak megtalálható a vizsgált szövegben, mégpedig kétszer: „... шапки с голов поснимавши, махать ими вверх зачало, да *ельен* кричать. . .” (66); majd egy bekezdéssel később: „Ура кричат по-сбоему, *ельен*-честь, значит, в сякую — графу отдают. . .” (67). „... levették a sapkájukat, majd kezdtek felhajigálni, megéljént kiabáltak. . .”; „Hurrát kiáltanak a maguk nyelvén, *éljen* — minden tiszteletet megadnak a grófnak.”

Végül egy olyan magyar szót szeretnék bemutatni, amely úgyszólván mindig és mindenütt szerepel, amikor és ahol a magyarok legjellegzetesebb dolgait akarják kiemelni (vö.: fokos — ostor — csikós — pusztai — tokaji), a *csárdás*-t, amelyet a világosi fegyverletételt követően, az esti órákban, bizonyára bánatukban, de mégiscsak eljártak katonáink: „Вечером музыка была, и по своему *чаардашу* плясали ...” (63) „Este zene is volt, ahol eltáncolták a csárdásukat. . .”. Dalnál még nem, de az Ozsegov-féle értelmező szótárban már szerepel (Moszkva, 1980.).

Ami felett a Magyar Nyelvőr 1986/4. számában még csak keseregni tudtam, nevezetesen, hogy nem tudtam megszerezni a Fatyjejev-Petrov névvel fémjelzett visszaemlékezés eredeti orosz nyelvű szövegét, az a kutató számára szerencsésen végződött.

Horváth Iván

Újabb József Attila-kommentárjaimból

I.

(A „Párizsi anzix” ürügyén)

1. A *vershelyzet* és a *versmagatartás* műszókat tudatosan alkottam 1967-ben („A líra: logika” 178–224; a könyv valójában nem 1968-ban, hanem 67 végén jelent meg): a költemény szövege milyen szituációt teremt a lírai én körül, és milyen magatartást tulajdonít bennfoglaltan neki. T u d t a m hogy szabatosabb volna a *belső lírai szituáció* és a *lírai atitűd* megnevezés, de a magamét tartottam tömörebbnek is, magyarabbnak is. Örülök, hogy főleg Hankiss Elemér nagyszerű és népszerű könyvei (A népdaltól az abszurd drámáig 1968. 85–130; Az irodalmi mű mint komplex modell 1985. 603–58) révén meghonosodott ez a két kifejezésem azoknak a szóhasználatában is, akik egyébként szemben állnak mindkettőnk nézeteivel.

Annak kevésbé örülök, hogy jó néhányan még mindig nem veszik észre: ebben a két műszóban elvégzendő elemzési feladatot jelölök meg. Első József Attila-könyvem megjelenése óta, az eltelt két évtized csak szilárdította azt a meggyőződésemet, hogy egy-egy lírai mű elemzésének sikere attól függ sokszor, hogy az elemző jól határozta-e meg (meghatározta-e egyáltalán) a *vershelyzet*et és *-magatartást*, a lírai énnak azt a sajátos szerepét és azokat a *versbe* teremtett *szerepkörülményeit*, amelyekben megszólal.

Így költőnknek „József Attila” (Vidám és jó volt s tán konok. . .”) című versét is csak akkor értelmezhetjük helyesen, ha észrevesszük, hogy a költemény lírai énje nem más, mint a már halottnak képzelt költőre szűk baráti körben, bizalmasan, meghitt őszinteséggel és szeretettel visszaemlékező jóbarát. Az é l ő költő a rá mint halottra emlékező barát bőrébe bújt, ennek a szerepét vállalta (hasonlóan: „A líra: logika” 187). Szabolcsi Miklós lebecsüli az elemzésnek ezt a szereptisztázó feladatát. Ezért válik az e versről közölt magyarázata elfogadhatatlanná (Érik a fény 1977. 703–4.).

2. Tverdota György először folyóiratban (Literatúra 1978. 1–2: 76–82), majd önálló kötetben (Íhlet és eszmélet 1987. 270–82) egész tanulmányt szentelt József Attila „Párizsi anzix”-jának. Az „anzix-szerkezetről” (így!) mint csakis lírán belüli szerkezetfajtáról szól, elköveti ő is Szabolcsi hibáját. Nem hasznosítja még azt sem igazán, amiről már a cím *anzix* szava is egyértelműen beszél:

Párizsi anzix

A patron sosem kelt föl reggel,
Párizsban Jeanettek a Berták
s borbélynál is vehet az ember
főtt spenótot vagy égő gyertyát.

- 5 A Saint Michelen végig hatvan
meztelen nő dalol az éghoz
s a Notre Dame: belül hideg van,
felül öt frankért rám lenézhetsz.
- 10 Az Eiffel-torony éjjel eldől,
bebúvik paplanos ködökbe,
ha lány vagy, megcsókol a rendőr
s az illemhelyen nincs ülőke.

A kritikai kiadás (József Attila: Összes művei² 1955. 2: 338) arról az eredeti fogalmazványról közli, amely a József Jolánnak küldött, [1927]. április 8-án feladott levélboríték hátlapján olvasható. A javítások közül fontosabbnak csak a 10. sor *paplanos* jelzője helyetti *bíboros*-t tartom (ÖM. uo. 476). Az idézett kritikai kiadás még csak „személyes érdekű apróság”-nak minősíti, de Szabolcsi Miklós később módosítja ezt a lebecsülő értékelést (Érik a fény 635, 698–9, 703–4). A vershelyzetet lényegében itt sem méri föl.

3. Mi tehát a vershelyzete, versmagatartása a „Párizsi anzix”-nak, milyen szerepet vállal benne a lírai én? Erre pontosan válaszol magának az *anzix*-nak (mai írásmóddal inkább *anziksz*-nak) az értelmezése előbb szókincsünkben, majd a verscím utáni szöveghez viszonyítva (tehát kontextuálisan). Az *anziksz*, ez a német jövevényszó az IdK.⁵ szerint ’képes levelezőlap’. Akár ez a körülírás, akár a tömörebb *képeslap* megfelelő, idevágó jelentése csak az *anziksz* fölötti, tágabb nemfogalmat jelöli. Az *anziksz* nem általában képeslap, hanem várost, helységet, tájat egy vagy több képben bemutató képes levelezőlap. A szó stílusminősítése ugyan bizalmas, családivas pongyola (Török: AnyKal. 75), de nincs szabatos, választékos, jó magyar megfelelője az irodalmi nyelvünkben.

Lehetne egy . . . *anziksz* című vers magának a képes oldalnak lírává, lírai szöveggé alakítása, fordítása. Ilyennek foghatjuk föl (nem zárva ki más versmagatartás lehetőségét sem!) Babits közismert versének a „Messze. . . messzé. . .”-nek egy-egy strófáját. József Attila verse nem ilyen jellegű. Nyilván a képeslapok hátoldalára kerülő köznapi szövegfajttákkal hozhatjuk kapcsolatba.

A Tverdota-féle „anzix-szerkezet” tehát elsőlegesen irodalmon kívüli szövegfajták valamelyikére vezethető vissza. Az *anziksz*-szövegeknek legalább két jellegzetes alfaja van. Mindnyájan ismerjük (sőt: el is követjük) a semmitmondóan formális üdvözlő-köszöntő szövegeket („Két napja itt vagyunk e szép városban. Gyönyörű az idő, jól érezzük, magunkat. Kár, hogy nem vagytok velünk. Szeretettel gondolunk rátok. . .” stb.). A másik alfaj: amelyekben valódi szubjektív és objektív üzeneteket, újat közlő híreket zsúfol az erre szánt kis helyre a lap írója. Ez utóbbinak a címzettjei a bizalmasabb ismerősök, családtagok. A szépirodalmon kívüli funkcionális stílusok egy körébe, ezen belül egy alstílusába, tovább szűkítve egy sajátos szövegfajta stíluskörébe helyezhetjük el az ilyen levelezőlapszövegeket (vö. erre Elise Riesel: Der Stil der deutschen Alltagsrede 1970. 53–4, 77; Elise Riesel—Eugenie Schendels: Deutsche Stilistik 1975. 7).

Tudom, a versecímekben levő műfajmegjelölés nagyon csalóka. Elemzési tévedés készpénznek venni. Nem ekloga mindig, amit költője annak címez

(Radnóti: Ötödik Ecloga, Hetedik Ecloga), nem is ballada a szónak sem vers-tani, sem műfajelméleti jelentésében (pl. József Attila: Ballada [„Vízcepp az ég. . .”). Nem ballada Hervay Gizella „Kilenc-halál balladá”-ja sem, nem tő-redék mindig, amit a cím annak nevezne (Kányádi Sándor verse), kívált nem „regény” egy rövid lírai vers, ha címével azt állítja is. Az ilyen „hamis” cím-zéseknek persze meglehet a maguk sajátos, esetenként föltárandó hasznos sti-lisztikuma. A levelezőlapok szövegéről szólva megemlíthetem, hogy ezeknek funkcionális alstílusába, illetve szövegalfajta-stílusába sem illenek bele Rad-nóti „Cartes postales” darabjai. Itt nem sorlhatom föl nyomós tartalmi és nyelvi ellenérveimet.

József Attila ankszverse nem „csal”: a lírai én magatartására, szerepé-re utal a címmel. Mintha igazán képes levelezőlapot írna szellemes közlési szándékkal, nem elégedve meg performatív beszédcelekvéssel: üdvözlettel, udvariassági aktussal. Szerepében beszámol a címzettnek ismeretlen helyen szerzett élményeiről, tapasztalatairól. Az már nem is fontos, hogy a „Párizsi anzix” nemcsak szerepvers, hanem nővérének valóban Párizsból küldött szö-veg. Ez a valóság esztétikailag lényegtelen: nem befolyásolja a szövegnek mint műalkotásnak a stílusát, hatását. Hogy a lírai én és a költő teljes valós személyisége, a szerep és valóság között mekkora a távolság (itt: milyen közel vannak egymáshoz), legföljebb alkotás-lélektani szempontból méltó figyelemre.

4. Mi a szövegtani következménye annak, hogy szöveg fajtája bizalmas címzettnek szóló képeslapüzenet? Összehasonlíthatjuk az epigramma ősével, a főleg sírkőre, áldozati ajándéokra, illetve emléktárgyra készült felirattal. An-nak, amit kemény anyagba, kőbe kellett vésní, nyilván tömörnek, szűkszavú-nak kellett lennie, s egyáltalán nem művészi okból, hanem a közlési helyzet (csatorna stb.) folytán. A sírkő, fogadalmi ajándék ráadásul nemcsak az el-temetetthez vagy égi hatalomhoz szólt, hanem mindenkihez, aki a sír közelé-ben járt („Vándor, állj meg. . .”), illetve fölkereste az áldozati ajándékok kul-tikus helyét. Ezért még mindig nem művészi célzattal, de eleve általánosabb érvényű gondolati mondanivalót is akart közölni, törekedett közérthetőségre is. Az emléktárgy-feliratból származtathatjuk viszont a személyesebb, magán-életi epigrammát. Megkockáztatom: még a verses forma sem jelzése a művészi igénynek (ma sem az valamilyen reklámversikében), csupán az emlékezetbe vésés eszköze.

Közismert dolgokkal töltöm a drága papírt? Azt akarom itt hangsúlyoz-ni, hogy még az epigramma művészi szövetségajátságai is az ősi feliratok mű-vészeten kívüli sajátságaiából, kényszerhelyzetéből erednek. Ha van már egyáltalán művészi „anzix-szerkezet”, mint Tverdota véli, az még meghatá-rozó módon viseli magán a megfelelő, művészeten kívüli szövegfajta sajátsá-gait. Az idegen tájat, várost ábrázoló képeslap szövege szükségszerűen szintén tömör: kevés a hely az írásra. A sírfelirattal, fogadalmi ajándékkal szemben a címzetten kívül nem számít más „vevőre”; legföljebb nyílt jellege miatt kell írójának számításba venni, hogy véletlenül (?) illetéktelen is beleolvashat a szövegbe.

A bizalmas képeslapszöveg jellege eltér a személyes hangú epigrammától is: ez utóbbi e g y e t l e n képet vagy gondolatot fejt ki (eredetileg nyilván a tárggyal hozva ezt kapcsolatba). Az előbbiben lazább az egység, de tartalmát mégis meghatározza a túloldali táj vagy város látképe mint központi téma,

meghatározza a címzettől való távollét, a címzettnek többnyire ismeretlen helyen szerzett vagy szerezhető élmények köre, és a gondolatíságot, elmélkedést („reflexiót” — ahogy az irodalmárok szeretik fitogtatni) háttérbe szorítja a leíró, beszámoló célzat.

Számítva a személyes kapcsolatnak mint szituációnak és kontextusnak magyarázó erejére, nem kényszerül az író a közlendőket fogalmazási, mondat-tani kapcsoló töltelékkel összehabarcolni, formálisan térben, időrendben és / vagy logikailag különféle nyelvi eszközökkel összeragasztgatni. Mindent magyaráz a szemmel látható helyhiány.

A tipikus bizalmas magánlevelben megvannak a ragasztékok a mondatok közt. Ez nyilván nem is felel meg a montázs ismerveinek (kivételekkel nem foglalkozom), bár a közlendők a különféle korokban különféle merészségi fokok szerint kerülhetnek a magánlevelekben is egymás mellé; s a magánlevelekben nyilván merészebben, mint a hivatalosakban. A tipikus bizalmas képeslapszöveg már igen gyakran montázs: a szomszédos közlendők közt szemantikai szakadékok tátonghatnak, összeférhetetlenségek, össze nem illő dolgok, ellentmondások feszülhetnek (a montázsra Gráfik Imre, Hoppál Mihály, Vekardi László, Pléh Csaba, Horányi Özséb stb. in: Montázs 1977. 55, 77, 99—103, 111, 118—20, 124 stb.). A montázsvita részvevői is tudják, hogy maga a montázs még nem okvetlenül és nem kirekesztőlegesen művészi kategória.

A „Párizsi anzix” két említett elemzőjétől azt kérem számon, hogy ismerjék föl ennek a művészetén kívüli szövegfajtának a sajátosságait, és bármit mondanak a versről, szükségképp ehhez is viszonyítva mondják. Szabolcsi (i. m. 698) szerint a költő szándéka itt „A valóság tört darabjait új rendbe illeszteni, sajátos szövegben egymáshoz montírozni, hogy így a látvány, a valóság nem fotografikus, de lényegét kiemelő adekvát képét adják. . .”; „Jellegzetesen kubista a technikája: a valóság széttört darabjai — eredeti összefüggéseiket megszüntetve — új rendbe illeszkednek. A bonyolult, mozgó, változó szokatlan felszínből, amelyet a magyar költő számára Párizs jelent, néhány — összhatásában groteszk, de mégis teljes képet adó — vonást ragad ki. Önmagukban, részleteiben [így!] szokatlanok, furcsák, idegenek — együttesen mégis jelentésteljes egységet adnak”. Tverdota szerint kollázsszerű a mű szerkezete, „kisebb-nagyobb diszparát elemekből összeválogatott kép-egész” (i. m. 270—1).

Kérdéseim: elismerte-e előbb akár Szabolcsi, akár Tverdota, hogy maga a bizalmas képeslapszöveg is „a valóság tört darabjaiból” montírozódik össze új rendbe; és a vers csak ehhez képest áll még törtebb darabkákból, ehhez képest erősebb a montázsszerűsége? Hogy az anzix gyakorlati szövegtípusának is „kubista” a fogalmazásmódja, a vers csak ehhez képest kubistább? Hogy amaz is kollázsszerű, az is „diszparát elemekből összeválogatott” „képegész”, József Attila költeménye csak hozzá képest erősebben kollázsszerű? Nem végezték el ezt az összehasonlítást, és ez nagy hiba.

5. Azt sem vették észre egyáltalán, hogy a lírai alkotást itt mi rendezi, mik a képzettársítási kapcsolai, a meglepőnek látszó képek ésszerűbb magyarázatáról nem is szólva!

Van a versnek időszerkezete, idővonala. Az 1. sor reggel, a 3.—4. nyilván kora délelőtt (borbélynál és bevásárlás); az 5.—8. nappali, talán délutáni, de semmiképp sem esti séta a városban; a 9.—10. pedig a késő este és éjjel (alighanem még a 11. is). Csak fölszínesen olvasó ember érezheti, hogy össze nem

tartozókat, különneműket vágott, montírozott, ragasztott össze a költő: nagyon sok szál köti össze ezeket különnemű kollázsselemeket.

Nem kelt föl reggel a patron, a kis vendégfogadó tulajdonosa, házigazdája? Henyélhet, ábrándozhat a lírai én a párizsi nők (*Jeanettek*, mai helyesírással: *Jeanette-ek*) és a hazaiak (*Berták*) összehasonlításáról (1.—2. sor). Egyébként a 2. sorról még lesz mondanivalóm. A henyelés után végül mégis fölkel az ember, elindul a borbélyhoz (3.), és az ottani groteszk vásárlási lehetőségek idézik föl a kora délelőtti bevásárlást is.

A fodrászüzletet és a boul'Mich-t nyilván helyi kapocs fűzi össze: akkor is, ha nem tudjuk (nem kell tudnunk), hogy József Attila a *rue de la Huchette*-ben lakott, s ez épp a „Szent Mihály útját”-ra nyílik. Tudomásom szerint írt már róla valaki — most nem akad kezem ügyébe —, hogy annak az éghez daloló hatvan meztelen nőnek mi a valóságalapja: revüműsört hirdetők plakátok? Annál alighanem konkrétabb, amit Szabolcsi ír: „hiperbolikus képpel érzékelteti a Szent Mihály útja folklórját, szerelemmel, erotikus kihívással telítettségét” (i. m. 699). Művészileg persze igaz lehet, noha nem ez a környék az, amely Párizsban ilyesméről nevezetes. . .

Helyi a kapocs az 5.—6. és a 7.—8. sorok közt: ezt Szabolcsi is közli: „Innen [a boul'Mich-ről] jutunk a Szent Mihály útja elejétől nem messze levő Notre Dame-hoz” (uo.). Persze, az *éghez(dalol)* — *katedrális* társítás is segít.

Hitelesen ábrázolja a „belül”-t: áprilisban hidegebb van bent a templomban, mint kint. Ugyanilyen hiteles a „felül” is: előbb beléptidíjat kell leszurkolni, hogy fölmáshassunk a toronyba, s ha fönt vagyunk, jellemző a kínálókozó lehetőség is: (miután lefényképezte a turista a középkori vagy a nagyszerű Viollet-le-Duc jó utánérzéseként középkort idéző szörnyeket, vízköpőket, elgyönyörködött a nagyváros panorámájában), okvetlenül lenéz a katedrális előtt nyüzsgő tömegre, keresve benne — a belépődíjat megtakarító — társát.

Fentről jól látszik az Eiffel-torony: a vers következő képe sem váratlan. Szabolcsi is említi: enélkül is eszébe juthat az egyik toronyról a másik az anzikszírónak (i. h.); sőt az egyik kilátóhelyről a másik is. Igaza lehet Szabolcsinak abban is, hogy Delaunay „híres kubista indíttatású Eiffel-torony képe” ihlethette a 9.—10. sor metaforapárját (i. m. 698). Azt fűzöm csak hozzá kiegészítésül, hogy ilyen képe több is van a festőnek 1927 előttről (vö. Michel Hoog: R. Delaunay 1976. 38—56, és illusztrációk: 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 27, 73, 74, 76). Ezek közül többre is jellemző, hogy nem látszik rajta a torony felső fele, közepét is kubisztikus felhő veszi körül. Ezeken azonban legfőljebb kissé „eldúlóban van” a nagy acélszerkezet.

Emellett egyszerűbb, racionális szemléletiséggel is értelmezhetjük a kérdéses sorokat: úgy, mint ahogy az egykorú lírai groteszkek más meglepő képeit magyaráztam (pl. „Kláriskó a nyakadon, | békafejek a tavon, | báránygané, | bárányganéj a havon”; „Borostyánkőbe fagy be az ügyész, | fekete frakkban guggolva kinéz. . .”, „Huszonhárom király sétál. . . | Huszonhárom kölyök császkál” stb.; vö. Költői rébuszok 245—8, 186—8, 213—23). A lírai én azt látja, ahogy a tavaszi ködök késő este fokozatosan leszállnak Párizsra, s egyre többet takarnak el a híres toronyból, csak félig látszik: *mintha* eldőlt volna. Hasonlat. Metaforává összevonva: a torony eldől. Mélyen elítélem a metafora és a hasonlat közé kínai falat építő stilisztákat, bármennyien vannak is. Már első József Attila-könyvemben használok a jelöletlen, kötőszótlan hasonlat kategóriáját („A líra: logika” 66—70; költői rébuszok 248—9); ez pedig nyil-

vánvaló átmenet a metafora felé. A stilisztáknak az a serege, amely nagyvonalúan kizárja a hasonlatot a szóképek közül, adós marad azzal a felelettel, hogy mit tesz a jelöletlen hasonlatokkal.

De vissza a József Attila-i képhez! A párizsiak „öreg hölgye” (*la tour: nőnemű!*) nemcsak eldől éjjel, hanem egyben — és megokolásul — beburkolják paplanos (korábban: *bíboros*, vagyis a város éji fényeitől pirosuló-bíborló) ködök, mintegy beléjük *búvik*. A 9.—10. sor tehát nem is különösebben merész metaforapár. A kettő közt a lusta széplelkek csakis laza kapcsolatoságot hajlandók érezni. Az intellektuálisabb olvasattól betegesen nem irtózók sem zárják ki eleve a kapcsolatoságot, de élvezik a mondattani kétértelműséget is, sőt! Előnyben részesítik a kötésszóval nem jelölt finaom magyarázó viszonyt (*azaz, vagyis* kötőszó jelölhetné).

Kifejtettem ezt már elvileg „A líra: logiká”-ban (52—79) is, korábban is (NytudÉrt. 46. sz.: 128—38; a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1964. május 12-i ülésén; vö. MNy. 61: 380). Egyáltalán nem Deme László nyomán, mint Balázs János véli (A szöveg. 1985. 157), hanem *m e g e l ő z v e* Demét! Szabolcsi Miklós „megmagyarázza” nekem a „Tiszta szívvel” kapcsán, hogy az ilyen kötésszótlán mondatkapcsolás értéke stilárisan nem azonos a kötésszavas-sal. Ki állította, hogy azonos? Amióta a retorika és a stilisztika tud az aszindetonról, azt is tudja, hogy ez az eszköz *s z o l g á l* valamilyen célt, *a d* valamilyen többletet a szövegnek.

Művészi szószátyárság volna, hogy a 11. sor első tagmondatához kifejtve fűzze hozzá a szerző, ami a vers lírai időszerkezetéből úgyis következik:*, „(ha lány vagy,) és magányosan jársz éjszaka az utcán, legalább az a veszély fenyeget, hogy...” Ha az időszerkezeetről nem felejtközünk meg, nincs szakadék a megelőző sor és e között sem. A párizsi acél öreg *h ö l g y* és a — nyilván késő éjjel az utcán járó — *l á n y* közti társítás gyöngébb. Teljesen logikus és természetes viszont az „éjszaka—közbiztonság a nagyvárosban — rendőr és viselkedése a »facéruk« járkáló nővel szemben” társítási sor. Nem tudom, érdekes-e egyáltalán kimondanom, hogy a modern lírában nem különül el egymástól élesen a valódi és az időtlen-általános jelen idő (vö. erre MMNyR. 2:133).

De a záró sor sem csak csattanós másság, az sem csak összeütköztetés a szövegelőzménnyel. Álszemérmesen itt tartják majd leginkább „kiagyaltnak”, „mesterkéltnek” a magyarázatomat —, de helyette inkább mondjanak meggyőzőbbet! Számomra teljesen jól követhető az asszociáció szála: (Ha lány vagy...),* „számíthatsz a rendőr kései bizalmaskodásán, tolakodásán kívül arra a kellemetlenségre is e városban, hogy az illemhely csészéjén nincs lehajtható faülőke, amelyet idegen helyen női szokás szerint még kitapétázhatnál toalettpapírral letelepedés előtt”.

Ezek után ismételtlen kérdezem: hol itt a heterogén elemek összeragasztásából létrejövő kollázs? Szellemesen, jól adagolva a meglepetést, az értelmet meg nem tagadó meghökkentést hoz létre a költő groteszk, de egyáltalán nem antirealista *r e n d e t*.

6. A Nyr. nem fóruma az esztétikai döntéseknek. Arra viszont itt is van mód, hogy az itt megjelenő részletelemzések befolyásolják az erre hivatottak esztétikai döntéseit. Én valami ellentmondást látok a „Párizsi anzix” megítélésében. A harmadik szövegkritikai kiadás (József Attila: Összes versei. Közzéteszi Stoll Béla. 1984. 2: 500) szintén megtartja ezt a költeményt a „Rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok” sorában, félreérthetetlenül ala-

csonyabbra értékelve a töredékeknel is. A második kiadás társszerkesztőjének viszont már korábban felemássá vált az álláspontja. Szabolcsi egyszer „rögtönzésnek, tréfának szánt darab”-nak tartja monográfiájában (i. m. 698), néhány lappal később (711) viszont egyetértőleg idézi Halász Gábort (k o r á b b a n és bővebben idézetem én is ezt a helyet: Magyar Csillag 2 [1942. dec. 1.] 13. sz.: 376; vö. Költői rébuszok 113, 274): Halász korszakhatárt jelentő, igen fontos verssé lépteti elő a „Párizsi anizx”-ot. Hát most rögtönzés vagy korszakhatároló darab?

Tárgyi-nyelvi fogódzónk van legalább annak a kimutatásához, hogy a költő nem csupán magáncélra szánta nővérenek küldött verses képeslapszövegét: a második sorban. József Attilának valóban lehetett futó kapcsolata egy francia Jeanette-tel, de volt korábban komolyabb szerelmi ügye is Hatvanban és Bécsben — Hertha Böhm-mel. Utóbbihoz még német nyelvű verset is írt. A címzett, József Jolán mindezt jól tudta, hisz alig egy hónappal korábban is (1927. III. 5-én) ír róla neki a költő: „Igen kiterjedt szerelmi levelezést folytatok, franciául és németül. Hertha Böhm nevét jegyezd meg — félig már a menyasszonyom, még Hatvanból. Véle levelezek németül — egy szót sem tud gyönyörű nyelvünkön. Francia levelezési-szerelmeimet kenytelen [!] voltam a női nemmel szemben család módon megkonstruálni [azzal, hogy szabadversbe szedi? T. G.] — állandó stílusgyakorlatok céljából.

Ízelítőül egyik levelem megszólítása:

Petite Jeanette,

Floraizon des cieux! . . .” (József Attila: Válogatott levelezése 1976. 140). Helyesen teszi föl Szabolcsi, hogy a költő fejében, ha nem írta is le, ez lehetett az anizksz második sora: *, „Párizsban Jeanette-ek a Herthák” (i. m. 599). Ez a föltett sor akkor illene a versebe, ha valóban csak személyes érdekű, magánéleti rögtönzésnek, nem lírai alkotásnak szánta volna a szerzője. Ekkor azt közölné a címmel a költő életrajzi szituációjában és a kis költemény kontextusában, hogy „andere Städtchen, andere Mädchen”, újabb és újabb helyekre kerülve, újabb szerelmek, kislányok következnek.

Igen ám, de végül mégsem ez került papírra, noha József Jolán ezt vette volna bizalmasabb üzenetnek is, érthetőbbnek is. A m ű v é s z i a l a k í t á s mást parancsolt, és ezzel ki is emelte a magánéleti szférából a kis költeményt. A *Herthák > Berták névcserével nemcsak egyszerűen magyar került egy német név helyére, hanem megváltozott a sor mondandója is. A Berta társítási köre, kivált így, többes számban és ebben a szűkebb szövegösszefüggésben egyáltalán nem hízog 1927-ben, de még több évtizedig később sem. A Berták-ról nekünk, idősebbeknek okvetlenül az jut így eszünkbe, hogy

„S mert a Berta, mert a Berta nagy liba,

Hát elment a mozi-mozi-moziba” (Heltai Jenő; vö. Békés István: Napjaink szállóigéi 1968. 732). Így már nemcsak a magáncímzettnak mondja a verssor a „Párizsi anizx”-ban, hogy 'a magyar libuskák Párizsban Jeanette névre hallgatnak'.

A „Párizsi anizx” jelentőségét alighanem eltúlozta Halász Gábor (i. h.) és az ő nyomán Tverdota is. Lekicsinyelték viszont a költő életmű kritikai kiadói. József Attila bizonyíthatóan törekedett rá, hogy anizkszverse ne maradjon csupán magánéleti emlék, „személyes apróság”, rögtönzés; hanem váljék autonóm műalkotássá. Sikerrel. A v e r s m i n ő s í t é s e m i n d h á r o m k r i t i k a i k i a d á s b a n t é v e s: a teljes értékű, önálló költemények közé kell sorolnunk!

7. Ha nem akarjuk lefokozni a filológiát a „tudni nem érdemes dolgok tudományává”, akkor hatásokat is csak olyan szövegekben érdemes kutatni, amelyek érdemesek a közönség, a befogadók figyelmére. Hogy Delaunay képein kívül milyen művészi mintái lehettek a költőnek? Halász Gábor (i. h.) Rimbaud-t és Corbière-t említi, de csak ötletként, pontosabb összevetések nélkül. Egyébként melyik modern költő mondhatja el magáról, hogy semmit sem kapott — legalább közvetve — Rimbaud-tól? Tverdota György Walt Whitman-i hatásokat vél fölfedezni (i. m. 274. kk.) semmiképp sem megőzőően!

Vizsgáljunk meg egy ilyen hatásötletet bővebben! Szabolcsi Miklós szerint (i. m. 635) mintául szolgálhattak József Attila számára Jean Cocteau-nak a Cannes-t, Nápolyt, Rómát leíró levelezőlapjai, pillanatképei. (Cocteau-i verscímetek azonban nem közöl.) Az 1922-es Vocabulaire c. kötet „Souvenir de Naples”-ja mintha külsőleg hasonlítana: három négysoros versszak és egy külön zárósor. De versmagatartása, szerkezete egészen más: hiányzik a személyes címzett, a jelenidejűség helyett következetesen múlt idejű (l. magyar fordítását is Rónay Györgytől). A „Vésuve” sem szilárdabb összevetési alap, mint hogyha akár Babitsnak, akár Kosztolányinak az utazási verseit búvészkednénk a „Párizsi aniz” előzményévé. A „Canne de Jonc” természetesen nem Cannes-ról szól, hanem szittyóról, nádról (*canne* 'nád'), bár ez a vers említi Arles-t. A Rome hosszú vers, egyáltalán nem képeslapszöveg tömörségű (ez is megvan magyar fordításban: ford. Illyés Gyula). Szóba se kerülhet a „Je voyage bien peu” a Plain-Chant kötetből (1923). Ennek műfordítója: Somlyó György. Még a kései, József Attila verse után írt „Versailles un bougeoir. . .”-ban sem veszek észre semmiféle áruló hasonlatosságot. Cocteau verseinek kétféle francia kiadásában hasztalanul kerestem igazi, képeslapszövegszerű kis verseket. Ha mégis vannak máshol ilyenek, ám lássuk őket cím és szöveg szerint! (Persze, az általam felsoroltakat kizárva!) Ötletek pedzése még semmiképp sem azonos tudományos eredményekkel a hatáskutatásban. Hogy az ötlet eredménnyé váljék, hátra van az aprólékos filológiai bizonyítás.

Török Gábor

Méheraj

Dzsajadévának, a XII–XIII. században élő, szanszkrit nyelven író indiai költőnek pásztorénekét, a Gíta Govindát a magyar olvasók leginkább Weöres Sándor mesteri fordításában ismerik. E pásztorének varázslatos világának leírásaiban a virágokról, az illatokról szólva gyakran megjelennek a méhek és a velük kapcsolatos kifejezések: „fülemüleszavu kusza méhzizegésű lugas” (i. m. Budapest, 1982. 15. — Az idézetekben a szöveg megszakitásait nem jelzem, B. L.); „*méhraj* a nyíltra hasonlatos, ivalaku lenge liánra lefekszik” (uo.); „Mézillatra mohón keringve lecsapó *rajtól* lehajlott faág” (16); „a sűrű szövevény árnyán, hol *méhraj* bujdokol” (23); „a *méhraj* lágy zsongása a tavaszi mangófatöveken” (28); „lótuszlevél-tenyerek fölé smaragd karperec *méhraját* csavarja” (73); „Részeg *méhek* felhőjének zsongása habos” (107); „Fond fonatokba kacér hajamat, ha körülröpüli e kusza *méh-család* arcom

örök-makulátlan sugarait” (118). A legfeltűnőbb efféle szó bizonyára a következő idézetbeli: „Vándorok asszonyait szerelem tüze gyötri a szívbe-szövődve, | méherajos szírom-árban emelkedik a bakula tárt legyezője” (15).

A *méherajos* összetett szó előtagja a *méhe*, ez alak szerinti tájszó. Nyelvjárási eredetére utaló megjegyzést találhatunk mellette az ÉrtSz.-ban és az ÉKsz.-ban is. E köznyelvi szótáraink *méheraj(os)* szót nem tartalmaznak, a köznyelv *méhraj*-nak mondja a 'rajzaskor kirepülő és új családot alkotó méhek tömegé'-t vagy a 'virágok körül röpködő méhek'-et.

Tájszótárainkban nemcsak a *méhe* alakváltozatú szót lelhetjük föl az Apis mellifica megnevezésére. A MTsz. *méhe*, *méhely*, *mihe*, *míhije* [= *míhi* + *-je*] változatokat közöl, s a későbbiek hasonlóképpen tarka képet láttatnak: Szamsz. *měi*; OrmSz. *mé*; SzegSz. *méhe*; FTsz. *míhi*; KiskSz. *méhe*, vö. a hozzáfűzött megjegyzéssel: MNy. 78 [1982.]: 506; SzlavSz. *měiv*. A szó egyéb alakjait is (*méhej*, *méhel*), nyelvföldrajzi viszonyait a MNyA. mutatja. (Az OklSz. Pótl.-ban szintén megvan a *méhe*.) — A *méh* finnugor eredetű (l. MSzFgrE., TESz.), s egy **mekše* alapalakra lehet visszavezetni. A (mai és régebbi magyar) *méhe* ~ *mihe* ~ *míhi* fajtájúaknak a szóvégi magánhangzói nem a finnugor alapalak második szótagának magánhangzó-maradványa, alighanem egyes számú, második személyű birtokos személyrag rögződéséből származik. Efféle jelenség már a HB.-ben mutatkozik, az *ifemucut* 'atyánkat' szóban az *e* (ejtsd: é) a tapadó birtokos személyrag, l. Mészöly Gedeon: MNy. 12 [1916.]: 7; Uő.: ÓMSz. 157; másképpen magyarázza Bárczi Géza: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Budapest, 1982. 41–6.

A *méhé*-t Berzsenyi Dániel többször használta műveiben: „Édes Mitzim szeretlek | Mint *méhe* a virágot” (Összes művei I. Költői művei. Budapest, 1979. 477: Az fő, es Szív); „Mint kis *méhe* csak itt a' vizerek körül | Döngécsel” (88: Az én Múzsám. Vö. a szövegváltozatokkal: 596); „Igy hordott eledelt nékie *méhe*, galamb” (136: Elégia Gróf Festetics György' hamvaira. Vö.: 809). Megtalálható a *méh* is: „Édes Chloém! szeretlek, | Mint *méhek* a 'virágot” (62: Fő és Szív. NB. Az „a 'virágot” nyilván sajtóhibás, o: a' *virágot*.); „Illik e' szép világon, | *Méh-ajakkal* mézet lelni” (144: A' Vig Chloe). Tudvalévő: a Berzsenyi által versbe vont szó ellenérzést keltett Kazinczy Ferencben. Levelezésükben évekig szó esik a *méhé*-ről (l. Kazinczy Gábor: Kazinczy Ferencz levelezése Berzsenyi Dániellel 1808–1831. Pest, 1860. 107, 114, 128 stb.). Kölcsény bírálatában is kifogásolódik a *méhe*, Berzsenyi Észrevételeiben szintén kitér erre. Berzsenyi és a tájnyelvek című tanulmányában Szilágyi Ferenc e kérdésekről alaposan eligazít, s betűrendes tájszógyűjteményében természetesen ott a *méhe* (Nyr. 100 [1976.]: 428, 431).

A stilisztikai kézikönyvek a szóállomány nyelvjárási elemeiről el szokták mondani, hogy fölhasználásukhoz belső indokoltság szükséges, azaz akkor élhet tájszavakkal az író, ha az irodalmi szövegmű tárgya, a műben szereplő személyek jellemzése, a szereplők nyelvi arcképének megrajzolása, illetőleg a hangulatkeltés ezt megengedi vagy megkívánja. Berzsenyinél azonban minderről nincs szó. „Nem lett volna-e jobb az én principiumom szerint a nyelvmívelésben a dunait¹ [ti. nyelvjárást] is használni, és az által sok kétértelmű tisztai szavakat megkülönböztetni ilyenformán: *méhe* apis, *méh* uter” — írta a széphalmi mesternek (Kazinczy Gábor i. m. 107). Ez az elméleti fontolgatás arra vall, Berzsenyi Dániel nyelvi tudatában és nyelvi ízlésében az a nyelvjárási képzetkör és hangulat nem él, amely Kazinczyéban, és amely századunkban is megvan a *méhé*-vel kapcsolatban.

Petőfi Sándor csupán egyszer szövi versbe a szót a PSz. tanúsága szerint: „lány szellő vagyok . . . Létezésemet csak a kis *méhe* tudja, Melly haza felé tart a rétről fáradtan” (*méhe* a. — A *méh*¹ hús adatú.) E részlet a költőnek A szél című verséből van, amelyben az idézett rész így folytatódik: „Ha fáradtan száll a kis *méh* a tehertől, | Melyet oldalán visz, melyből mézet készít, | Tenyeremre veszem a kicsiny *bogarat*, | Ugy segítem elő lankadt röpülését” (Összes művei II. Budapest, 1951. 156).

A PSz. „(*nép*)” ’népies, népnyelvi’ minősítést ír a szóhoz, ez igaz is. Ám ne felejtjük: a versbe mint szövegműbe való beszerkesztettsége folytán népies, népnyelvi mivolta aligha érvényesül. Ugyanis ugyanarra a valóságlelemre — az *Apis mellificára* — vonatkozó izotóplánc van az idézett szövegmetsetben: *méhe* — *méh* — *bogár*. Igaz ugyan, hogy a *bogár* ’méh’ szintén népnyelvinek minősíthető, amint ezt teszi az ÉrtSz., az ÉKsz. és a SzinSz., mégsem a népnyelvi eredet stílushatása érvényesül, hiszen a szövegmű egészének — s ez már az iménti idézetekből is kitetszik — nincs szüksége a népi hangulatra, a szövegmű stílusa nem népi(es). (A stílus szövegsajátosságként való fölfogására l. Szabó Zoltán: A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége. In: Uő. [szerk.]: A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, 1982. 93.) A *méhe* — *méh* — *bogár* izotópiája a Petőfi-vers részletében nyilvánvalóan azért jött létre, hogy a szövegegészben (lehetőleg) ne egy *méh* — *méh* — *méh* közös valóságra utaló sorozat jelenjék meg. Az ilyen fölépítést ugyanis valószínűen fölösleges ismétlésnek (tautológiának) tartanók, hiszen nem szolgálna erősítést (amplificatiót). — Előfordul Petőfi költői nyelvén egyszer a *méheraj* összetétel is, ennek ugyan csak „(*nép*)” a minősítése a PSz.-ban, s a versgész — Az én pegazusom — stílusjegysége ezzel összhangban van. Ez a PSz. szövegidezetéből is meglátszik: „A falukban . . . a lyánság, mint *méhe-raj* áll”; a *falu* : *méhe* konnotációs megfelelésben van.

A stílusjegység kialakítása indokolja szavunk meglétét Móra Ferenc mondaföldolgozásában: Az aranyszörű bárányban. Itt egy összetételben található: „Nyárlehelte fuvalom | halksóhajjal hord be rajta, [ti. Mátyás király ablakán] | *méhedongást*, mézszagot, | bazsalikom illatot” (Budapest, 1984.³ 4).

Egy Babits Mihály-versben a nem városi életmód ábrázolása kapcsán ezt olvashatjuk: „Egy kicsi *méh* meg beszorult valahogy | a szobába | s az egész szoba most zeng, mint egy zsongó | zeneláda”, majd ugyane vers végén: „egy kis *méhe* | szállt lelkembe | s újra zeng lelkem — zsong, mintha örök | hangszer lenne”, s a költemény címe: Csak egy kis *méhe*. . . (Összegyűjtött versei. Budapest, 1968. 469–70). A vidéki élet nyelvi elemekkel való ábrázolásában a *méhe* is segíti a költőt. Emellett természetesen a *méhe* — *méh* — *méh* izotópláncra a főtebb, Petőfinél látott tulajdonságok szintén érvényesek. Vö. J. Soltész Katalin, BMKöltNy. 22; NB. A Babits versformáinak áttekintése című részben a vers a 348. oldalon szerepel, nem a 346-on. — Bizonyára számos más írónk és költőnk használta még a szót. Juhász Gyula költői nyelvén nincs meg, l. JuSz.)

Mi engedi meg, mi indokolja a *méhe*, pontosabban a *méheraj* versbe írását Weöres Sándor Dzsajadéva fordításában? A Gíta Govinda átköltésében négyszer szerepel a *méhraj* főnév. Gyakoriságának csökkentésére még körülírások is vannak a fordítás szövegében; láttuk a *raj* főnév is ’méhraj’. Ha valamely szó gyakran előfordul egy viszonylag kis terjedelmű szövegműben vagy szövegműhalmazban, akkor stílushatása általában gyengül. A *méhraj* gyakoriságának megszüntetése tehát mindenképpen szándéka lehetett a műfordító

költőnek. Ezt a *méhraj* előfordulási helye jól bizonyítja, mivel csupán néhány sor választja el a *méheraj* előfordulástól. Természetesen a négymorás verslábakból épülő ganavritta verselés magyarrá tétele szintén segítette, hogy a „*méherajos* szírom-árban emelkedik a bakula tárt legyezője” sor megszülessék a költő tolla alatt (vö. Szepes Erika—Szerdahelyi István, Verstan. Budapest, 1981. 347). Mindezekon kívül vagy mellett a hangulatkeltés is szóba jöhet a *méheraj* fölhasználásának indokául. A *méheraj* — amint a *méhe* is — a mai magyar köznyelvű olvasó számára a háborítatlan, virágos erdőt-mezőt, a falusi életmódot, amelyek jobbára a múltéi, és a méhészkedés régi, paraszti módját képes társítani az alapjelentéshez. Ez a képzettársítás a *méhraj* vagy a *méhcsalád* szóhoz nem kapcsolódik mindig, csak akkor, hogyha a szövegalkítás egyéb tényezői — s ezáltal a szövegmű teljes szemantikai koherenciája — ugyancsak erre utalnak. Vegyünk újságnyelvi példát: „A *terepszínű* *futball-labdához* *hasonlatos gombolyagot* 1985. június 10-én [,] hétfőn kapták »ajándékba« Budapesten az Üllői út 17—19. számú ház lakói. Egy héttel később, vasárnap délután már bizonyos volt, hogy az eltévedt *méhcsalád* egyszer s mindenkorra bekvártélyozta magát a bérházat és a szomszédos óvodát elválasztó vaskerítésre. A *szorgos állatkák* azóta megkezdték saját otthonuk építését.” Van még a cikkben *mézőgyűjtő kolónia*, *raj* s még két *méhcsalád*, ám ezek azonossági sora semmiféle olyan stílus egység kialakulásához nem vezet, mint amilyenekről az előzőekben szoltam (Viperaláz, kóborméhek, macskadráma. Magyar Nemzet, 1985. június 17. 10). Ennek az az oka, hogy a cikk mint szöveg egész a publicisztikai stílusra (mint olyanra) van — R. Jakobsonnal szólva — „beállva” kommunikatív szempontból (Hang—Jel—Vers. Budapest, 1969. 221), ezért a ’méhraj’-ra vonatkozó izotópia egyik eleme sem ébreszt(het) afféle képzettársítást, mint a fentebbi példákban. — Persze az indiai költő művéhez sem illik teljesen a szóban lévő képzetkör, egy része azonban igen. Hiszen a falusi, a paraszti életbe és munkába a városi ember régóta hajlamos valamiféle felhőtlen boldogságot, idillt belelátni, beleképzelni. A *méheraj* (s a *méhe*) is hordoz efféle vonatkozást. Dzsajadéva versfüzérének hőse pásztor, s élete, szerelmi kalandjai a mai (és magyar) olvasót olyan varázssos keleti idillvilágba viszik el, amilyenben érvényesülhetnek a *méheraj* magyar alaki tájászó képzettársításai, de immár indiai környezetet idézve.

Büky László

Metanyelv, anyanyelv, nyelvi nevelés

I. A jeleknek két összetevőjük van: a jelölő (signifiant) és a jelölt (signifié). Az utóbbi a nyelven kívüli valóságra utal. Előfordul azonban, hogy a jelölt maga is jel vagy jelek kapcsolata. Az angol *house* szót értelmezve azt mondjuk: 'ház' – a jelölt nem az építmény, hanem egy angol szó, az angol nyelv egyik jele. A jelölt + jelölő = jel képlet tehát így módosul: jelölő + jel₁ = jel₂. Hasonlóképpen jelről adunk információt, ha a matematikai kód egyik jelét, pl. az = -t, megnevezzük. A nyelvnek ezt a funkcióját *metanyelvnek* nevezzük. A jelre utaló nyelvi megnyilvánulásokat olyan szavakkal fejezzük ki, amelyeknek *meta-* az előtagja: metainformáció, metajel. Amire a metanyelv utal, annak *tárgynyelv* a neve.

A metanyelv a nyelvnek egyik funkciója. A funkciók számáról különböző véleményeket olvashatunk. W. P. Robinson tizennégyet sorol fel (A nyelv funkciói. In: Horváth Özséb [szerk.]: Kommunikáció I. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1977. 215–9), R. Jakobson hatot.

Ha a metanyelv valamely nyelvi tényről ad információt, mintegy gloszszálja a nyelvet. A nyelv azonban nem az egyetlen jelrendszer. Némelyek szerint viszont az egyetlen, amely más jelrendszereknek is metanyelve lehet, a többi jelrendszer erre alkalmatlan. Vitatott állítás, nem foglalkozom vele; a továbbiakban csak nyelvi vonatkozásokról, funkciókról lesz szó.

A metanyelv fogalmát tulajdonképpen a logika teremtette meg. Részletesen foglalkozott vele Rudolf Carnap (Introduction to Semantics and Formalization of Logic, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1959.). Hazánkban Ruzsa Imre szentelt neki egy-egy fejezetet két egyetemi jegyzetben (1975., 1977.). A nyelvészek közül Hjelmslev, Jakobson és Morris vette fel kutatási programjába. Közülük kettőnek a szellemes meghatározását olvashatjuk Galisson enciklopédiájában (R. Galisson—D. Coste: Dictionnaire de didactique des langues. Paris, Hachette, 1976.). Hjelmslevé: „un langage dont le plan de contenu est lui-même un langage.” Jakobsoné: „... un discours dévié de son objet habitué (la réalité) et centré sur le code lui-même.” Telegdi Zsigmond meghatározása: „A hírközlés eszköze mint a hírközlés tárgya” (Bevezetés az általános nyelvészetbe.² Budapest, Tankönyvkiadó, 1979.).

Alapos és teljesnek mondható elemzést végül is Josette Rey-Debove francia nyelvész írt a metanyelvről. (Le métalangage. Étude linguistique du discours sur le langage. Paris, Le Robert, 1978.).

A metanyelv szférájába tartoznak a nyelvtani szabályok, szerkezetleírások, nyelvészeti és nyelvtani terminusok, a lexikai vagy más egységek értelmezése, a szótári címszó után olvasható meghatározások, magyar, illetőleg idegen nyelvi megfelelőik stb.

John Lyons megkülönbözteti a metanyelvtől a reflexív nyelvet, amely nem formalizált. Pl. „A *Socrates* szó (latin helyesírással) nyolc betűből áll” a reflexív nyelv lehetséges nyilatkozatainak halmazába tartozik (Semantics. Cambridge University Press, 1977. 12). Rey-Debove formalizált és nem formalizált metanyelvről beszél (i. m., 8), továbbá autonim szavakról, amelyek önmagukat jelentik. („A *kert* szó a szótár 465. lapján található.”) Ezeket az elkülönítéseket a gyakorlatban mellőzni lehet.

Rey-Debove-nak van néhány megállapítása, amely igen elgondolkodtató. A közlést bevezető szavakat, szókapcsolatokat, mint „azt mondta, hogy...”, „feltételezhető, hogy...” a metanyelvhez sorolja. (Janusz Banczewski ezeket, mint az információs csatornára vonatkozó információkat, metainformációknak nevezi. L. Az információ és a metainformáció a nyelvi közlés struktúrájában. NyK. 82 [1980.]: 88–9.)

Ha Rey-Debove logikáját következetesen alkalmazzuk, az egész nyelvészeti irodalmat metanyelvnek kell tekintenünk. Minthogy az irodalom is jelrendszer, metanyelv lenne az irodalomtudomány minden mondata. A szerző erről csak annyit mond, hogy a humán tudományokban (sciences non axiomatisées) alig lehet a tárgynyelvet a metanyelvtől megkülönböztetni. Kíséreljük meg mégis az elhatárolást.

a) A nyelvészeti munkák, előadások szövegét egy szaktudomány, a lingvisztika tárgynyelvének tekinthetjük. Metanyelvek a szövegben használt terminusok, meghatározások, példák stb. (Szerkezeti szempontból: általában nem nagyobbak a mondatnál.)

b) Az irodalomtudomány szövegei ugyanígy egy szaktudomány tárgynyelvét alkotják, és csak a terminusok, definíciók és hasonló elemek metanyelvek.

Mind a nyelvészeti, mind az irodalomtudományi szövegekben el szokták különíteni a metanyelvi elemeket, közléseket nyomdatechnikai és helyesírási eszközökkel: zárójellel, idézőjellel, dőlt betűs vagy ritkított szedéssel stb.

A metanyelv olykor alaki sajátosságokkal is elkülönül a tárgynyelvtől. Rey-Debove egyik példája: „*Chevaux* est un pluriel.” A formailag többes *chevaux* funkcionálisan egyes számú, mint az állítmány is mutatja. Magyar példa:

(1) *Átkot* mondott.

(2) *Átok*-ot írt, nem használta az idegen *anatéma* szót.

A két mondat idegen nyelvre való fordítása esetén két nagyon különböző szókapcsolat jelenik meg, például franciául:

(1) Il a lancé une malédiction.

(2) Il s'est servi du mot *átok*, mot hongrois, évitant le mot *anathème*, d'origine grecque.

(Többé-kevésbé hasonló alakítani elkülönülést figyelhetünk meg a tulajdonnevek egy részénél, vö. Tompa József: Tulajdonneveink alakítani elkülönítése. MNy. 76 [1980.] 394–412.)

A nyelvről információt adhatunk mind ugyanazon a nyelven, mind pedig egy másik nyelven. Az orosz mondatzórendről beszélhetünk oroszul is, magyarul is. „The French word »homme« is a noun” (Lyons i. m. 10.) közlésben az angol, tehát egy természetes nyelv, a franciának, egy másik természetes nyelvnek mint tárgynyelvnek (a vizsgálat tárgyának) a metanyelve. „A *kutya* egész éjjel ugatott egyszerű bővített mondat” esetében a tárgynyelv is, a metanyelv is magyar.

Rey-Debove példái:

a) *Système intralinguistique*:

L_1 ----- L_1
Bois est un nom.

b) *Système interlinguistique*:

L_1 ----- L_2
Monsieur signifit 'señor'. (Francia-spanyol)

Létrehozhatunk különös és bonyolult elméleti konstrukciókat. Gyakran a metanyelvről is információt kell adni, ilyenkor meta-metanyelvvel van dolgunk. A *passé antérieur* (francia igeidő) mint szakkifejezés a metanyelvi kódhoz tartozik. Magyarra fordítjuk: 'előidejű irodalmi múlt idő'. Ezzel információt szolgáltatunk róla a franciául nem értő másik beszélőnek, tehát: meta-metanyelv. Ő azonban így sem érti. Külön múlt idő az irodalmi nyelvben? Hiányzik a nyelvi tapasztalataiból (még ha művelt ember is, csak éppen nem tanult egyetlen újlatin nyelvet sem). Ilyen a mai magyarban, a latinban, az oroszban, de még az angolban sincs. Tehát magyarázzuk neki: azért kell a megkülönböztető „irodalmi” szót használni, jöllehet a francia elnevezésben nem szerepel, mert a franciában néhány igeidőt csak az irodalmi nyelv használ. Mivel így meta-metanyelvi közlésről adunk információt, annak nyelvi formája meta-meta-metanyelv.

Ha elfogadjuk Rey-Debove-nak azt a megállapítását, hogy a nyilatkozatszerző szerkezetek („azt kérdezte, hogy. .”) a metanyelvi kódhoz tartoznak, akkor a metanyelv állandóan jelen van a mindennapi kommunikációban. Egyéb metanyelvi elemek, formák jóval ritkábban, esetleg egyáltalán nem. Van azonban az emberi tevékenységnek egy olyan területe, amelyen a metanyelv nagyon fontos: a tanítás.

II. Az anyanyelvtanítás metanyelvéhez tartozik mindaz, amit a tanuló a nyelvvel kapcsolatosan a tankönyvben olvas, a tanítótól, a magyartanártól, esetleg a gépi oktatóeszközöktől hall. Hozzászámíthatjuk a helyesírási szabályokat is. Fejtegetéseim támpontja a magyar nyelvtan lesz; összehasonlításul tesztek néhány megjegyzést az idegen nyelvek és a magyar mint idegen nyelv tanításáról.

Minden félreértés elkerülésére újból le kell írnom: a metanyelv *f u n k c i ó*. Nem mindig határozza meg a szó vagy a közlés szokványos jelentése. Az *alany* szó a magyar nyelvtanban (pl. „Az alany rendszerint főnév”) metanyelvi szerepű, az „Y volt a történet szenvedő *alanya*” mondatban nem, mert a nyelvet glosszáló funkciója nincs.

A metanyelv mint a nyelvi nevelés verbális eszköze a hétköznapi, sőt az iskolában általánosan megszokott nyelvhasználatától is különböző nyelvi tevékenységet, másféle nyelvi gondolkodást kíván a tanulótól. Ehhez hozzá kell szokni. Ám a megszokáshoz az egyik gyereknek több, a másiknak kevesebb időre van szüksége. A tanterv arra kényszeríti az osztályt, hogy minden tagja nagyjából azonos lépésben haladjon. Ennek szerepe van a nyelvtan tanulásának és alkalmazásának (helyesírás, helyes mondatserkesztés stb.) közismert nehézségeiben.

A nyelvtani szakszók kisebb vagy nagyobb részét meg kell tanulni, ez nemcsak a munka feltétele, hanem a nyelvi műveltség része is. Ugyanezt mondhatjuk a nyelvtani és helyesírási szabályokról, de ezek körül már lehet vita:

milyen sorrendben, milyen tanulási fokon, milyen formában tanulják meg őket. Az idegen nyelvek tanításában mind a terminológiát, mind a szabályokat mellőzik, ha használhatatlanok, pl. az együtt tanuló egyének anyanyelve különböző, és ez érvényes a magyarra is, ha idegen ajkúak magyar nyelvterületen tanulják.

Van azonban a tanórak nyelvhasználatának egy olyan formája, amelynek a státusát csak az idegen nyelvekkel kapcsolatosan szokták vizsgálni.

A nyelvtanórán elhangzik a következő mondat: „A macska nyávog.” Igazi közölnivalója nyilvánvalóan nem a felis cattus rendszertani elnevezésű emlős hangadó tevékenysége, hanem körülbelül ez: „ilyen a magyar tőmondat”. A magyar nyelvről ad valamilyen információt. Metanyelv? Ha Rey-Debove vagy Lyons meghatározásaival vizsgáljuk, akkor vitatható. Esetleg a tárgynyelvi nyilatkozatok halmazába sorolandó, és csak az tartozik a metanyelvi kódhoz, amit mondunk róla. Kerüljük el a vitát, és nevezzük másodlagos metanyelvnek vagy metanyelvi mintának, megkülönböztetve a „leíró” metanyelvtől („métalangage descriptif”; Louise Dabène: *Langue maternelle, langue étrangère*; Les Langues Modernes, 1987. n^o1. 92).

A tanuló számára nem sokban különbözik a nyelvtani szabálytól. Francia szakírók egy kis könyvben azt állítják, hogy a tanuló szempontjából minden metanyelv, amit „nem él át”. Az idegen nyelvre értik, de alkalmazhatjuk az anyanyelvre is. (B. Blot – S. Boulot – J. Clévy: *Pour une nouvelle pédagogie de l'apprentissage du français dans les classes d'initiation et d'adaptation*; C. R. É. D. I. F., Saint-Cloud, 1977. 10.) A nyelvtani példa- és mintamondatok nem szoktak élményt adni a gyerekeknek, még a középiskolásnak sem. Olyan mondatok vagy más szerkezetek ezek, amelyeknek nyelvi jelentésük van csak, aktuális jelentésük általában nincs. (Az idegen nyelvekre vonatkozóan igen jól mutatta be ezt a mondatípust Hell György: *Nyelvoktatás és nyelvtanszemlélet. Idegen Nyelvek Tanítása* 1987. 42–4.)

Ha „A macska nyávog” mondat elhangzása után a tanító vagy a magyar tanár azt mondja a gyerekeknek, hogy mondjon ugyanilyen szerkezetű mondatot, gyakran elmarad vagy hibás a válasz. A pedagógusok azzal magyarázzák, hogy a gyerek nem tud logikusan gondolkodni. (Ennél sokkal szörnyűbb a tanügyi hivatal véleménye: „Tanítsák meg a logikus gondolkodásra!”) Persze, a nyelvtani szabályt tudja, mert azt be lehet magolni, de amikor gondolkodni kell... Egyénileg igaz lehet de általános magyarázatnak nem alkalmas. A mondatnak van látszólagos információtartalma, de valóságos közléstartalma a nyelvre utal. Az iskolásnak olyan új mondatot kell szerkesztenie, amelybe ugyanazt a metainformációt kódolja, de megváltoztatja a rejtjelzésül szolgáló nyilatkozatot. Ha nagyon szorongatják, esetleg azt mondja: „A kutya ugat.” A metanyelvi mintákban összekeveredik a tárgyszint és a metasint, az iskolásgyerek a tárgyszintre figyel, az felel meg inkább a nyelvi tapasztalatainak, és azt egyszerűen tudja lexikailag transzformálni. A tanár természetesen nem ezt kívánja tőle, pedagógiai szempontból kevésnek tartja. (A *tárgyszint* és *metaszint* terminusokra vonatkozóan l. Popper Péter: *Metapszichológiai töprengések*. Kritika 1988/1. 16.) A két szint elkülönítése annál nehezebb, minél bonyolultabb a példázandó szerkezet, és úgy sikerül egyre jobban, minél jobban bővül az egyén nyelvi tapasztalata, nyelvi kreativitása, vagyis többé-kevésbé a tanulásban történő haladás mértékében.

A nyelvtankönyvek szerzői ezt a nehézséget már régen észrevették, de pedagógiai úton igyekeztek segíteni rajta: a színtelen példamondatok helyett

minél több szerkezetet igyekeztek vonzóvá tenni. A nyelv televényéből vettek példákat, népi mondásokat, közmondásokat, legjobb íróink, költőink műveit idézték. Ennek a nevelési és nyelvművelési értékét nem vonom kétségbe. Ámde Arany János legszebb verssora metanyelvi minta lesz, ha mondatelelmzésre vagy valamely szerkezet szemléltetésére használják; esztétikai funkcióját elveszti, és szépsége nem éri el a diák gondolatvilágát, ha nem találkozik vele az irodalomórán, a mű szerkezeti egészében is.

Hasonlóan teszi próbára a tanulót a tárgyszintnek és a metas szintnek az ő számára bizonytalan elhatárolódása akkor is, ha nem az irodalomhoz, hanem az ismeretterjesztéshez vagy a tantárgyi koncentrációhoz fordulunk segítségért. „A mohácsi vész 1526-ban volt” mondat tárgyszintjén tény — történelmi eseményt — találunk, metas szintje burkoltan szintaktikai információt közöl, például az időhatározóra vonatkozóan. A mondatnak más a funkciója a történelemórán és más a magyar nyelvtanban. (Magyarórán az évszám eltévesztése nem releváns hiba, a tanár csak pedagógiai érdekből javítja.)

A metanyelv vagy a másodlagos metanyelv világához számíthatjuk a tesztek és a tudás mérésére használt egyéb nyelvi szerkesztményeket, a tanolvasmányokat, a fordításra szánt magyar szövegeket is (a *magyar* szót idézőjelbe lehetne tenni). A tanolvasmányok ellen a magyartanítás sikeresen harcol, és megindultak a kiszorításukra szolgáló próbálkozások idegennyelv-tanításunkban is. A tanszövegek uralma miatt bírálja Szili Katalin szigorúan és joggal a külföldiek számára készült magyar nyelvkönyveket is (Nyr. 108 [1984.]: 305—21). Ő ugyan a „metanyelv” terminust nem használja, de nyilvánvalóan erről van szó: a „szövegek” tulajdonképpen lexikai modellek, rejtjelezett szerkezeti minták. (Láttam egy nyelvileg valamivel szerencsésebb magyar nyelvkönyvet is, de az a rendszertelensége miatt legfeljebb segédkönyvnek használható, tudtommal tanításra sehol nem használják; szerzője mint tanár nem magyar szakos.)

Mindez nem azt jelenti, hogy frontális harcot kell kezdeni minden ellen, amit metanyelvnek tarthatunk. Tudomásul vehetjük, hogy a nyelvnek ez a funkciója nehézségeket okoz, főleg a fiatalabb korosztályoknak, de az iskolának nem az a hivatása, hogy tanítványait megóvja a nehézségektől. A régi magyar- és latintanítás azonban a metanyelvvel való visszaélés volt, a közelmúltban pedig a strukturális gyakorlatok és a tesztek — az előbbiek főként az idegen nyelvek tanításában — kaptak sokkal nagyobb szerepet, mint amekkora a nyelvi nevelés céljai szempontjából kívánatos lett volna. A jelenleg használt magyar nyelvkönyvekben kis olvasmányokat találunk, amelyek tapintatosan készítik elő az iskolásokat az elvontabb nyelvmegismerésre. A korszerű nyelvi gondolkodás és magyartanárképzés bizonyára megtalálja majd a helyes mértéket.

A metanyelvnek egyik, főleg a nevelésben fontos, különleges funkciója a hibajavítás. Ez a metanyelvnek az a megjelenési formája, amellyel az egyén először találkozik élete folyamán: akkor, amikor az anya vagy az óvónő azt mondja neki, hogy „ne így mondd, hanem. . .” (Telegdi i. m. 17).

Ha az említett francia szerzőknek hiszünk, sajátos metanyelvet láthatunk az olyan magyar dolgozatban, amely tele van készen felhasznált irodalmi szólammokkal, közhelyekkel. Hiszen éppen azért ilyen, mert a diák „nem éli át”, az irodalmi mű nem hozott létre élményt benne, nem érezte meg az esztétikumát.

III. Próbáljuk megállapítani a metanyelv néhány, a tanulás szempontjából fontos tulajdonságát.

I. A nyelvről adott információi gyakran nem pontosak.

a) A lexikai egységek jó részének, talán többségének a jelentését nem lehet pontosan megadni nyelvi eszközökkel: szinonimával, körülírással, más nyelv hasonló jelentésű egységével. Ha nem így lenne, akkor mind az egy-nyelvű, mind a kétnyelvű szótár csatlakozhatatlanná tenné a használóját — a hivatásos fordítók a tanúi, hogy mennyire nincs így. A pontatlanságot a szótározási rutin semlegesíti; ennek hiányában a magyar anyanyelvű egyén az ÉrtSz.-t sem tudja használni.

b) A nyelvészet, minthogy tudomány, igyekszik a nyelv szerkezetéről szabatos leírást adni. Nem mindig sikerül. A metanyelvnek az iskolában, tanfolyamokon releváns szintjén pedig a szerkezet bemutatása, használati szabályának ismertetése igen sokszor nem ad kielégítő útmutatást a tanulóknak.

A magyar nyelvhasználatban ez kevéssé okoz bizonytalanságot, mert az egyén anyanyelvi kompetenciája kitölti a hézagokat. A helyesírásban már észlelhetők a következményei. A szabályt jól tudó jeles diák is elkövet helyesírási hibát, és a művelt értelmiségi, sőt a magyar szakos tanár is kinyitja olykor a Helyesírási tanácsadó szótárt. Még inkább felismerjük a „glosszáló nyelv” pontatlanságait, ha külföldieknek adunk — tanításban vagy érdeklődésre — információt anyanyelvünkről. A magyar személyes névmási alany használatára vonatkozó magyarázat („nyomatékosítás” stb.) bizonytalanságban hagyja az idegen ajkú nyelvtanulót, amíg a gyakorlat meg nem adja neki a biztonságot. Más példa: miért *Kálban*, de *Válon*? Hasonló természetű jelenségek más nyelvekben is vannak. Az angol nyelvkönyvek és nyelvoktatók például nagy biztonságérzettel magyarázzák a külföldinek, hogy a locativus viszonyjelölője nagy terület esetén *in*, kis terület esetén *at*, de nem tudják pontosan, a nyelvtanuló számára felismerhető módon meghúzni a határt a kicsi és a nagy között. Pedig a határ megvan; az anyanyelvi beszélő, akinek nem a metanyelv ad útmutatást, legtöbbször teljes biztonsággal dönt.

Általában az idegennyelv-tanítás „szenved” leginkább ettől a nehézségtől. A kompetenciával nem rendelkező nyelvtanulónak azt sem lehet a teljes pontosság igényének megfelelően elmagyarázni, amit a nyelvészet pontosan leír. Akár az eszperantóra is hivatkozhatunk. Szabályait szinte vonalzóval hozták létre. De a nyelvtanulót a könnyen megtanulható szabályok alapos ismerete sem óvja meg a tévedéstől, és az eszperantisták közötti, a szabályok értelmezéséről időnként fellángoló vita (mert új szabályok megállapításáról mesterséges nyelv esetén alig lehet szó) bizonyítja, hogy még a logikus szerkezetű nyelvben is megbújnak a szabatos leírhatóság repedései.

Nem a szabály és kivétel kettősségéről van szó. A valóság közvetítésére szolgáló nyelvet nem lehet egy más funkciójú verbális eszközzel teljesen „befogni”. A szabály + kivétel (és a kivételek alóli kivétel. . .) a holt nyelvek tanításában vezet célhoz.

Különösen laza talajra kerül a tanítás, ha a nyelvészet nem ad szabatos útmutatást. Jellemző példa az újlatin nyelvek melléknévi jelzős szintagmáinak szórendje.

A biztos eligazítást adó megfogalmazás nehézségére kontrasztív példákat is találhatunk.

	ország	sziget
Francia	<i>en</i> Italie	à Sainte-Hélène
Magyar	Olaszországban	Szent Ilonán

De akkor hogyan fogalmazzuk meg a nyelvtanuló számára a szigetország inessivusának a szabályát? A franciában: *en* Irlande, de: à Cuba, magyarul: Izlandon, de Kubában.

A metanyelv pontatlanságainak ellensúlyozására a módszertannak kell lehetőséget találni. Javasolhatja a többféle megfogalmazás közül a viszonylag legpontosabbat, esetenként az általánosítás mellőzését; fontos tényező a hibajavítás és a tanuló megfigyelési stratégiája. Az utóbbi kettőre szükség van az anyanyelvi nevelésben, a stílus és a nyelvhelyesség tanításában is.

Fejtegetéseimben állandóan használtam a „gyakran” és hasonló jelentű szavakat. Mert a metanyelv nem minden esetben pontatlan, számos vonatkozásban a használata közvetlenül alkalmazható, bizonytalanságot nem hagyó megfogalmazásokat ad. „A múlt idő jele mássalhangzó után *-t*, magánhangzó után *-tt*” a tanuló számára teljesen egyértelmű.

2. A metanyelv nem kötődik szituációhoz, vagy — ha „metanyelvi szituáció”-t feltételezünk — az maga a nyelv. Ha a magyarul tanuló külföldinek a magyar kérdő mondat szerkezetét magyarázzuk, illetőleg azt gyakoroltatjuk, elhangzanak olyan kérdések, amelyekre nem kell válaszolni, vagy teljesen közömbös a válasz információtartalma: valamiről mondhatjuk, hogy fehér, de ugyanarról azt is, hogy fekete. (A legújabb nyelvoktatási irányzatok igyekeznek ezt a fajta másodlagos metanyelvet visszaszorítani; kívánjuk, hogy legálább részben sikerüljön.) Pedagógiai szempontból figyelemre érdemes az a javaslat, hogy legalább a tárgyszint kötődjön a valósághoz: ne használják példamondatnak, hogy „Esik az eső”, amikor éppen süt a nap. De akkor is megmarad a tárgyszint és a metaszint kettőssége, és a szituáció csak az előbbivel kapcsolatos; itt is le kell térni a természetes nyelvhasználat nyomvonaláról, és ehhez a „Süt a nap” mondathoz a gyerekek más a viszonya a nyelvtanórán, mint a fogalmazásban. Ha a metaszint látszatra azonosul a szituációval, vagyis a mondat aktuális jelentést is kap, rendszerint fonáknak érezzük: a „Pista rendetlenkedik” példamondat derűtséget kelt az osztályban, ha a Pista nevű fiú abban a pillanatban valóban nem fér a bőrébe.

Nem kell bizonyítani, hogy a meghatározásoknak, helyesírási szabályoknak nincs kapcsolatuk nyelven kívüli szituációval.

Az irodalmi idézetet lehet mondattanilag elemezni akkor is, ha a benne foglalt közleményt a tanuló nem egészen érti. (A tanár természetesen nem hagyhatja annyiban, de ez már a pedagógiára tartozik.)

3. A mai nyelvészet a mondatnál nagyobb kommunikációs egységben, a szövegben is vizsgálja a beszédet. A metanyelv azonban mondat szintű. A nyelvtani szabály a logika törvényei szerint mondat. (A szakszó, szakkifejezés pedig a mondatnál kisebb egység.) A strukturális gyakorlatok, a drillek azért ellenszenvesek manapság a nyelvoktatási szakírók számára, mert mondat szintűek, holott a kommunikáció nem mondatokban történik. (Vö. Eördögh Miklós: Fordításelmélet — kontrasztív szövegnyelvészet. Fordításelméleti Füzetek 2. 54.) Találunk ugyan a gyakorlatok között szövegjellegűeket is, de a mon-

datok összefüggése látszólagos. Figyeljünk meg egy magyar helyesírási gyakorlatot (tollbamondást), mennyire különbözik a szóbeli nyilatkozatok sorától vagy az irodalmi szövegtől: a folytonosság mesterséges, mert a mondatok összeállítását a gyakorlandó helyesírási szabályok határozzák meg, nem a gondolat. Látszólagos a szövegösszefüggés a tanolvasmányokban is. Idézet egy külföldiek részére kiadott magyar nyelvkönyvből, amely az angolt használja leíró metanyelvként: „Ez pályaudvar. A pályaudvar előtt egy autóbusz és egy autó áll. Ez egy férfi. A férfi siet. Az egy nő. A nő nem siet, ő sétál. Egy régi busz halad a pályaudvar előtt. A busz nagy. Az autóbusz mögött egy autó halad. Az autó nem nagy, hanem kicsi.” Elmondhatja ezt a „szöveget” valaki bármilyen helyzetben? Mellőzzük magyartalanságainak bírálatát; olyan, mint ha angol tanszöveg magyar fordítása lenne. Ha szöveg volna, így kezdődne a második mondat: „Előtte...”. „Az autóbusz mögött...” helyett pedig a „mögötte” szót látnánk. Az alapvető hiba természetesen nem a mondatok szerkesztésében van, hanem abban, hogy az olvasmány lexikai példatár, ahelyett, hogy kommunikációs minta lenne.

A metanyelv mondatszintűségével indokolhatjuk, hogy az irodalomtudományi és nyelvészeti munkák szövegét nem tekintjük metanyelvnek, jól lehet jelrendszerről ad információkat. Az értekezés szükségképpen szöveg, a mondatok magasabb szerves egységbe fogva képviselik a gondolatot. A definíciók, példák mintegy kilépnek a szövegből, és ez az elkülönülés jelzi funkciójukat.

A tanár beszélhet a nyelv elemeiről és szerkezeteiről úgy, hogy összefüggő szöveget mond, de akkor nem kommentál, hanem nyelvészeti kiselőadást tart. Ezt minden idegennyelv-oktatási irányzat elutasítja, az idegen nyelvet csak kommentálni szabad. Más a helyzet a magyar nyelvtanban. A tankönyvben lévő nyelvi olvasmányok szövegét, legyenek bár a legegyszerűbbek, nem tekintjük metanyelvnek, éppen azért, mert igazi szövegek. Az iskolásoknak fokozatosan hozzá kell szokniuk ahhoz, hogy a nyelvvel kapcsolatos *g o n d o l a t o k a t* megértsék, és ennek olyan szintre kell eljutnia a gimnázium felső osztályaiban, amelyet már nyelvészetnek nevezhetünk.

Amit a pedagógiai szakírók a tesztek, „felmérések” túltengésének neveznek, azt úgy is értelmezhetjük, mint a metanyelv túltengését a számonkérésben és a tudás mérésében. A teszteket lehet használni *v i s s z a c s a t o l á s r a*, a nyelvi tárgyakban és az irodalomtanításban is, nem kizárólagos eszközként, de a *m i n ő s í t é s b e n* az egyén nyelvhasználati, nyelvtani, irodalmi kompetenciájának kellene adni a főszerepet. A metanyelvi kódot használja ugyan az ilyen ellenőrzés is, de nem arra, hogy az ismeretek vizsgálatát az igen-nem kliséibe préselje.

IV. Mint a leírtakból látható, a metanyelv sajátos, a „mindennapitól” legtöbbször eltérő nyelvi gondolkodást és nyelvhasználatot kíván. Ezt azonban meg kell tanulni, mert nélküle lehetetlen az anyanyelv rendszeres, szakszerű megismerése és az erre épülő igényes és írásos nyelvhasználat. De fontos az irodalomtanítás és a nem nyelvi tárgyak tanulása érdekében is. Helyes például a definíciókat pontosan megkövetelni, mert a meghatározás logikai szabályai a nyelvtanban és a természettudományokban azonosak. Az anyanyelvi nevelés azzal adja az idegennyelv-tanításnak a legközvetlenebb segítséget, hogy a nyelvtanulót hozzászoktatja a metanyelvhez. Megvan a metanyelv szerepe a nem nyelvi tárgyakban is. Ebben a tekintetben az anyanyelvi nevelést a szak-

nyelv magyarossága, magyar nyelvhelyessége érdekli leginkább. Álljanak itt példaként e sorok írója áldott emléké matematikatanárának erélyes szavai: „Nem marad az öt, hanem marad öt!” (Egy nyelvi szerkezet használatára vonatkozik, n e m matematikai információt tartalmaz, tehát metanyelvi nyilatkozat.)

A metainformáció megfogalmazása, ha nem formalizált, lehet helyes és magyaros vagy hibás és magyartalan. Az utóbbi azért is előfordulhat, mert a metanyelvet mint verbális eszközt nemcsak magyar szakosok, illetőleg nemcsak anyanyelvünknek elkötelezett szakemberek használják. Reméljük, a nyelvművelés figyelme idővel erre is kiterjed majd.

Bán Ervin

Nyelvjárási szövegek Pácinból

1985 nyarán részt vettem az első országos nyelvjárásgyűjtő tábor munkájában. A Sárospatakról szervezett egy hetes gyűjtés nagyon hasznos volt, társaimmal együtt neves szakemberektől tanulhattunk. De a falun szerzett szép élményeim szintén feledhetetlenek. Én Pácinban, a Bodrogház egy határmenti falujában végeztem gyűjtést. Az elvégzendő feladatok mellett több önálló magnófelvételt is készítettem. Ezekből a szövegekből adok most válogatást.

A szándékom az: nyelvileg hasznos, szakmailag érdekes anyagot mutassak be úgy, hogy közben részesítssem az olvasót is azokban a kellemes élményekben, melyeket e szövegek összegyűjtése közben én átéltem. A válogatást ezért változatosan állítottam össze. Sok arc és életkép villan majd eléink a falu mindennapjaiból, nemcsak a múltból, a jelenből is.

A részeknek címet adtam; végül pedig az adatközlő nevét és a közlés időpontjabeli életkorát tüntettem föl. A részek hitelesek szöveggént is, tehát folyamatosan, a beszélő által ilyennek „szerkesztve” hangzottak így el, kivéve a negyedik szöveget, mely terjedelme miatt rövidítésre szorult. A sűrűn megjelenő kipontozás gondolkodást, szünetet jelent csupán. A zárójelbe tett szavak az én betoldásaim, hogy a szöveg érthető és kerek legyen a beszédsszituáció ismerete nélkül is.

A lejegyzésben a magyar egyezményes hangjelölést követtem (l.: MNyA. 1: 5). A sajátos kiejtést követve sokszor egész szavak is szerepelnek ultrarövid jelzésben, a sor fölé emelve, s ez némileg szokatlan lehet. A helyesírástól eltérő tagolás is a beszéd jobb visszaadását szolgálja.

A számozott szöveghelyek magyarázatát jegyzetben lehet megtalálni.

A szövegek nemcsak témában vagy a beszélők mentalitásában térnek el egymástól, hanem nyelvjárási szempontból is változatosak, noha a tipikus, azaz a pácini helyi tájnyelv is jól kirajzolódik belőlük.

Végezetül, miközben a következő oldalak elbeszélőit az olvasó figyelmébe ajánlom, megköszönöm tanáromnak, Szabó Józsefnek, hogy e cikk megírására ösztönzött.

Hogyan készült a kenyér?

Ha nem v^ot kenyerünk, éfogyott ugye, kenyi^{er}süti^{er}re került a sör. Ez mindegygy, akármijén id^o v^ot, munkaviszony, akármicsodá, ezt nek kellett' csinálni, mer egyebünnen kenyeret nem létett venni, csak ha süföttünk. Hosztuk a tek^enő^u, mekszitá'tuk bele a lisztet, öt kenyere^t akár^ttunk, akkor öt szakaj^tő^u lisztet szitá'tunk meg. Mekszitá'juk, a kovászt meg-ásztattuk, élész^tő^ut élásztattunk, ezeket minD. . . csinátuk, a fele tek^enő^ube fét^tük a lisztet, csak a felét, ety keveset fét^tünk kovásznak a másik végibe. Ez ety teknő^ube vő^t. Hát mongyuk esetleg ety szakaj^tő^u lizdbül, annyit kavár^tfunk be kovásznak; akk^or ezt lelisztesztük, mik^or jgy ki-dölgosztuk ezt is, mer vő^t ety kovász fa, az is kovász vő^t, amivél vértük ki a kovászt, nem

kjézzél, eszt kovászfával csinátuk. Láttuk, hogy jö^l ki van vërve, jö^l, 'akò' lelisztesztük, letakártuk egy' tiszta abrosszal, rá egy dunnát; esz kélt, másfél óra hosszaig, vagy egy'óra hossza alat ha nyár vòut, mekkélt, és akkòr përsze hamaráb mekkélt a melegen, mikor a kovász mekkélt, akko mán tettük fél, a melegviz öt vòut përsze készítve, 'sz akkòr na gyerünk dagasztani, leheť dagasztani. Melegviz, sòut vettünk, meksòasztuk, és akkòr lassankint mindlég adagòltuk hozzája a melegvizet, hoty kellò keményslégù tjesztát kapjunk. Mèr ugye nem létett azé nagyon lágy, mer akkòr a kenyér szeglény vòut; përsze, akkòr szeglény vòut a kenyér. Úgy nézet ki, mint a kenyérlángos, szalonája vòut a kenyérnek. Én nem szerettem úgy, én mindlég iparkottam szép magas kenyereket sütni. Amikòr máⁿ megdagasztottuk, vòlt ojankor, ha idònk vòut, akkòr kjéccer kelesztettük, mer annál finomabb vò^u a kenyér; ha kjéccer kelesztettük, addig dagasztottuk, mik csak a kezünk meg nem tisztult. Miko gyönyörü tisztán jòt ki a kezünk, akkòr kjész vòut, ki vò^d dagasztva a tjeszta. Kjéccer kelessük, akkòr lelisztesztük szépeⁿ megint a feknòjbe, letakártuk megint a tiszta abrosszal, rá a dunnát, utánna mennyünk most a kemencéhez, mer kemencét fűtöttük akkòr; csakagòyról lektòpszòr. Kesztiük fűteni, lassan; mer kjéccer kél a kenyér. Mikòr máⁿ félík körübelül befűlt a kemence, akkòr megnesztük a tjesztát, kesztük, ho^u szakiccsuk ki. Përsze a. . . öt szakajfòut, ha öt kenyeret csináltunk, 'kor az öt szakajto^u mán az asztá^ra készítettük, esz' meglisztezve; de ezek fábul vòutak, ezek a szakajtuk, ficfábùl, nyárfábùl.

— És esetleg még mibòl?

Még gyékényszakajtòu is vòut valamikòr; de az ritkáb vòut, mer á^talába maj mindenkinek csak ez vòut. Tekenòj is ficfatekenòj vò^u vagy nyárfa; szakajtòu is nyárfa vagy ficfa, ez vò^u. Kiszaggattuk a kenyeret, öt kenyér; de ha nem vòut kenyér ety szem se, annyira kifogyott, akkòr ety kis lepénynek is hatytu, mer esz hamaráb meksült, a lepény. Akkòr eszt . . . eszt csak ety kis túlkába tettük, abba terítettünk ety kendòt, ijen kenyeres kendò^unek monuk, meglisztesztük, oszt a lepényt abba tettük. Mentünk újra, letakártuk szépen megint abrosszal az öt szakajtòut, meg a lepénkét, rája dunnát, és esz kélt; iparkottunk fűteni gyorsan, a kemencére aszer mindíg nézni kellett közbe. Befűtöttük jòul a kemencét, akkòr vòut jòu, ha piszkával mekpiskáltuk az aját, és az má jó szikrát hányt, láttuk, hogy az má jó fűzess. Akkòr kikapártuk, kihusztuk a papért, mink úgy monuk akkòr; . . a szlèvonò^uvál. . .

— Mi volt az a papér?

Ez vòut a fűfòjanyagnak a hamuja. De akkòr úgy monuk, huzzuk ki a papért, nem is asz monuk, kikapártuk; huzzuk ki, kihuzzuk a papér. . . , szépen, annyira, hogy asz tiszta legyen, a kemence fòjggye.

— Mivel is húzták ki?

Szlèvnòyvál. Kikapártuk, kihusztuk vele, gyönyörűen, kenyérsütòlapafòt odakészítettük, mellé vizet ety fazigba vagy egy vedërbe, ki mibe szokta, tiszta vizet; a kenyereket szépen kihòrtuk a szakajtòvával a kemence elibe. Na most akkòr egyenkint öntògettük a sűfòj. . . kenyérsütòj lapátra, de vízzel miⁿ én u^u szoktam. Én a vizet ròktò hajfòtam rá, meg ère úcs csináták. Megmostan szépen, oszt egyenkint raktam be szépen, óvafòsogn. Kor rá be. . . bèszinátuk a kemence ajtaját. Ha szabat kémény vò^u mek szabat pipvår, me akkòr még ucs csináták, 'ogy amivél becsinálták a kemence ajtaját, még aszt a tüzes papért minD' elibe annak a plé', mer az egy pléb^u vòut, rossz fazigbùl nyírták, meg ijenegebùl, pléfazigbùl, përsze, ijek vò^utak; 'sz elibe kapártuk eszt a pá' fűzés papért. 'Akkòr ety fél ó^ra múlva kesztük nézni, hoty hoty fogja a kenyeret fél; sül-e szépen. Ha láttuk, hogy barnább, akkòr a fűzet. . . fűzbùl kapártunk

lefele, ebből a papérból. De nem kápartuk egész le; csak a tetejéből ety kicsit, hogy egy kis levegőt kapjon innen frisset, hogy ne legyen bárna a kenyér haja. Másfél óráik süföttük, de a lepényt már ki lehetett venni eGY'órán belül. Hát ezér az már mekkhült, mire a kenyeret kiszettük, már vót mit enni. Mer ugye vót ojan, amēik. . a kenyeret ha beraktuk, megvártam a lepény mek kigyött, egy óra múlva, de már én mentem is a mezzőjre vele. Majd a szomszédasszó ha íhóm marat, vagy az jédcsanyám, gyöjön, szeggye ki, még ety fél óra kell a kenyérnek, mer már ém megyek, mer a' azuram már o' vót a mezzőjén, osz vinni kellett a kenyeret. Hát ijeⁿ szépen így ment rendbe. No a tekenő, ami pésztságm marat, asz félkapártuk, összegyúrtuk jóul, ez vót a kovász; ez marat a másik sütszhez,¹ kovásznak. Ennek is vót egy edénye, esztet meglsztesztük, az aját az edénynek. Eszt a félkapárt gyuradlékot — ugy monjuk —, kigyúrtuk jóul, nagyon ki kellett gyurni, nagyon jóul, hogy asz csombókos ne legyen. Osz esztettük, lelíszteltük, hát eZ, ez mindég ojaⁿ hüvös hējjen, hogy' ne romdójjon; mindég átalába ojan hüvös hējre fēttük, és ez addik kēlt, a másik sütésig.

— És az új kenyérhez kellett bekeverni. . .

És ez. . . ebből lett újra a süfészkör. . . ugyaneszt a kovászt. . . Ebből lett az új kenyér. Pērsze. Kenyér lángost is szokunk sütni.

— Az hogy volt?

A kenyér lángosnak ugyanabból vettük ki, amikör kiszaggattuk a kenyeret. A kenyérnek a pészáját kiszaggattuk a szakajtőba, akkor ha kenyér lángost akártunk, abból a pészatájul vettünk el, s a kezünkkel kinyújtottuk igen gömböjűre, mind a süttöilapá'. . . kenyérsüttöi lapátra fērjen. Akkor ojan jó félíg be vót fülle mán a kemence, abba beraktuk. Hát nemsokára meksült az mindég, mer már elég jó tűzess annak a tégla ája; az vót a kemencének, tégla az ája. Kiszettük, meksőusztuk, megolajosztuk, hült ety kicsit, ették. Ez má ojan finom vót, ez vót a legjóBB. Hány süfő', hány kérdesztē, hogy osz: — Süföttél kenyér lángost, nem adól? — Gyere, van! Így vót!

— Hogy készítették a kemencét? Hogy nézett ki egy kemence?

Ahova kijelölték, hogy a kemencét oda fogják lépitni, akkor leborították, ety szakajtót vettek és őt hējre leborították, hogy mien naty kemencét akárnak, ha hafoj akártak, akkor ha hējre, és asz megjelölték. Ahogy megvót a hējje, az őt szakajtó hējje, akkor keszték rakni téglaiból, de bōthajtásoson. És megvót a magassága is, hát asz hiszem, körübefül egy méter magas vót. Vót egy, mē fől'szintül közepén így. . . az átmérője vót egy méter magas, de az igen íve gyüt, mint most is vannak igen bōthajtásosok. Na mos ugy monyák bōthajtás. Ugye bōthajtásosok rakták össze téglaiból. De kimondó jó tégla kellett neki, hogyha fűtöttük, az szép melegeggyen átál, meg jó tűzes legyen. Hát igen nagy. . . — mek' elégibe. . . már utójarébe, mos már ebbe az utóusó világogba csakugyan a tēsz elbőit —, igen kiēt pófáját csináltak ahova a papért kihuszták, és két öldűra az betettük. Mer mos má rendes, zárós, ki-étrészēs kemenceajtók vótak. Uty hogy má mos csak az zárúg be, meg beküre csináltak plébül — de már az is igen rendeseb vót — még a bēlső szájába, mer kiēt szája vót a kemencének mos ma, 't a bēlső szájába is ety plēhet, mink ahoz is szoktunk kaparni papért, igen jó tűzes papért, hogy' süjön a kenyér jobban, vaty szebben fogja, vaGY' hūványabban fogja fél. . . ; iGY, i' szoktunk csinálni; 'sz akkor másodk' ajtót is, a külsőt, rázártuk.

Elmondta: Séra Ferencné (67)

¹ Nyelvbtlás: a „sütszhez” helyett.

Egy idős asszony az életéről mesél

Az édesapánk szegény ember volt, az édesanyám is; no én. . . laktak fanyákon, azé szülöttem én is tanyán iggy. . . hogy Cigándon keresztyéltek, azért mondtam, hogyhát Cigándon voltam keresztelve. Asztán megint. . . no. . . ő^uk. . . mikor vótok. . . vótunk öfön, testvérek, néty fiú, meg én vótam jány. No de az apám kiment Amerikába, de nem sokat törődött velünk. Nohát. . . volt egy bátyám, a múlt évén halt meg. Az maradt osztán kényérkeresőnek, meG én vótam utánna a legidőseBB. Én egész telékét a maktárba títottam a bárónál, akármije hideg vót. Nem ojan öjlözet vót, mint most; hogy náhat felő. . . félhuzzuk a melek csizmát meg a meleg ruhát félvegyük! Akkor nem. De mentünk, mer muszáj vót. . . muszáj vót menni, mēr mek kellett a kenyerünköt keresni. Mikor mán ojan vótam, leszaBadítam az iskolából, akkor mēntem röktön a kepére; itt mint most is a gyerekek má lészabadultak, mekkezdődött az aratás, mēntem. Hat éve jártam a kepére, a báróná, néty nyáron a szakmányozsgéphöz, de ugy vótam zsákos, mint qkármejjik férfi. Hatt' igen vót az éléfsör. Asztán férhez mēntem, akkor a férjem. . . annak a szülei élháltak korán, még negyvennyolc éves korába mekhalt az apja. Ot marat rá kiét testvérje, egy jány, ety fiu. No én férhez mōntem hozzá. Akkor egyenőssen vótunk négyen, öfön; akkor meg még nekem is a gyerekek. . . Bizony hát. . . igen ki kellett écs cselédgsszonnak áni. Hát. . . így osztán. . . fōjtattuk a munkánköt. A jánt osz férhez attuk, a fiu elmēt katonának. Akkor nekünk is megvót mán az első gyergk, de a vót a szerencse azért, hogy hát nem vót hamal egymás után. Mer osztám mán a fiam született huszonötbe, a másik jányom az meG' születet harmindzba, ez a jányom születet harmincötbe. Nahát osztán ezek osztán félnövegttek, de bizony igen nehész sörzsba kellett űköt nevelgetni. Akkor oszt ennek a jányomnak is megvót három gyerekek egymás után három év alatt; ki küszködött avál, mint a nagymama. Hát ity félnevéltem mán. . . az unokákkal, mos mán nevelöm a diédunokáköt; utyhogyhát csak unoka vót hét. . . Ezekö . . . be mind részt vettem, mēr ha mentek a mezzőre, akkor vigye a nagymama, főzön egész nap, süsső, főző, mossó. . . Így ment a sörsun^k. De még nem tudom a jóistēnnēk mekhálalni, hogy még így bírok mostann. . . Ennyi jó^u dom vóna, tessék elhinni, ami most. Hujába bajolok evel a gyermékkékkél, de azért mégis hát. . . valamikor azért csak mekpihenék. . . ha mingyán éccak is. . . nyugottóⁿ. . . de még nyugottó sē sokször! Mēr most is még itt ez a kicsi kisjány, a nagyobbik, még az gyün, osztán időbe begyön „dédihöz” is. . . oszt úgy osszerugdos, inné ruG, onna ruG, mint egy gyerekek; mi csinál egész éccak, jár a keze, lába, utyhoGY. . . De hát azért igen szeretem őköt.

Elmondta: Özv. Demeter Istvánné (84)

A ruhák „boszorkánykonyhája”: a mosás

Hát hogyhá. . . akácsa volt, avát tüzeltünk, hát iparkothunk hamut szedni, hamut, á. . . akácsa hamujából meg lugot csinálni. Ebbe beasztattuk a vászgruhát, mer akkor vászgruhát hōrtak, vászongatyát. Oszt aszt a. . . meg ingvállat á. . . zidő^usebb asszonyok; ingvállat mek pendēt vārtak belőtle. Eszt, mongyuk csak jebe² a lugba lehetet széprē. . . szépen kifehériteni. A lugba beasztattuk, az ázott; utánna. . . csak átmostuk raján; igen fa raja volt még akkō, nem vót mosógép meg mi. . . Megrafasztuk, az má szappannál törēt a rafázás. Akkor vót eGGY' szapullgu, ity hiták. Annak három lába vót, abba beraktuk a ruhát. De azon vót g^u juk is, amiből eGY'. . . amin ecs csap mēt ki. Szálmából csináltuk a csapot. De előb vettünk ety fát, kéréstőlfojtunk rajta eGY'. . . valamēnnyi szálmácskát, amiből ecs csap vót a szapulló^u

² Valószínűleg az így ebbe szerkezet alkalmi összemosódása produkálta ezt a különleges hangzású egységet.

jukján, kiduktuk, aszt ā. . . szálmacsqpoť. Azon főj. . . , mikor a ruhád belgeraktuk, . . . akkor osztá félmelegijettük a lugot. Mēr csak lugocs csinád'. . . ngm is ugy vōť. Hanem a ruhára terítettük a ponyvát. A ponyvára. . . tettük a hamut, a jōť hamut megint, akáčhamut. Űty fél-fősztiük a vizét. . . naty fazikagba. Akkōr esz ráöntöttük a hamurg. Ity keletkēžēt a luG, ami lefőjt a csapon a. . . Alatta meg vōťt ēty tekenő vagy egy dēžsa, amibe főjt a lug a ruhárul a szapulou. . . szapulōyba, keresztül a ruhán főjt ez a lug lē. Akkōr aszt a lugot újbúl tettük fél. Az mindjék félfőjt, 'sz mindég öntösztiük a ham. . . àra a hamurg, ami a szapulōygra vōťt tēve a ponyvann. Ponyván vōťt az a hamu, és az. . . āra öntösztiük mindég a főjt' lugot. Addig addig, míg niēsztük a ruhát, hotyha mekkélt-é. Mēr uty' montuk, mint a. . . fonalat is isz szapultuk: mekkélt-é a fonat, hát a ruhának is mek kellett kélni, hoty szép fehér legyen. 'Es így vōťt szép fehér a ruha, hotyha sokájik szapultuk evvel a. . . luggal. Mikōr osztám má láttuk, hoty szép fehér, akkor q ponyva sarkát ráhájítottuk, lgtakartuk, osz reggelik pállōť. Mēr pálni kellett neki. Reggel osz félvettük a hamut, megnīēsztük, jōy vōťt a ruha, akkōr ponyvábq raktuk, hát nállunk vōť Kārca, hát a hátunkra vēttiük, ha nyár vgut, akkōr vittük a hátunkom a ponyvábq q ruhát. Őť vōťt. . . vittük a mosqysziēket, sūjkot, be a Kārcaába bedtunk nyári idōy-szagbq. Így vērtük ki, sūjkoltuk ki a ruhábul aszt a lugot. De át szépen ki lehetet, mer abba a naty szabad vízbe hát szépen ki lētet mosni a ruhát. Téli idōy-szagba meg vekekt váktak ā. . . zōregēk. De vōťt ojan idōy, hogy lē kellett huzni a szekēřt! Ahoz még nádakqť rakťqk, klēve nádakqť rakťak, hogy meg nē faggyunk a jegen mosni. Osz ott sūjkoltuk azon a hīdēg jegen! Dē igen csapok fatytak, mint a karom, a mosqysziēkēn, mégis ot mostuk, őť sūjkoltuk. A zembergēk hōrtak le a ruhát akkōr, mēr a. . . fehérnépek fásztak, hoty hōrgya is a ruhát. . . Akkōr akinek fázott a keze, annak kiēžvisz kellett. De mikōr beledukta abba a melegvízbe a kezét, beleütött a hīdeG, hogy mād el ájúlt! Kīabát, hōgy: — Jājāj glājulok, jāj, dugom a hīdeg vízbe a kezēmēt!³ 'Kor a hīdegbiul a melegbē. . . így osz magához tért, nem ájúlt el. De nekēm nem kellett kiēžviz, a zenyim ojan vōťt, hoGY. . . az én kezem, nem kellett, kibirtam uty kiēžviz nélkül. Hát 'sz kimostuk, akkor ēronfōtták a nádat a szekēřtül, a szekēřt félhūszták, a zembergēk. Mēr vōťt ijēn fél, hogy no mongyuk ity fūttuk kimosni. Egy nať szél fūjt vagy egy naty hōyhordás, de asz ki kellett mosni, nem marathafōtt a szapulōyba a ruha, mēr hát. . . nem jōu vgut. Mikōr osztán félvitték, hát kiēringettük a fagyra, de mēg a fagy is fehérítette a vászon-neműť; asz fehérítette mēg, osz mikōr osz mekszárat lassan, meg a padlásra is vittük, mikōr hova. . . padra félgettük. . . — má így mondom régiesen. Na osz akkor összehājtogattuk eszt a ruhát. Hát vōťt ijēm. . . mángorlōť. . . sikárolou. . . Rátēkēřtük a nyūtqurg, osz akkōr úGY. . . fologattuk a. . . a sikárolōť alatt eszt a ruhát. Hát így' simítottuk, ahogy, úgy aszt ā. . . vászongatyát vaty pēndējt vagy ingvállat. . . à zōregeknē. . . mer ingvál vgut, nem kombinél, meg ijēsmi. Hanem ingvál meg gatyá, pendēj, ez vōťt a vászonbúl. Osz ezēket ity' tuttuk ki-simitani, csak a. . . sikárolōťvāl, nyūtqura rátēkēřvē a ruhát; 'osz gyurogattuk alatt, ahoty tuttuk, nyūtqogattuk. Jōbbqm mondvā hācs csak így nyomogattuk, mēr hát az. . . máskēppen nem lehetett. Hát osztán. . . ahoty sikerült, kisimúlt, ēraktuk, osztá szēttük elő újbúl, akkōr megint szapulťuk. . .

Elmondta: Szabó Istvánné (64)

Disznófiáról beszél a gazda

Mekfiāt a disznó. . . hármat fiāt meG. Mīngyán' szōltam az őrvosznak; láttam, hogy nem jön a malac, de erōťkōdjk. Tugya félťem, nem is prōťbáltam még ijēť, hogy'. . . hād bele-nyūtjjak a disznóba. . . mint ijen. . . kistenyēszť. Nagyba nem foglalkosztam kocákkal, tōb nem vōťt kiēt kocátul meG. . . etyszēre. 'Es. . . hát ez ojan jāmōr disznó vōť tēnylek, hogy'hát. . .

³ Az áthévelt előadásban az ē csak érzelm kifejező alkalmi nyúlás.

ha asz. . . ha asz' montam neki, hogy Babi, it fekszel le, az of fekiut le, az a disznó. Na csak eljön az orvos. . . Hát inekciózz^a. . . Hát māj mingyán meglássuk, aszongya háromnegyed ó^ara. . . Hát a . . . disznó erőködött. Mondom, doktor úr, em mán belenyulok, engem nem érdekél. Mingyán lemosom végig jó szappannal a kezemet, gyerűn ki. . . Úgy is vót. Belenyúltam, veszem ki a malacot. Hát össze vót^u görbülve íGY, az elejg, hátujja egybe vót. Tehát egyáltalán nem futta vóna világra hozni. Máj^d ott kibogasztam, csakugyan, mer uty kellett. . . Ahoty husztam, a kezemet, úgy jött a malac, egymás után kettő. Az orvos. . . ő hozzákészít^e élésgétni, mer. . . szóval az mán nem szette a levegőt^u ety se. Híjába, mekförölgettem, belefúj^ujam a szájába, kinyjítottam a száját, kipucoltam, nem ért semmit. Mondom, tesék ódálra dobni, doktor ur. Hát, aszongya, mék foglalkozik maga ott vele, addig én mekpró^ubálom. Elsőbe felelesztette az eggyiket, utánna a másikat. Na jö^u. Akkor vót^u őt, kettő let: hété. . . Na, mondom, mán hét malac van. Megin nem jön a malac! Belenyúltam, megin^t két malac egymás után. Let kilenc. Mondom neki, hoGY: — Babi, ha erőködöl, szójá! . . . Étyiszér megin^t hozzákezd erőkönni, . . . mán sajnáltam. Belenyulok, megin^t két malac, tizeneGGY. Kijött a két malac, eljött ety kis pokla. Na, mondom, ez^a mán doszta! Erő^uködik a disznó, megin nem jön se malac, semmi. Hát mán sajnáltam; meleg is vót, vizes pokrgőcöl borongattam be, szegény, mek hájtottam rá a levegőt^u kendőjvél. Megin^d bele kellett nyúni, megin^t két malac. . . jött, akkor jött ety kis pokla is vele, deát mán ott egy mekfűt. . .

Utyhogy tizéhárom (aztán) élédbe maratt.

Elmondta: Gál János (51)

Azok a „tirolai hegyek” . . .

Iskolás vót^uam, és édesanyám asz monta, hogy. . . Megvót^utak, az uty kezdődöt, hogy megvót^utak, és ahogy megvót^utak benünköt^u tifusz ellen vagy mi ellen, mit tudom én, csak az összes iskolásokat megvót^utak. Osz^t akkor mink ahoty hazamén^uünk, asz mongya, nincsen kenyér. Igen ám, de mos ki dagassza bē; mért. . . mink mán féljavultunk mint iskolások, az időseköt megg akkor. . . hogy mien járványbetegség vót^u, én nem tudom, csak mink má félgyógyultunk. De menni kellett arafni, . . . még akko nem letet bódábú hozni kenyérrét, hát hol. . . it pēk nem is vót. Csak ahogy' mongya édesanyám, hoGY. . . be kellene dagasztani azt a. . . ha^t kényered bedagasztani ety kilenc, tíz évzs gyereknek; hát én ahogy dagasztottam, hát úgy ugrátam. Nem mēni lē a tekenő fenekére a kezem. Hát elég lágyra kēl, mindk két^uem a vizet. Há. . . addig dagasztottam, addig dagasztottam, hogy mán jōu vót^u az. . . Asz monta édesanyám, hogy' addik kēl dagasztani, amig a padlás nem cseppeg. Nem értettem, hogy mi asz, hoty „padlás cseppeg”. . . há mig nem izzadok. De nemcsak hogy a padlás cseppegget, má a „valód^ui” padlás is cseppegget. Annyira gyenge vót^uam má, hogy mán bizony igen sok. . . ha^t ha^t kényeret^u, ha^t ije ha^talmas kényeret^u. . . Igen ám, de mire én annyira kērt^uem a vizet, hogy mán, mán bē kēl dagasztani, édesanyám aszont^u, hogy. . . No, bedagasztottam, akkor kiszakítottam a kényérrét, beraktam. Hát mikor kiszakítom — kéccer kelesztettük —, mikor kiszakítottam, hát nem hat kenyér vót, hanem tizenkettő^u. Teremtő isten, most hova rakjuk ezd bē, édesapám! Aszongya, rá se agy, gyērmekem, māj csak b^erakjuk valahová. Na, mikó raknang be. . . jāj. . . édesapám meg elment mán dō^ugozni, édesanyám begyött a faluba. Mán. . . no, fűccsél, gyērmekem, májt hazagyōvők én, mire bē kēl rakni a kényérrét. Hát bizony nem gyött ő^u haza, mē^r kint lakunk úgy a falu. . . faluful egész arafele kifele. És mikor hazagyött édesapám vagy édesanyám, hát na, mos mán bē kēl rakni a kényérrét. Édesapám, hát annyira szikrázik mán a kēmēncē āja, mán bē kellē^unek rakni. Nagyapa, szegény, asz mongya: — Rag bē, gyērmekem, próbáld mēG, mēk kell asz éccer tanulni, hogy lēssz az bērakva, māj jō^u lēssz az,

^a L. a 3. jegyzetnél!

gy^{er}mekem csak rag b^e! Ráhalgattam, mint a gy^{er}ek, megörültem neki, hogy nagypapa úgy biztatot meg nagymana, b^{er}aktam a k^é. . . egymásra! . . . m^{en}t a k^{eny}. . . , mer ugye ahogy rá. . . öntöttem a lapátra, ára a k^{eny}ersüfő^u lapátra^a, az m^{en}t l^é, mer lágy v^out. *Osztan hirtelen ahogy belüktem, hát az egymásra m^{en}t. No, meksül asz, k^{is}jányom nem baj az, j^öl van asz, k^{is}jányom! No, b^{er}aktam, ahogy lessz, ugy lessz. . . Écc^{er} gyön haza édesanyám. — Mi csináltál, gy^{er}mekem? Beraktam édesanyám, hát nem gy^öt haza, hát mi csinájjak vele. Mindenki b^{er}eg v^out, a szomszéd^u se t^uttam senkit, mer annyira, így megdagat, nem tom, hogy mi ell^{en} v^outunk beóva, hát ugye annyira régen v^ot mán, soval arra nem emlékszem. Mikor kiszettük a k^{eny}ér^ét, hát j^ött a. . . épp^{en} a gujás, szedni a t^{eh}enek után a. . . i^jen tojást vagy mit. Asz monya, mikor szeggyük ki, aszongya, h^oGY: — Mi van, Hancsu nénem, maga tiroli hegyet sütt^öt? Hát ugye ahogy egymásra ment, hát semmi k^{eny}ér formája nem v^out, az minden v^oucs, csak nem k^{eny}ér. Hát aszongya: — Mi van, Hancsu nénem, maga tiroli hegyet sütt^öt? . . . Mikor. . . é mek hozzáfoktam sírni. Lementem a k^{ert} felé, én sz^égy^élt^{em}, hogy na. . . — Ne b^{an}cs. . . aszongya, h^oGY: — No csak sose csufol^ouGGY; az a l^{ény}eG, hogy a b^éli jó. Ugye nem monták, hogy a b^éle; b^éli jó. Na mikor. . . Na, édesapámnak ki k^{el} vinni az ebéd^t, hát mán édesanyám mek-fő^uzte, kivittem a zebéd^ét. Aszongya: — Na meksütt^öted, a k^{eny}ér^ét, gy^{er}mekem? Meg én, édesapám! *Ahogy mondom. . . sorolom neki, hoty hogy jártam, hogy nem gy^öt haza édesanyám, oszt. . . tuggya, édesapám, hogy i^jen v^out ni, minden alakja v^od, d^e nem gömböjü. Aszongya: — Nem baj az, gy^{er}mekem. . . Mikor megⁿézte aszongya: — Drága gy^{er}mekem, még i^jen j^öt sose ell^{en}, mint amit^u t^u sütt^öté!**

Hát én v^outam a legböldogabb az első k^{eny}érsüti^{és}nél. . . D^e abbul annyi v^out, mint a viláG!

Elmondta: Kacsik Józsefné (61)

Kenyér és „kenyér mellé valók”

— Hogy süttötték a kenyeret?

Kovást csinált^un. Mikor a kovás^z mekk^élt, akkor bedagasztottuk, kiszakítottuk a kenyeret. A kemencébe mán be kelled gy^utani; kemencébe fűjöttünk. Mikor jól b^éfűt a kemence, mán jól kik^élt a kenyér, a kemence az jó fűz^és v^out, akkor b^{er}aktuk a kemencébe. Körülb^{el}ő^ul eggy^u ő^urahosszaik hatyt^ug benne a k^{eny}eret, vagy másfél ő^uraiG; akkora meksült. Akk^{or} kiszettük, és megv^out a j^öu, finom lát^u k^{eny}ér.

— Milyen eszközöket használnak a sütésnél?

Sz^évond^unak montuk, amiv^él kihusztuk; piszkafá^vul mek^{is}piszkáltuk, sz^étpiszkáltuk a tüzet, hogy j^öl^u l^égjen, jó^ul fűj^ön be a kemence.

— És amivel betették a kenyeret?

Az mek k^{eny}érhány^öu lapát. . .

— És amit a kemence szája elé tettek?

At. . . asz csak i^jen naty plé v^out, i^jen sub^él. Elibe t^éttük, meg elibe kap^urtuk a tüze^t is, hogy j^öu^u melegicse a k^{eny}eret, mennél jobban gy^ödjön f^él; mer asz hosza f^él a k^{eny}er^ét, az a jó meleG. Finom jó^u k^{eny}ér meksült. . .

— És amit az új kenyérhez felhasználnak majd?

At abból ki szoktunk venni egy kicsikét, egygy. . . éGGY fél marikkal. Asztat kovásznak majd a következőbe megint éltették.

— Nem szárították meg?

Vót aki. . . vót aki. . . aszt úgy monták, hogy komlqys, komlqyson sütöttek. Asz' szétmörzsálták, és asz' kiszárították. De vót, aki csak amúGY, úgy lizdbe firtotta, hogy az. . . az addig amíg a másik sütés éljött, addig az uty két; meg ne penészeggyen, vagy mit tudom é.

*

— Hogyan készültek a tejfélék?

Letették a tejet. Megalutt a tej, levették a tejjét, ami ojan jò finom tejjél, házi tejjél vót. Az aluttejet odalettek a melegbe, félmelegítettük, megaggasztottuk. Beletették a turózacskóba, beleöntöttük; és akkor készen vót a jò finom turó. A tejjét pedig zurbollquba — úgy montuk, hogy zurbolló, mek köppüllő, mán modernesen mondva, de régiiesen csak zurbollq. . . Megzurbolltuk a . . . zurbollquba, és. . . vót a jò tej meg az iró; a vót mán még a finom! Tört krumplit iróval, vajjal, meg akkor a. . . kukoricakása, dara. . .; az vót az első étel, most is megenném, ha vóna!

*

— Hogyan főzték a szilvalekvárt?

Naty tekenőbe beletették, vizet rá. Kimagváltuk a szilvát. Odalettek az úzsdbé; nem tettünk bele semmit, asz csak úGY. . . Kavártuk. . . Bizony annak kellett egy kis idő. . . estétő legalább reggelig, vagy reggeltől estik kelleget kavárni az úzsdbé, amíg az jó. . . öreg lekvár led belőle.

Elmondta: Bari Gáborné (66)

A kendertől a szövetig

A kender asztat ki kellett szedni, elásztatni, egy hétig legalábbis áztatuk a vízbe. Akór kimostuk szépen kiferítettük, mekszárták. . . Akór kiváztuk a kendervággyba, fillqvál kifillqutuk, sz azután gyött. . . mekhusztuk szépen a gerebenyén, a. . . hotyhíjják, a pozdörját fonjuk vastaG. . . fonálnak, aZ. . . fejeszösz pedig . . . vékony fonálnak. . . Azután. . . még akór, amikór felmozóltuk a fonalat, akór még asztat mék kiszapúltuk jòl, kiszapúltuk. . .

— Mivel történt a szapulás?

Szapulás. . . hamuvá, hamuvál szapúltun. Annak ki kellett választani a java akácha-mut, attól két meg jó a fonál, szép sűrű vót. . . Azután mektekértgettük még a fonalat, akór mekszőttük. Vót, hoGY . . . há eszátának montuk. . .

⁵ Valószínűleg szótévesztés a vaj helyett.

— Ez a szövőszék volt?

Szövőszék, igen. . . Hát meg most is it, most is főtassuk, mē. . . it van a varoda, van ijen hulladék ronGY, és szövünk pokraycot.

Elmondta: Bari Gáborné (66)

Az egyszeri ember

(Az apósom) ojan szép hārcsāt fogott, 'szē a felesége meksütötte: Az lessz ebiedre, a hārcsa — aszt mongya. A kemence tetejire tette, mēr tepsibe sütték; fēldarabolta mēd nem félkülős darabok'ra, hát a tepsibe letette, hoty hūjjön a hārcsa. Meksült szépen. Vgyt ety kutyájk, aszt hāták Panasznak. Az anyqum kigyótt — hát mán mos lett anydum, akkòr még nem vgyt anyqum, ugyē —, oē hatyta a kemence tetején a tepsibe, nem is egybe vgt a naty hārcsának a darabjai meksülve. . . A Panasz kutya megette. Az apdum bēmeGY, aszonva: — Hòl van a hāl? Űlök le enni. Megyen az anydum. . . Nincs a hāl, csak a tēpsi üresen! No az apdum fokta az ostört, egy nagy ostörja vgt, elővette a kutyát: — Kēl hārcsa, Panasz, kēl hārcsa?! Panasz, kēl hārcsa?!

Mit se kellett a főbbi pujának, a szomszédoknak, mekhallották! (Az uramon is) rájta marat, hoty „Panasz”. Azóta mindk „Panasz”!

Elmondta: Séra Ferencné (67)

H. Tóth Tibor

Szabályok és szabálytalanságok a *meg-* igekötő kapcsolódásában

(Az imperfektív — perfektív igepárok kérdéséhez a magyarban)

1.0. A *meg-* igekötő funkciójának meghatározása az aspektuskutatások jelenlegi eredményeit tekintve nyelvtudományunkban azok közé a kérdések közé tartozik, amelyeknek pontos megválaszolását szinte a legutóbbi évtizedekig alapvető elméleti hiányosságok akadályozták, így az aspektusfogalom meglétének a hiánya, majd kifejezési eszközeinek a magyar nyelvre vonatkoztatott leírása. Semmibe venni a múlt nyelvtaníróinak megállapításait ennek ellenére nemcsak tiszteletlenség, hanem önmagunkat is szegényítő tett lenne, hisz a nyelv értő megfigyelése gyakran pótolhatja az elmélet hiányosságait.

1.1. Való igaz, hogy nyelvtanításunk kezdetén a szerzők inkább csak megérzik a homályos jelentésű *meg-* és *el-* elemek jelentését, szerepét. Sylvester János a nála a prepozíciók közt fellelhető igekötőkről is szólva azt írja, hogy ezek nyomatékostják, határozottá teszik az ige jelentését. Hogy az igekötőknek a cselekvéseket, történéseket befejezetté tevő képességét jellemezhetette ekképpen, azt példái sejtetik: *boczátalak tighedet; el boczátalak tighedet; öllek tighedet; meg öllek tighedet* (in: CorpGr. 78).

A perfektiválás első meghatározásának is tekinthetjük Földi Jánosnak az említett igekötők jelentését magyarázó sorait: a „*meg* tellyesítést, öregbítést és igyekezetet jelent, mellyel élünk akkor, mikor véghez ment, menendő, vagy tökéletességre vitt, vijendő dologot akarunk jelenteni. . .” Az *el-* pedig „távolítást, helyből kimozdítást, vagy néha ez is tellyesítést és tökéletességre vívést tészén. . .” (Földi J. Gr. 281).

A DebrGr. hasonlóan vélekedik a két igekötőről, de előrelépést jelent benne az, hogy a *meg-*-en és az *el-*-en kívül a *ki-* és *le-* elemeket is úgy jellemzi, hogy azok „valamely szenvedésnek, lételnek, vagy cselekedetnek tökéletességét vagy végre lett hajtását” fejezik ki (i. m. 134).

A határozottság, teljesség, tökéletesség idézett meghatározásait a történeti nyelvészet pontosítja, támasztja alá nyelvtörténeti tényekkel. Budenz József munkásságát kell itt kiemelni, aki Hunfalvy Pálnak a *meg-* jelentését megfejtő etimológiája segítségével meggyőzően bizonyítja, miként válhatott a *meg-* a *mögé* névutó határozóból a cselekvés, történés befejezettségét jelölő elemmé. Gondolatmenete szerint „*megjárni az utat* annyit jelent, hogy *megé járni*, az utat *hátmegé járni*, azaz eszközölni, hogy az út mögém kerüljön. Ami mögém került, azt többé nem látom, elintézettnek, befejezettnek tekintem” (Budenz J. 1863. 180).

Budenz idézett cikkét azért is úttörő jelentőségűnek tarthatjuk, mert példáját követve sorra jelennek meg a többi igekötő perfektiváló szerepét az irányjeletésből hasonló módon levezető cikkek, amelyeknek végkövetkeztetése is lehetne mindaz, amit napjainkig vall nyelvtanításunk: az igekötőknek az irányjelölés, a jelentésmódosítás mellett közös funkciójuk a perfektiválás. Így jellemzi őket például J. Soltész Katalin is a múlt eredményeit kitűnően összegző, kiteljesítő munkájában (J. Soltész K. 1959).

1.2. A perfekeció fogalmán tehát — mint ahogy vázlatos áttekintésünk mutatja — nyelvészeink kezdettől fogva a cselekvés célhoz érését, eredményes lezárulását értették.

Ezzel magyarázható, hogy a cél, a grammatikai tárgy és az igekötő használatának összefüggése nem kerülhette el figyelmüket. Már Szenczi Molnár Albert észreveszi, hogy az egyszerű (neutra) igék összetételben cselekvőkké (activa) válnak: *megszállja az várat, megfutja, megüli, áttaljárja* (in: CorpGr. 177). Őt követően szinte minden nyelvünk szól az igekötő e sajátos tulajdonságáról, de pontos magyarázatért ismét Budenz Józsefhez kell fordulnunk, aki a következőképpen okolja meg, miért követelnek tárgyat a meg-es igék: a tárgy kitétele által ugyanis „az igecselekvésnek magától bizonyos vége és határa van vetve képzeletünkben, mely között kell maradnia. . . e határ- és végpont pedig azáltal adatik meg, hogy a tárgyat, mint a cselekvés által elvégzendő, mintegy megjárandó, kiszabott mennyiségű és mértékű föladatot kitesszük” (Budenz J. i. m. 182).

2.1. Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy a perfekció idézett, évszázadokon keresztül élő képét mennyire tarthatjuk érvényesnek, igaznak a külföldi aspektuskutatások eredményeit is magukba ötvöző, új keletű munkákkal összevetve azt.

Az aspektust és a magyar aspektusrendszert a legteljesebben elemző munkáiban Kiefer Ferenc az aspektust a cselekvések belső idejének sajátosságaként határozza meg (Kiefer F. 1983, 1984). Rendszerében a *Pista írta a levelet*. mondat imperfektív szituáció kifejezője, mert belső ideje osztható: *Amikor Pista írta a levelet, esett az eső. A Pista megírta a levelet*. mondat perfektív szituáció hordozója a cselekvés belső idejének oszthatatlansága miatt. Nem mondhatom ugyanis: **Mikor Pista megírta a levelet, esett az eső*.

Kiefer tehát az eredményesség, befejezettség fogalma helyett absztraktabb, általánosabb érvényű ismérvek alapján állapítja meg a különböző szituációk aspektusértékét. Mindez korántsem jelenti azt, hogy a hagyományos felfogásból mindent el kell vetnünk. Az igekötő- és a tárgyhasználat oly lényegesnek mondott kapcsolódását például az új aspektuselmélet is igazolja: „A perfektiválás telikus [értsd: végpontot tartalmazó] szituációkra jellemző. A telikus szituációkról viszont tudott, hogy valamilyen cél felé irányulnak. A tárgy ezt a célt adja meg” (Kiefer F. 1984, 147). Vagy emlékezzünk vissza Földi szavaira, amelyek „véghez ment” és „véghez menendő” cselekvésekről szólnak. Az aspektus és az igeidők összefüggésének a modern aspektusirodalomban megjelenő gondolatára ismerhetünk bennük, nevezetesen arra, hogy a perfektivitás a múlt, illetve a jövő időkhöz köthető. Földit megelőzően Pereszlényi Pál olyannyira fontosnak tartja az igekötők és az igeidők kapcsolatát, hogy az igekötőt az igei mód- és időjelek közé sorolja, sőt a meg-et mint a jövő idő jelét említi (bővebben: Szili K. 1985).

A folyamatosság, befejezettség alapeseteinek megítélésében sem különböznek – a vé g e r e d m é n y t t e k i n t v e – a régi felfogás és az új aspektusértelmezések. Földi ugyan azt írja: „Mikor valamely kész és véghez ment dologt jelentünk, élünk ezzel: *meg*. Mikor pedig a' dolog véghez nem ment, a' *meg* elmarad. . . (Földi J. Gr. 281), példái azonban bármelyik új aspektusmagyarázat mellett állhatnak:

„Mikor a' húst *ette*, akkor jött bé az Atyja” . . .

„Mikor a' húst *megette*, akkor jött bé az Atyja” (uo.).

Mint az első mondat bizonyítja, Földi pontosan érzékelt, hogy a folyamatos cselekvés belső ideje osztható, egy másik cselekvéssel való egyidejűség kifejezésére alkalmas. A befejezettség ezzel szemben a cselekvések között időbeli különbségeket feltételez. Ez a gondolat az alapköve Wacha Balázs aspektusfelfogásának, akinél az aspektus lényegében két vagy több igetartalom közötti időviszony, amelynek három – folyamatos, befejezett és közlő – esete különíthető el. A folyamatos szemlélet egyidejűséget fejez ki: *Én olvas-tam, ő a tévét nézte*. A befejezett szemléletű igés szerkezet elő-, utóidejűséget, egymásutániságot képes kifejezni: *Megmosdott, megtörölközött, fölvette a pizzamáját*. (Wacha B. 1983).

A példák összecsengését, úgy véljük, felesleges bizonyítanunk. De vajon miért nem vették észre nyelvészeink Földihez hasonlóan a perfektív cselekvések belső idejének oszt-

hatatlanságát? Ez talán nem is a kellő figyelem avagy a megfelelő elmélet hiányának tudható be, hanem annak, hogy a magyar nyelvérzék számára nehezen megfogható jelenségről van szó, amely a nyelvben explicit módon nem jelentkezik, sőt a nyelvhasználat tényei mintha ellent is mondanának neki. Kiefer maga hívja fel a figyelmet Hetzron Róbert közlése alapján az irányt jelölő igekötős igéket tartalmazó szerkezetek azon sajátosságára, hogy a velük képzett perfektív szituációk belső ideje oszthatóvá tehető:

Péter elmegy.

Péter éppen megy el.

Feltételezzük, hogy a nyelvet rugalmasabban, teremtőbb módon használó nyelvjárásokban, az irodalmi nyelvben találunk a *meg*-es igékkel is hasonló példákat:

Halok meg.

Éppen írtam meg a levelet neki, amikor belépett.

Az említett pozitívumok ellenére a hagyományos úton haladó kutatásoknak zsákutcába kellett jutniuk, mert a folyamatosságot és a befejezettséget csak az igéhez, illetve annak igekötő nélküli, valamint igekötős előfordulásához köthették. Kiefer éppen az egyikűvő vizsgálódásokat szélesítette ki lényegesen azzal, hogy az aspektus kifejezőjévé a mondatot tette meg. A lexikális elemek mellett ráirányította tehát a figyelmet az aspektus kifejezésének szintaktikai összetevőire, mégpedig az időhatározókra, az ige valencia-struktúrájára, a főnévi csoportok szerkezetére. Wacha ugyancsak az aspektus lexikális elemeken kívüli kifejezési lehetőségeit hangsúlyozza idézett munkájában.

2.2. Dolgozatom tulajdonképpen tárgyához eljutva a továbbiakban azt vizsgálom, milyen változások kísérik a *meg*- igekötő kapcsolódását a szintaktikai szerkezetben, illetve milyen feltételek mellett alkot az alapige és igekötős változata imperfektív – perfektív aspektusbeli oppozíciót.

A *meg*- funkciójának meghatározásában leegyszerűsítve két alapvető vélemény ütközik. Az egyik nézet képviselői szerint a *meg*- szerepét csak a perfektiválással azonosítani elégtelen, ezért összehasonlítva az alapige és az igekötős változatának jelentését, többféle jelentésmódosító funkciójáról szólnak, így sikerességet, pillanatnyiságot, nyomósítást, ismétlődést, a cselekvés fokát stb. jelölő képességéről.

A másik pólust Kiefer képviseli, aki szerint „a *meg*- igekötő jelentése egy: a perfektiváló funkció” (Kiefer F. 1984, 145). A *meg*- használatának szintén az aspektualitás körébe tartozó, de Kiefer felosztásától eltérő eseteit különíti el a Beöthy – Altmann szerzőpáros az igekötő szövegbeli előfordulását vizsgálva (Beöthy E. – Altmann, G. 1985).

Álláspontom a kérdésben Kieferéhez közelít: a jelentésmódosítás megállapított fokozatai ugyanis vagy a perfektiválásból következő mellékjelentéseknek, vagy a szóképzést kísérő irradiációnak, azaz alapszó-besugárzásnak az eredményei. Mégis, a *meg*- perfektiváló elemként való meghatározása csupán kiindulópont lehet annak megválaszolásához, milyen szabályokat követve és mikor perfektivál valóban a *meg*-. Ez szerteágazó és részletes kutatásokat igényel. Részben vizsgálódásaim elengedhetetlen menetéhez igazodva, részben az anyag nagysága, bonyolultsága miatt figyelmem középpontjába a *meg*- legegyszerűbbnek tűnő használatát állítottam, amikor is mindössze aspektusértékével gazdagítja az alapige jelentését. Az igekötő nélküli és az igekötős ige ilyenkor párba állítható, aspektusbeli oppozíciót alkothat: *ír – megír, tanul – megtanul, főz – megfőz*.

Kiefer Ferenc a *meg*-es igék többségét ebbe a csoportba sorolja, s szerinte előfordulásuk, jelentésük 90 százalékban megjósolható a perfektív funkció és az alapige aspektusának alapján, ami nagyon jó aránynak tűnik. De vajon hasonló, már-már rendszernek is nevezhető szabályszerűségekkel találkozunk akkor is, ha az imperfektívból perfektívvé válás folyamatát az igés szerkezetben lezajló szintaktikai mozgásokat, szemantikai változásokat figyelve követjük nyomon?

2.3. A *meg-* a legnagyobb valószínűséggel akkor perfektivál, ha az alapige „telikus [értisd: végpontot tartalmazó] nem inchoatív szituációt ír le” (Kiefer F. 1984, 145), vagyis ha cselekvéseket, tevékenységeket jelölő igékhez kapcsolódik. Ebben az esetben a perfektiválás eredménye a cselekvés eredményes befejeződésének kifejezése. Az egyszerű aspektusbeli változás azonban az ígés szerkezetben nem azonos mértékű változásokat követel meg. Az igék viselkedése ebből a szempontból korántsem tekinthető egységesnek.

Szórendi és a tárgy névelőhasználatát érintő változtatással a csoport igéinek csak kisebb, főként speciális cselekvéseket jelentő hányada tehető befejezetté a *meg-*gel. Például: *abál, boronál, borotvál, esztergál, fésül, fogasol, fürösz, hegeszt, hengerel, kapál* stb. Néhány, az ide sorolható intranszitiv igék közül: *mosakodik, fésülködik, törölközik, fürdik*. Az alcsoport igéinek — éppen jelentésükből következően — igen szűk a vonzatstruktúrájuk, a tranzitív igék vonzata főként a tárgyra korlátozódik, ami szemantikai szempontból sem különösen változatos. Az igekötő nélküli és igekötős ige kapcsolódási lehetőségei nagyjából az alábbi példával jellemezhetők:

	<i>borotvál</i>	<i>megborotválja a vendéget</i>
vhogyan	<i>borotvál</i>	<i>megborotvál egy vendéget.</i>
	<i>borotvál egy vendéget</i>	
	<i>borotválja a vendéget</i>	
vendéget	<i>borotvál</i>	

Használatuk általános szabályait a következőkben foglalhatjuk össze:

a) Az igekötő nélküli ige önmagában, vonzat nélkül vagy bármilyen (határozatlan, határozott névelős, névelő nélküli) tárggyal állhat, szórendi megkötés nélkül, csupán a névelő nélküli tárgy ige előtti helye kötött: *fűvet kaszál*. Az igekötős ige névelős tárgya követi igéjét neutrális mondatban.

b) Az igekötő nélküli ige a módhatározóval szemben „közömbösebb” viselkedést mutat, mint igekötős párja. Tárgy nélkül is használhatjuk vele: *jól borotvál*. Az igekötős ige ellenben csak a névelős tárggyal együtt szerepelhet módhatározóval, mégpedig regulába elég nehezen foglalható módon. Az adott ige jelentésével inkompatibilis, negatív, esetleg pozitív töltésű módhatározókkal rendszerint szórendi változtatással élünk, az igekötőt az ige mögé kerül: *Rosszul borotválta meg a vendéget*.

Mindez az imperfektív — perfektív szerkezetek képzésének közös jellemzője is tárgyas igék esetében.

2.4. A folyamatos — befejezett oppozíciót alkotó igék jóval népesebb táborát teszik ki azok az igék, amelyeknél az igekötő szerepe szintén csak a perfektiválás, de az igekötő nélküli és az igekötős ígét tartalmazó szerkezet főnévi csoportjait tekintve jóval színesebb képet mutat az előzőeknél. Igazolásul csak néhány, ehhez a típushoz tartozó ige vonzatait soroljuk fel.

<i>ír: ő, vmit vhova, vmin, vmit,</i>	<i>megír egy -t</i>
<i>vmivel vmit, vmivel vhogyan,</i>	<i>~-ja a -t</i>
<i>vminek vkiről, vkiről, vmiről</i>	<i>vkinek, vkiről</i>
<i>vminek</i>	<i>vhogyan ~ vmit</i>
<i>főz: ő, vmit, vmit vmivé, vmilyenre, vkinek,</i>	<i>megfőz egy -t</i>
<i>vkire, vhogyan</i>	<i>~-i a -t</i>
	<i>-t vkinek</i>
	<i>vhogyan ~ i a -t</i>
<i>fest: ő, vmit, vmit vmilyenre,</i>	<i>megfest egy -t</i>
<i>vmivel, vmilyennek, vhogyan,</i>	<i>~-i a -t</i>
<i>vmiről, vkiről vmit, vmilyenre</i>	<i>vhogyan, vkiről ~ a -t</i>
	<i>vmiről ~ vmit</i>

Mint példáinkból látszik, az igekötő nélküli ige nyitottabb a vonzatokkal szemben, a perfektivitással tehát a vonzatstruktúra bezárulása, tárgyra történő leszűkülése, specializálódása jár együtt. (Az igekötős szerkezetben az egyéb vonzatok csak a tárggyal együtt alkothatnak szintagmát.)

Ha a kétféle igehez kapcsolódó tárgyakat vetjük össze, azt tapasztaljuk, hogy a meg-es igehez az alapige tárgyai közül egy vagy néhány járul csak, a vonzatstruktúra bezárulását tehát szemantikai szempontú szelekció is kíséri. *Főzni* lehet például *ételt, enyvet, festéket, pálinkát, valakit* anélkül, hogy az életét veszélyeztetnénk, de *megfőzni* közülük az *ételféleségeket* és *valakit* lehet. Hasonló kiválasztódás jellemzi a következő igék tárgyait is. *ás*: *krumplit, földet, kertet, árkot, alapot a háznak* *megás*: *árkot, alapot*
tép: *virágot, gyomot, libát, tollat, gyapjút, vkit,* *megtép*: *vkít, vkinek a haját, a libát*
vkinek a haját

fest: *falat, házat, képet, ruhát, vkít, arcot, haját* *megfest*: *képet, vkít, ruhát*

A tárgy szelekciójának e furcsa összevisszaságában a logika vezérfonalát megragadni, szabályszerűsége lelni ugyancsak nehéz lenne, hisz nem mondhatjuk, hogy az igekötős ige inkább az iránytárgyat avagy az eredménytárgyat részesíti előnyben. Így a *feji a tehenet* és a *feji a tejet* szerkezetek közül az iránytárgyas tehető a meg-gel befejezetté, az *ássa az árkot* és az *ássa a kertet* kapcsolódásból pedig az eredménytárgyas. Az iménti példák arra figyelmeztetnek, hogy az egyes igekötőket nem lehet izoláltan, a nyelvi fejlődés folyamatából kiragadva vizsgálni, mert figyelmen kívül hagyjuk az igekötők egymás közti funkciómegoszlásának nem mellőzhető tényét, nevezetesen azt, hogy az irányjelölő igekötők részben jelentésükből következően, részben külső, belső nyelvi analógiák hatására az egyes funkciókat megosztva kapcsolódtak az alapigéhez. Így a *fest* alapigénél a *ki*- igekötő a *lakást, arcot, falat, a be- a ruhát, haját, falat* tárgyakat vonzza.

Szemantikai vizsgálódások segítségével az is jól kimutatható jelenség, hogy az igekötős ige tárgya vagy egyéb vonzata többnyire konkrét jelentésű ebben a csoportban, míg az igekötő nélkülié elvont fogalom, ezért alkalmasabb absztrakt, átvitt jelentések kifejezésére. (Az aspektualitás szempontjából ez érthető; az így nyert szituációk végpont nélküliek, nem perfektiválhatók.) Néhány példa a fogalom — konkrét tárgy, illetve átvitt — konkrét jelentés szembenállására:

<i>örököl</i> : <i>tehetséget, szépséget, előnyt, tulajdonságot</i>	<i>megörököl</i> : <i>vkinek a házat, pénzt</i>
<i>ítat</i> : <i>vérrel, könnyel a földet</i>	<i>megítat</i> : <i>vkít vmilyen itallal</i>
<i>nyer</i> : <i>időt, teret, egérutat, polgárjogot, betekintést</i>	<i>megnyer</i> : <i>főnyereményt, mérkőzést, pénzt</i>
<i>szó</i> : <i>tervet, viszonyt</i>	<i>megszó</i> : <i>kelmét, vásznat</i>
<i>szül</i> : <i>gyűlölködést, rosszat, vmilyen viszonyt</i>	<i>megszül</i> : <i>gyereket, utódot.</i>

2.5. Mind az ige vonzatstruktúrájának bemutatott leszűkülése, mind a tárgy jelentés szerinti szelekciója, az előtte álló (zömében határozott) névelő azt a következőt sugallják, hogy a perfektiválás egyben a cselekvések, történések egyedítésének, konkretizálásának szemantikai többletét is hordozza.

Mint már arról szóltam, az igekötőt hasonlóképpen jellemzik első nyelvtanaink is. A gondolat leghatározottabban Gyarmathi Sámuelnél ölt testet, aki szerint a *ki* nem ható [értsd: igekötő nélküli] igék általában meghatározhatatlanok, ellenben, „mikor összevagdattakká (Composita) lesznek, még-is meg-határozott formát vesznek fel” (Gyarmathi S. Nyelv. 177–8).

Az általános, meghatározatlan — egyedi, határozott oppozícióval találkozunk Jean Perrot-nak hagyományos aspektusfelfogásunktól eltérő nézeteket valló munkájában is (Perrot, J. 1966). Sőt ő olyannyira meghatározónak tartja a meg- egyedítőt, konkretizáló tulajdonságát, hogy perfektiválás helyett effektiválásról szól, aminek lényege a folyamat

eseményné alakítása. Ebben a szembenállásban a folyamat meghatározatlan, nincsenek világos határai, időtartama többé-kevésbé tartós: *talál, üt, rohan*. Az esemény viszont jellegénél fogva egyénített, jól körülhatárolt: *meztalál, megüt, megrohan*.

Megjegyezzük, hogy A Magyar Nyelv Értelmező Szótára számos ige jelentését különíti el alapigéjétől úgy, hogy az egyszeri cselekvést ír le. Kiefer ezt csak akkor tartja jellemzőnek, ha az igekötő nélküli ige habituális vagy iteratív jelentést hordoz (Kiefer F. 1984, 146–7).

2.6. Az igekötő nélküli ige szabad vegyértékűségéből következő s egyben az aspektus kifejezésének a magyar nyelvre igen jellemző vonása, hogy a lexikális ismérvek alapján imperfektív – perfektív párba állítható igék nem alkotnak szükségszerűen oppozíciót az igés szerkezetekben, mivel az alapige perfektív szituációt leíró szintagma része is lehet. A következőkben néhány ilyen esetet említünk.

a) Perfektív lehet az igekötő nélküli igét tartalmazó szerkezet a *hova?* kérdésre felelő lativusragos határozókkal, ha a határozó megelőzi az igét: *a földre ágyaz, a hegyre épül, egymáshoz tapad, a városba települ* stb.

b) Befejezetté tehetik a cselekvéseket a *-ra, -re; -vá, -vé* ragok cél-, illetve eredményhatározói szerepben, például a *dagaszt, épít, fest, főz, köszörül, nő, nyír, őrl* *reszel* stb. igékkel: *kékre fest, nagyra nőtt*.

c) Ugyancsak perfektíválhatnak a vmiből vmit [*csinál*] szerkezetek: *vmiből vmit épít, farag, formál, gyúr, mintáz, nyer* stb.

d) Ritkábban, de befejezetté tehet az *-ig* terminativusrag is: *bőrig ázik, vérig sért*.

Az alábbi két oszlop mondatai tehát nem aspektusukban különböznek egymástól, hanem jelentéstartalmukban.

A földre ágyazott.

Apróra darálta a kávé.

A lisztből tésztát gyúrt.

Rövidre nyírta a haját.

Nagyra nőtt.

Megágyazott a földön.

Megdarálta a kávé.

Meggyúrt a tésztát.

Megnyírta a haját.

Megnőtt.

Míg a bal oldal mondatai azt bizonyítják, hogy a perfekció az ige vonzataitól függetlenül változatos jelentések része, velejárója lehet, addig a jobb oldal mondatai arról győznek meg bennünket, hogy a perfektív cselekvések, történések pusztán tényének a kifejezésére ebben a csoportban elsődlegesen az igekötős ige és annak meghatározott, névelős tárgyi, intranszitiv igéknél egyéb vonzata szolgál. (Az intranszitiv igékről kevesebbet szóltam. Ennek az a magyarázata, hogy a szempontjaim alapján imperfektív – perfektív oppozíciót alkotó intranszitiv igék egyszerűbben jellemezhetők tranzitiv társaikkal; vagy vonzatváltoztatás nélkül (*ismerkedik vmivel – megismerkedik vmivel*), vagy kisebb transzformációkkal kapcsolódnak a *meg*-hez: *vhova települ – megtelepül vhol*.)

Összegezve megfigyeléseink eddig levonható tanulságait: a szintaktikai szerkezetek mozgásának sajátosságai, az alapige vonzatstruktúrájának bezárulása, a tárgy grammatikai, szemantikai specializálódása a *meg*-használatának szelektív, tárgyra orientált jellegét domborították ki. A perfektiválás tehát általános szabályoktól és az egyes igék jellemzőitől függő folyamat; a *meg*-kapcsolódása az alapige egy meghatározott szerkezetéhez a perfektiválás általános szabályai alapján.

Értelmezésem egyrészt leszűkíti a *meg*-nek hagyományosan tulajdonított funkciók körét, a sikeresség, fél-befejezettség, nyomósítás stb. kifejezési lehetőségeit. A *megvédi a várat* szerkezetben a *meg*-szerepe nem a sikeresség megjelenítése, hanem a *védi a várat* szintagma perfektiválása, a *megemeli a súlyt* esetében úgyszintén az alapigét tartalmazó

szerkezet befejezetté változtatása. Másfelől azonban — mivel a perfektiválás folyamatát az igék meghatározott szerkezeteihez kötöm — hangsúlyoznom kell, hogy a megkapcsolódása az igés szerkezetekhez nem csak a perfektiválással azonosítható — gyakran nem valamilyen létező formát tesz befejezetté —; a meg egyben a szóalkotás, a szókapcsolatok létrehozásának nem figyelmen kívül hagyható eszköze is: *megélte a háborút, megúsza a dolgot, megveszik, meghat stb.*

3.1. A legutolsó két példa átvezet az imperfektív — perfektív párba állítható igék másik nagy csoportjának elemzésekor felmerült kérdésekhez. A különböző minőségi változásokat jelentő igék ugyanis elsősorban az aspektusviszonyokhoz való finom igazodásukban érdemelnek figyelmet.

A valamely külső fizikai, testi vagy belső lelki állapotváltozást leíró igékre gondolok, amelyeknél az állapotváltozás az igében kifejezett cselekvés által megy végbe, végpontja pedig az igeképzés alapjául szolgáló melléknévvel, illetve az ige múlt idejű melléknévi igenévi alakjával jelzett tulajdonság, állapot: *megerősödik — erős lesz; megfeketedik — fekete lesz; megerjed — erjedt lesz; megőrül — őrült lesz.* A csoport igéi aspektusbeli oppozíciót alkothatnak alapigéjükkel, de nem kivétel nélkül. A továbbiakban éppen azokkal foglalkozunk, amelyek kibújni látszanak a Kiefer megfogalmazta szabály alól: „Ha az ige telikus és inchoatív szituációt fejez ki, a perfektiválás mindig lehetséges. . .” (Kiefer F. 1984, 145).

A szabályszerű viselkedést mutató *szárad — megszárad, vénül — megvénül, szépiül — megszépül* típusú igéktől élesen elkülönülnek azok, amelyek ugyancsak testi, fizikai, néha ezekkel társuló lelki állapotváltozásokat jelenítenek meg, még sincs alapigéjük, vagy az igekötő nélküli ige jelentése nincs összefüggésben az igekötőisével. Ezek a következők: *megalszik, megbátorodik, megbénul, megboszorkányoz, megbetegedik* (Kiefer szerint van alapigéje), *megelevenedik, megelevenít, megemberesedik, megfőlösödik, meggárgyul, megbabosodik, meghibban, megigazul, megittasodik, megkeseredik, megkompolyodik* (táj), *megkótyagosodik, megkövesedik, megkövül, megkukacosodik, megkukul, megmármorosodik, megmásul, megnáthasodik, megnedvesedik, megnémít, megnémul, megnyomorodik, megőrül, megrészesedik, megsántul, megsüketít, megtáltosodik, megtébbolyodik.*

3.2. Használatukat nézve nagyon közel állnak az imént felsoroltakhoz — talán csak a szótár szeszélye miatt kell külön említenünk őket — azok az igék, amelyeknek van ugyan imperfektív alapigéjük, de ezek nemigen fordulnak elő, régies, ritka vagy a költői nyelvet jellemző formák: *áporodik, bénít, bódul, bokrosodik, csontosodik, bőszül, bőszít, fülled, gablyodik, gémbередik, habarodik, hártásodik, higgad, ittasul, kásásodik, kérgesedik, kergül, kozmásodik, kurtít, lappad, molyosodik, nedvesít, nemesedik, nyálkásodik, nyúlósodik, odvasodik, őrzít, őszít, pudvásodik, púposodik, részegít, részegül, rühesedik, süketül, szenesedik, szeplősít, szuvasodik, tetvesedik, túrosodik, túrósodik, ürül, üvegesedik, vadít, vadul, vagonosodik, vakít, vakul, virágosodik, vizesít, zápul, zavarodik.*

A felsorolt igék zöme -s denominális nomenképzőt tartalmazó visszaható ige, és valamilyen objektív, a cselekvő alanytól független történést ír le, ezért általában csak 3. személyű alakban léteznek. Az általuk kifejezett változásokat teljes egységként fogjuk fel, csak ritkán helyezzük a hangsúlyt az állapotváltozás folyamatára. Tanulságos sorra vennünk az Értelmező Szótár adataira támaszkodva, hogy milyen nyelvtani környezetben állnak általában igekötő nélkül.

a) Leggyakrabban mód-, illetve időhatározókkal, néha helyhatározóval: *már, hamar, könnyen, nehezen, ilyenkor, csak, ott → molyosodik, fülled, szuvasodik stb.*

b) Használjuk őket a *nem* tagadószóval: *nem higgad, nem bőszít.*

c) Előfordulnak felszólító módban, főként a *ne* tiltószóval: *ne őrzíts!*

d) Lehetnek imperatívusi alakban célhatározói mellékmondat állítmányai: *hogy részegüljek illatodtól*.

e) Találkozunk velük melléknévi igenévi alakban: *gémberedett, vagyonosodó*.

f) Szerepelhetnek a -va, -ve határozói igenévvvel kapcsolódva: *mákony által itt-sulva*.

g) Használhatjuk őket az infinitívust kívánó kezd, tud, ha gy igékkel: *kezd hártýá-sodni*.

h) Állhatnak igekötő nélkül a -tól, -től vonzattal: *az időtől nemesedik*.

Bár a szótár nem tartja előfordulásukat ritkának, de hasonló viselkedésük alapján ugyanebbe a csoportba lehetne helyezni az *acélosodik, avasodik, bőrsődik, csomósodik, csonkít, dohosodik, ecetesedik, férgesedik, hólyagosodik, homályosodik, magyarosodik, merevedik, öblösodik, őszít, vetemedik* igéket.

Hogy az eddig felsorolt igéknek nincs vagy csak ritkán van igekötő nélküli alapigéjük, érthető; zömében irreverzibilis fizikai, testi változásokat fejeznek ki, amelyeknek végpont nélküli folyamata ritkán válik a nyelven kívüli valóság történéseinek tükröző-jévé.

3.3. Az értelmi vagy érzelmi állapotokat vagy tartós érzékelést leíró, folyamat — kezdet aspektuális oppozícióba állítható *gyűlöl*, — *meggyűlöl*, *szeret* — *megszeret*, *tud* — *megtud* típusú Kiefer által említett igék mellett szólnunk kell a számban ezeket meghaladó, alapíge nélküli *meg*-es igékről. Jelentésüket tekintve gyors érzelmi, lelki változásokat, valamilyen külső hatásra kialakult félelmet, riadtságot, megdöbbenést vagy erkölcsi magatartást fejeznek ki. (Megjegyzem, hogy néhányukat akár az első, fizikai változásokat jelölő igék csoportjába is sorolhatnánk, hisz jelentésüket gyakran nehéz szétválasztani.)

Az ide tartozó igék: *megakad*_{3,4}, *megakaszt*₃, **megátalkodik*, **megbabonáz*₂, **megbán-tódik*, **megbecstelenít*₂, *megbénít*₂, *megbénul*₂, **megbizonyosodik*, *megbódul*₁, *megbotránkozik*, **megdicsőül*, *megdöbben*, *megdöbbsen*, *megejt*₆, *megeléget*, **megembereli (magát)*, *megérint*₂, *megesik*₃, *megfeledkezik*, *megfelejtkezik*, **megfélemlít*, *meggebed*, **meggyűződik*, **meghasonlik*, *meghat*, **meghatódik*, **meghökken*, **meghökken*, *meghőköl*_{2,3}, *meghunyáskodik*, **megigazul*, *megijed*, *megijeszt*, *megillet*₂, **megilletődik*, *megindít*₆, *megítasul*, *megkap* III/₃, *meglep* I/b, 3/b, 4/b **meglepődik*, **megmakaesolja (magát)* *megmámoreodik*₂, *megmérgeedik*, **megnyak-sodik*, *megnyilatkozik*₂, *megnyílik*, *megpukkad*, *megpukkaszt*, *megragad* II/₄, *megráz*₃, *megrázkódik*₃, *megrázkódtat*₂, *megrebben*₂, *megrémít*, *megrémül*, *megrendít*₂, *megrendül*₃, *megreped*₂, *megrészegedik*₂, *megrészegít*₂, *megrészegül*, *megrezzen*₂, *megriad*₁, **megroppan*₃, *megrökönyödik*, *megsértődik*, *megszeplősit*₃, *megszédül*₂, *megszégyenül*, *megszégyenít*, **meg-szeppen*, *megtántorit*, *megtántorodik*₂, *megtéved*₂, *megtisztul*_{6,7}, *megtorpan*, *megtör*_{6,7,8}, *meg-török*_{5,8,9}, *megtörődik*₂, *megüt*₆, *megütközik*₂, *megütődik*₂, *megveszik*₂, *megzavar*_{2,8,4}, *meg-zavarodik*_{2,3}.

Fogjuk vallatóna a felsorolt igéket! Elsősorban az tűnik fel, hogy sok köztük a valamely konkrét cselekvést jelölő alapíge átvitt jelentéssel bíró igekötős alakja: *megüt*, *megakaszt*, *megejt*, *megesik* stb. A különböző cselekvéstípusokat leíró igéknel észlelt jelenség ellenkezőjét figyelhetjük meg esetükben: amíg ott az alapíge és a fogalmat jelölő főnév kapcsolódása nem perfektíválható szituációkat hozott létre, addig ebben a csoportban az említett lelki, érzelmi változásokat főként perfektív, igekötős igével fejezzük ki. Legtöbbször, mint minden konkrét — átvitt jelentésnél, az alapíge és igekötős változata között fellelhető a szemantikai kapcsolat, néhol szókapcsolatokban, egyéb szerkezetekben elő is fordul az alapíge a szóban forgó jelentésben: *szíven üt* — *megüt*, *mélyen érint* — *megérint*.

A *meg*-következetes kapcsolódása az alapigékhez Horger Antalnak az új szavak családodosási folyamatát feltáró sorait juttatja eszünkbe (Horger A. 1926, 72). A szóalko-tást irányító kettős mozgás esetünkben a következőképpen vázolható: egyfelől a *meg*-es ige jelentése elszegényedik az alapíge jelentéseihez képest, jelentősen specializálódik, más-

felől a *meg-* kapcsolódása új kötődések lehetőségét hordozza magában; az igekötős ige bekerül a hasonló szemantikai, grammatikai ismérvekkel jellemezhető igék családjába, felveszi azok meghatározó tulajdonságait, jelesen pillanatnyiságot kifejező képességüket. A *meg-* tehát túllép perfektiváló szerepén, képzőként viselkedik, amit legmeggyőzőbben a csillaggal megjelölt alapige nélküli igék bizonyítanak. A *meg-* ezekben nem utólagos fejlemény, hanem a szóképzés egyidejű, meghatározó eszköze. A *meglepődik*, *meggyőződik*, *meghatódik* stb. igék a már meglevő hasonló jelentésű igék mintájára, azok aspektuális jellemzőit magukra öltve jöttek létre. Az igekötő képzői szerepét bizonyítja, hogy ezek az igék sohasem veszítik el igekötőjüket, így sem határozói igenévi, sem melléknévi igenévi alakban.

4.1. Bár vizsgálódásaim a konkrét nyelvi adatokra korlátozódtak, a *meg-* kapcsolódásának aprólékos, nemegyszer igazán érdekes tényeit vettem számba, s csak utaltam a jelenlegi aspektusmeghatározásokra (Kiefer F., Wacha B. idézett munkái, illetve Fabó K. 1985), dolgozatom összegzéseként mégis szükségét érzem néhány olyan momentum megemlítésének, amely adalékkul szolgálhat az aspektus magyar nyelvre jellemző sajátosságainak megragadásához.

A tárgy és a *meg-* használatának a különböző cselekvéseket, tevékenységeket leíró igéknél tapasztalt, egymást kölcsönösen feltételező előfordulása igazolni látszik a befejezettség hagyományos értelmezését. A perfektiválás ebben a csoportban inkább a cselekvések bevégeztségét, célhoz érését jelenti, ami nem zárja ki a belső idők oszthatatlanságát, de oszthatóságát sem. Gondoljunk csak az irányt jelölő igekötős szerkezetek már idézett példáira, amelyek azt mutatták, hogy a perfektív cselekvések belső ideje oszthatóvá tehető. Az újabb keletkezésű igekötős igékkel jelölt cselekvések folyamatát csak az igekötő hátravetésével tudjuk kifejezni: *most árazzák át a termékeket; éppen szervezik át az osztályt*. Az irányjelölő igekötős szerkezetekben tehát az eredetileg perfektív, oszthatatlan időstruktúrájú cselekvéseket úgy tesszük imperfektívvá, hogy belső idejüket oszthatóvá alakítjuk, így nem az igekötő nélküli alapige és az igekötős alkot aspektusbeli oppozíciót, hanem az igekötős az igekötőt és igét felcserélő formájával: *árazza át — átárazza; megy fel — felmegy; azaz az alapigéből képzett igekötős ige önállóvá vált, létrehozta önmaga imperfektív párját*.

Befejezésül a *meg-* kapcsolódásának az igék egész rendszerét érintő jellemzőjére hívom fel a figyelmet. Mint azt megfigyelhettük, a *meg-* a különböző cselekvéseket, tevékenységeket leíró igékhez — a hangsúlyozott feltételek mellett — kivétel nélkül társulhatott, az alapige igekötős párjával aspektuális oppozíciót alkothatott. A fizikai, testi állapotváltozást kifejező igék zöme felfogható folyamatként és befejezett, zárt egységként. Az irreverzibilis testi, lelki változásokat, valamint az objektív, a cselekvő alany akaratától független fizikai történéseket jelölő igéket (*megörik, megsántul, megbetegedik*) vagy nem használjuk imperfektív alakban, vagy az imperfektivitás a nyelvi kifejezések perifériájára szorult; az alapige önmagában alig áll (*bőszül, fülled, gémberedik*), csak meghatározott nyelvi eszközökkel alkalmas imperfektív szituációk létrehozására (lásd 354–5. o.). Igekötő vagy más perfektiváló elem nélkül nem állnak a pillanatnyi lelki, érzelmi állapotváltozásokat, erkölcsi történéseket leíró igék, ebből következően aspektuális oppozíciót sem alkothatnak általában nem létező alapigéjükkel. A *meg-* kapcsolódásának vázolt fokozatai, az imperfektív — perfektív oppozíciót alkotó vagy a csak imperfektív, csak perfektív aspektusú szerkezetek kialakulása — úgy vélem — nem véletlen történések következménye, hanem a nyelvi fejlődésben érvényesülő, az azt irányító tendenciák, mozgások eredménye. Anélkül, hogy abba a hibába esnénk, hogy a nyelven kívüli valóság-

ban feltételezett különbségeket azonosítanánk a nyelvi kifejezésekkel, el kell fogadnunk azt a tényt, hogy a valóságról a nyelv közvetítésével tudhatunk meg bármit is. S ha ez így van, az aspektusbeli oppozíciók kialakulásának, az aspektuális összeférhetőségnek, illetve összeférhetetlenségnek dolgozatomban vizsgált esetei a nyelv törekvésének rendszerre jegecesedő kifejeződésai a valóságban végbemenő cselekvések, történések, változások tükrözésére. Mégpedig esetünkben a magyar nyelv, amely — mint minden nyelv — elsősorban a rendelkezésre álló, önmagában, önmagából kifejlesztett eszközök segítségével felel meg alapvető feladatának.

IRODALOM

- Beöthy, E. — Altmann, G. 1985, The Diversification of Meaning of Hungarian Verbal Prefixes I. *meg*, NyK. 87. 187 — 96.
 Budenz József, 1863, A magyar *meg* igekötőről. Bevezetésül: az árja nyelvek néhány állítólagos hatásáról a magyar nyelvre, NyK. 2: 161 — 88.
 Fabó Kinga 1985, Az aspektus egy lehetséges formális definíciója és jellemzése, NyK. 87: 130 — 9.
 Horger Antal 1926, A nyelvtudomány alapelvei, Budapest.
 Kiefer Ferenc 1983, Az előfeltevések elmélete, Budapest.
 Kiefer Ferenc 1984, A magyar aspektusrendszer vázlata, ÁNyT. XV: 127 — 49.
 Perrot, Jean 1966, Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben, NytudÉrt. 52.
 J. Soltész Katalin 1959, Az ősi magyar igekötők, Budapest.
 Szili Katalin 1985, Grammatika Prokrusztész-ágyban, Nyr. 109: 177 — 84, valamint: Naumenko-Papp Agnes — Szili Katalin: A magyar mint idegen nyelv grammatikájának néhány gyakorlati kérdése. In: Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. Szerk. Éder Zoltán. 8. szám.
 Wacha Balázs 1983, Az „aspektualitás” és tanítása. Nyr. 107: 149 — 65.

Szili Katalin

Monofrazémák a magyarban

I. Valódi monofrazémák

I. Monofrazémáknak nevezem azokat az átvitt jelentésű magányos és névutós lexémákat, amelyek képhívó erejüknel fogva önmagukban frazemologizálódnak,¹ ill. azokat a frazémakapcsolatokat, amelyeknek szemantikai egybetartozására a helyesírás is utal. Pl. *megúsztuk*, *Messias*, *rázós*, *kéz alatt* stb. — *cserbenhagy(ás/os)*, *farkasé(h)e(s)ég*), *torkaszakadtából*, *fűnek-fának* stb.

Amint a példákból kitűnik, a monofrazémák keretében olyan nyelvi jelenségekkel foglalkozom, amelyeknek többségét mind egyetemes, mind pedig magyar vonatkozásban kirekesztik a frazeológia tárgyköréből. Ez utóbbinak az az oka, hogy a kutatók még napjainkban is mereven ragaszkodnak ahhoz a formális kritériumhoz, amely szerint, a frazemologizmusnak legalább két önálló jelentésű szóból kell állnia, s nincsenek tekintettel arra, hogy annak megrögződésében a szemantikai oldal a lényeges, s a nyelvi megformálás csak másodlagos jelenség. Ennek a fontos ténynek a figyelmen kívül hagyása a legszembevetőbben azokban a nyelvekben teszi ellentmondásossá a frazemologizmusok rendszerezését, amelyekben a nyelvi jelek összetett jellege a helyesírásban is kifejezésre jut. Ebből ugyanis az adódik, hogy az azonos frazémákat tartalmazó állandósult szókapcsolatoknak csak a különírt — eredeti — változatait tekintik frazemologizmusoknak, s így az egybeírt

¹ A frazemologizálódik ige a frazemológia terminus származéka, amelyet a szűkebb értelemben vett állandósult szókapcsolatok jelölésére javaslok. Vö. még frazemologizmus.

— másodlagos — változatoknak éppúgy nyomuk veszik a feldolgozásokban, mint azoknak a magányos lexémáknak, amelyek — nem azonos stílusértékkel — önmagukban is utalnak a két- vagy többtagú frazémakapcsolat jelentésére. Vö. *bakot lő* — *baklövés*; *szarvakat rak vkinek a fejére* — *felszarvaz vkit*.

Tekintettel arra, hogy a magyar kutatásokban szintén az említett felfogás érvényesül, ezért a monofrazémák bemutatásával annak a hiánynak a részleges pótlása a célom, amely az eddigi magyar vonatkozású frazeológiai munkákban tapasztalható. Elméleti megjegyzéseim alátámasztására 20. századi klasszikusainktól gyűjtöttem példaanyagot, s annak alapján mutatom be a magyar monofrazémáknak azt a két főtípusát, amelyet *valódi monofrazémák*, ill. *álmonofrazémák* terminusokkal jelölök. Közölnivalóm terjedelmessége miatt azonban jelen dolgozatomban csak a valódi monofrazémákkal foglalkozom, s az álmonofrazémák (egybeírt frazémakapcsolatok) részletezésére a következő alkalommal térek rá.

2. Valódi monofrazémák azok a képhívó erővel rendelkező nyelvi jelenségek, amelyek szemantikailag már a konkrét síkon is egy egységnek tekinthetők. Ilyenek a magányos igék, főnevek, melléknevek és határozószók, valamint a névutóval kötődő főnevek.

2.1. A magányos igén lehetnek paradigmaticusak és inparadigmaticusak.

2.1.1. Paradigmatikus igék: *aláír vki vmít* 'elfogad, helyesel': „— Ezt én is szó szerint így aláírom. De azért ide már senki sem jár le egy kis örömkapálásra” (Ilyés 138); *átcsúsztat vki vkit vmiből vmibe* 'átsegít, átjuttat': „Sándor jutalmat kapott az iskolában, Miklóst érte meg az apjáért *csúszatták át* az egyik osztályból a másikba” (Móra 1: 192); *begyullad vki* 'megijed': „PATAKI (szemtelen). Nem kell *begyulladni*, főhadnagy úr. Itt az iktató” (Örkény 1: 28); *beköp vki vkü/vmít vkinek* 'besúg, elárul': „ILONA. Miféle angyala van magának? GUSZTI. Aki lecsúsztatott, aki lelökött. . . aki a maga Marikájának *beköpte*, hogy én Barinkán az összes megspórolt benzint összevásároltam” (Örkény 1: 187); *beleolt vki vkibe vmít* 'belenevel': „Otthon a szülei, meg általában a falubeli idősebbek *beléje oltották* a gondolatot, hogy félni kell az öregeségtől” (Nagy 304); *beolvas vki vkinek* 'odamondogat, szemrehányást tesz': „GUSZTI . . . Én másoknak kizárólag szívességet tettem, és mi lett a vége? Hogy beidézték, elítéltek, kész vagyok. . . Csak tudnám, ki volt az én őrzőangyalom, jaj, de jól *be tudnék olvasni neki*. . .” (Örkény 1:187); *berezel vki* 'beijed, megijed': „ADAMESZKÓ. . . Most én *vagyok berezelve*, de nagyon. . .” (Örkény 3: 122); *belesül vki vmibe* 'el/megakad': „HAVASNÉ. Mi történt? *Belesültél?* Épp a nagy-monológba? És ezen még nevetsz? ZSUGORI. Dehogysültem bele, én nem azon nevetek. . ., hanem tudjátok, eszembe jutott valami” (Örkény 3: 384); *bepaliz vki vkit* 'becsap, beugrat, rászed': „ÁRPÁD (melegen). Gyönyörű nyaka van. (Közel hajol, de a lány gúnytól csillogó szeme elől visszahúzódik.) Nem *paliz be* még egyszer. A maga nyakát talizmán védi (Németh 1: 248); *darál vki* 'hadarva beszél': „*Ne darálj*, mire van szükséged? TORKOS. Itt van ő, a hoppmester, majd elmondja” (Örkény 3: 354); *kidob vkit* 'szakít': „A szép Dobosiné tekintete, amint azt körüljártatta, a három ügynököt, Schwarzot, Wiszfeldet és Waitzert is súrolta, de egy pillanatra sem pihent meg rajtuk. *Dobva voltak*. Talán mint régi hasznavehetetlenek” (Nagy 142); *egerészik vki vmi körül* 'meg akar szerezni': „ZSUGORI (észreveszi, hogy Krisztina jelt adott Dénesnek). Mit? Mire valók a kacsintások, Tán bizony a pénzem körül akartok *egerészni?* KRISZTINA. Nem, nem, csak azon vetélkedünk, melyikünk szóljon előbb” (Örkény 3:327); *elalszik vki* 'meghal': „És amikor együtt volt az egész banda, és a direktor is ott sírdogált az ágy lábánál, az öreg Komáromi főlemelte reszkető kezét: . . . Azzal befelé fordult, és csöndesen *elaludt* a Főrendezőben” (Móra 2: 45), „KISLÁNY (egy dőglött tyúkot mutat). Édesanyám, a kendermagos is *elaludt*. . .” (Németh 1: 99); *elaltat vki vmít* 'holtpontra juttat': „Elnöklete alatt a bíróság

tizenkét évig terjedő fegyházzal sújtotta a vádlottakat, sőt 1943-ban Hösst is, a tábor parancsnokát, bíróság elé állította, de a pört természetesen *elaltatták*. . .” (Déry 21); *elázik vki* ’lerészegedik’: „A két násznagy kövéren és zömöken ül egymással szemben. Nehéz ivók, kemény magyarok, *elázottan* hallgatnak” (Kosztolányi 651); *eláztat vki vkít* ’bemárt’: „ZSIROS. A többi is csak azon van, hogy *eláztasson* minket. Elmondta a fiam, hogy miféle tehénhez, meg nem tudom, mihez hasonlították. . .” (Németh 1: 191); *elgáncsol vki vkít/vmít* ’megakadályoz, meghiúsít’: „Ezen már nem lehetett segíteni. A mérnök úr egyetlen tizletét ebben az esztendőbrn *elgáncsolta* a tulajdon fia” (Móra 1:132); *(el)megy* ’meghal’: „Ezt most el kell intéznie, még ma reggel, felkeresni a kávéházban, bevallani, hogy ő a tolvaj. Addig nem halhat meg. Ha az ember *elmegy*, váljon el békességben” (Kosztolányi 523), „Csak beszélgetés ez, csöndes és meghitt, napáldozat után való, mikor belemélázva, a lámpafénybe, egy kicsit szomorúan, de már egy kicsit beletörődötten emlegetjük azt, aki *elment*, ám ha koccan az ablak, várakozva nézünk oda: hátha ő jött vissza” (Móra 2: 237), „— Tanúskodni hívlak, mert anyám nyilván *megyen* az éjjel (Tamási 1: 110); *elpatkol vki* ’meghal’: „FRUZZSINA. Arcátlanság lenne ily tutyimutyi aggtól, ha fél év alatt *el nem patkol*” (Örkény 3: 361); *elveszik vki* ’kilátástalan helyzetbe kerül’: „BÉLA. . . De hogy a magányosság az egésznek a feltétele, az biztos. Mihelyt pár akarsz lenni: *elvesztél*” (Németh 1: 228); *erősködik vki* ’kitart’: „RIPORTER. Elhiszem, ha ennyire *erősködik*, csak azt nem értem, hogy mi egy nagyüzemhez fordultunk, és a gyári névsorból, igaz, vaktából, kiírtuk az ön nevét” (Örkény 3: 240); *fázik vki vmítől* ’húzódozik, viszolyog, idegenkedik’: „A báró még mindig *fázott* attól, hogy nyíltan ellene szegüljön a magyar kormánynak, és úgy gondolta, hogy a prófétaszállítást talán nem fogják rossz néven venni Bécsben” (Herczeg 483), „LONKA. Hol van minekünk arra? Amióta a feleséged vagyok, hol a Lidóra, hol Riminibe készülünk nyárra — s még Abbáziába sem jutunk el. SEBŐ. Idén a szavamat adom. Elvállalok egy-két csöngondnokságot, idáig *fáztam* az ilyesmitől” (Németh 1: 456); *felel vki vkít* ’segít, támogat’: „— Énrám mindig számíthat — felelte a szent életű gróf, aki valamely, keresztes lovagokéhoz hasonló fogadalom (jóság, szánalom vagy szeretet) következtében akkor *emelte fel* Schumayer Rózsát először, amikor az még virágot árult a Szervita téri boltban. *Felelte*, és többet el nem hagyta” (Krúdy 399); *felfordul vki* ’meghal’: „FRUZZSINA. . . Megvallom, adódik egy-két apró unalom az öreg férjek mellett, de meddig tart? A vén gebe *felfordul* egy napon” (Örkény 3:360—1); *felültet vki vkít* ’rászed, megréfal’: NICCOLINI. . . „A háznagy páter érzi, hogy baklövést követett el. Egy kicsit haragszik is ránk, hogy ilyen ártatlannak látszó ügyben, mint a csillagok, *felültették*” (Németh 2: 257); *forral vki vmít* ’tervez’: „MARISKA. Nem, nem. Én nem hazudhatok az őrnagy úrnak. Sajnos, nincs neki gyomorrontása. ŐRNAGY. Úgy! Hisz sejtettem! Űl, gondolkodik, *forral* valamit, törli a fejét. . .” (Örkény 1:276); *fúj vki vkire* ’mérgező vkire’: „IMRE. . . Neki továbbra is a gyerekeink barátnéja maradsz. Ilyen tehetetlen az öregek esze. SATA. Jó. Én csak örülök, ha nem *fúj* rám. Nem is gondoltam, hogy fönn vannak már” (Németh 1: 263); *fütyül vki vkire* ’nem törődik vele, semmibe vesz’: „Te egyszerűen csak szórakozni akarsz velem, sujet vagyok neked, *fütyülök* rád, te nyavalyás” (Kosztolányi 381), „A vendéglőspár voltaképpen olyan szabályszerűséggel táncolt, mint amilyen szabályszerű volt az életük, de a második fordulónál Vájsz »megvesztette«, és a valcer közben a levegőbe emelte Vájszné, született Märsz Johannát, mint valami bitang harmonikás, aki amúgy is »*fütyül* az életére” (Krúdy 245); *habozik vki* ’tétovázik’: „— De milyen Lalának? . . . — Tündér Lalának — mondta *habozva*, s az emberek elmosolyodtak” (Szabó 405); *kertel vki* ’mellébeszél’: „Ismerte az ő Katáját, tudta nem kell *kertelnie*. — Azt hiszed, Kató, ha édesanyád élne, hozzáadna Molnár Palkóhoz?” (Herczeg 359), Készerűen legyintett kezével. *Kertelő* választ adott. Hogy még nem jött sürgöny” (Kosztolányi 606); *kidob vki vkít* ’eltávolít’: „RUDI. Én mondhatom, asszonyom, angolul vagy tótul. . . vagy óbudaiasan, hogy er schmeisst mi aüssi. A lényeg az,

hogy *kidobott*. Nem célozgatva, hanem a kapura mutatva” (Németh 1: 304); *kifakad vki 'kitör'*: „— Szóval én vagyok az oka mindennek? — *fakadtam ki* elkeseredve” (Móra 1: 201); *kifőz vki vmít 'kieszel, kitervel'*: „MARGIT (elébe megy, jó vaskosan összeöleli). Itt vagy, összeesküvő? Hogy csináltátok ezt? Egy hét múlva vártalak. SATA. Apával *főztük ki, a hátad mögött*” (Németh 1: 205); *kilyukad vki vhová 'eljut'*: „— Akkor? — . . . elmennék utcaseprőnek. Ne is mondjam, lehetőleg egy rövid, keskeny utcába, az is zsák-utca legyen. — Amúgy is oda *lyukadsz ki, uram*” (Déry 380); *kirúg vki vkit 'eltávolít'*: „Holnap bevonulok katonának. Elég volt a tanításból. Meg aztán úgyis *kirúgnak* az állásomból, na nem? . . Engem *kirúgnak!*” (Nagy 411), „GIZA. És ha visszajön, mit csinálsz? ORBÁNNÉ. Hogy mit csinállok. *Ki fogom rúgni*, drága Gizám” (Örkény 1: 372); *kisüt vki vmít 'kieszel, kitalál'*: „Ma is úgy emlékszem a házukra, mint amelyben rengeteg sok leány volt, minden szobában legalábbis három-négy. Hogy végeredményben hány leány, azt sohasem tudtam *kisütni*” (Kosztolányi 407); *lekenyerez vki vkit 'megveszteget'*: „CICA. . . Péter nagyon kedves volt, azzal fenyegetett, hogy a nap minden órájában meg fog kérni. *Lekenyerezi* a péket, s levelet süttet a reggeli zsömlébe” (Németh 1:53); *lepipál vki vkit 'felülmúl'*: „Itt, hová egy hónapi késedelemmel érkezett a budapesti divat, hatása erősebben mutatkozott, a sárosváriak nem hagyták magukat, sok tekintetben *le is pipálták* a fővárost” (Kosztolányi 604), „Valami jámbor bortermelő vagy bormérő úgy gondolhatta, hogy a kadarka kicsinyítés, s mivel nem akarta lekicsinyíteni a borát, kinevezte kadarnak. Persze a konkurrencia nem engedte *lepipáltatni* magát, s csak azért is kadart mért ő is” (Móra 2: 377); *leszögez vki vmít 'megállapít'*: „INCHOFFER. Egyszer s mindenkorra *le kell szögezni*, hogy ami nem igaz teologice, nem lehet igaz tudományosan sem” (Németh 2: 300); *megfej vki vkit 'pénzt csal ki'*: „ÁRPÁD. . . Nem ő az első irodalmi mufti, akit ingyennyilatkozatokért *megfejek*” (Németh 1: 247); *megfőz vki vkit 'rávesz'*: „Kettő azzal a csodával foglalkozik, hogy a sündisznó három viperát is megehet, mégse kap gyomor-fájást. Nem értem, mi ezen a csodálnivaló. Ellenpróbát kérek. . . Addig engem azonban ilyesmivel nem lehet *megfőzni*” (Móra 1: 120); *megkopaszt vki vkit 'kifoszt'*: „Igen, mert mostanában csakugyan tárgyalgatták, hogy vegyen a falu közösen egy cséplőgépet, hadd szorítanak ki azzal Kapdoska urat, aki a maga tüzes gépével minden esztendőben *megkopasztja* őket” (Tamási 2:327); *megugrik vki 'megszökik'*: „PATAKI Téved, zászlós úr, nem vagyok hős. ORAVECZ. Tudom. De mégis *megugrott*. . .” (Örkény 1: 59); *megúszik vki vmít 'következmények nélkül átél; vmi nélkül túljut'*: „FELEDI. Talán *megússzuk*. RÓZSI. Ha agyon nem vernek azzal a bűdös almával. . .” (Örkény 3: 306), „Elég jó fogakat örökölttem, dehát az évek múlásával mégiscsak töredeznek. Újra s újra előfordul, hogy méléző ültőmben ujjaimmal végigtapogatok rajtuk, s. . . oly tárgyilagosan, akár egy állatkereskedő, állítom föl a valószínűséget, hogy *megúszom* a sírig műfogsor nélkül” (Illyés 58 — 9), Másfelé tereli hirtelen a szót. Csak kerülgetem hát beszélgetésünk tárgyát, akár a törött üveget. *Ússzuk meg*, ha lehet, vérzés nélkül ezt a találkozást” (Sütő 1:159); *prédikál vki vkinek 'hosszasan beszél'*: „— Én nem tudok jó lenni senkihez. Anyám meghalt pici koromban, apám meg nem jóságra nevelt, hanem üzletembernek. *Ne prédikáljon* itt nekem árva gyerekekről! Nincs tehetségem az érzelmességhez” (Szabó 247); *rágódik vki vmin 'töpreng'*: „PÉTER. Joga? BODNÁRNÉ. Éppúgy, mint a testvérének vagy az anyjának. . . Különben kár ezen *rágódni*. Neked elhiszem, hogy rosszul esett ezen az estén. De ennyi bosszúság nélkül nem is boldog a boldogság. . .” (Németh 1: 58); *sántikál vki vmiben 'tervez'*: „Az orvos, akihez kalapostul és felöltöstül rontott be, kövér, kopasz bácsi, rossz orvos, de a legjobb gyermek, férj és apa, aki kis családjának már két emeletes házat építtetett, és abban *sántikált*, hogy a harmadikat is felépítse” (Kosztolányi 646); *sántít vmi 'nem helytálló'*: „Ez a hasonlat csak abban *sántít* — ha már egyszer szabály, hogy minden hasonlatnak *sántítania* kell —, hogy Jenő nem szép, hanem ellenkezőleg, de ez nem tesz semmit” (Nagy 174); *számol vki vkivel 'felelősségre von'*: „Anélkül könyvet nem

engedélyez a kultuszminister. Ezért vele tessék számolni” (Móra 2: 412); *szellőztet vki vműt* ’nyilvánosságra hoz’: „Ezt a kulisszatitkot Homérosz természetesen kellő tapintattal és gráciával *szellőztette* is becses lapjában, az Athéni Hírlap előfizetői pedig napról napra szaporodtak. A nyomdában alig győzték a munkát” (Kosztolányi 64); *tamáskodik vki vműben* ’kételkedik’: „— Hát hogy van? — Úgy, hogy magaviselethől lehetőleg csak az kapjon egyest, akinek az előmenetele is kifogástalan. Hát én ebben is *tamáskodtam* már akkor is. Azt a rendeletet félremagyarázták” 2:356–7); *ugrat vki vkít* ’nevetségessé tesz, bolondít’: „BÉLA. Akivel én kocsiztam, egyik sem. Azt sem tudtam, hogy tartsam komolyan a pofám, amikor megcsókolt. MARGIT. Azt hiszi, *ugrat*?” (Németh 1: 205), „CICA. . . Élvezem, hogy itt én vagyok a központ. Már előre örülök, hogy *ugratom* ma este is azt a sok gazdatisztet. Különösen az a kis kopasz kövér. Elsőrendű pofa, amikor udvarolni próbál” (Németh 1: 30); *ül vki* ’börtönben van’: „GUSZTI. Én bántom? . . . Inkább azt kérdezd, ki köpött be, . . . ki miatt *ültem* két hónapot? Lujzi (rábámul Ilonára). Te? Te föl-jelentetted?” (Örkény 1:189); *üt vki vkire* ’hasonlít’: „Hanem tudod, gyerek, mi a legmeglepőbb az irásodban? Az, hogy máris majdnem olyan olvashatatlan, mint az enyém. Most még úgy látszik, mintha *rám ütöttél volna*, de mire fogod te vinni negyvennyolc éves korodra!” (Móra 1: 63); stb.

Amint a példákból látható, a paradigmatisikus igei monofrazémák nyelvünk színképzetének nélkülözhetetlen kellékei, és ismertek annak valamennyi vertikális és horizontális változatában. Konkrét használatukhoz hasonlóan átvitt jelentésben is egyaránt lehetnek önálló mondatrészek és kötetlen szintagmakapcsolatok elemei. Néhány közülük ez utóbbi funkcióban is megőrzi konkrét síkra jellemző szintaktikai tulajdonságait, többségükben azonban a síkváltás vonzatmódosulással jár együtt. Vö. *aláír vki vműt*, *felel vki vkít* stb.; *fázik vki* — *fázik vki vműből*, *megfőz vki vműt* — *megfőz vki vkít*, *üt vki vkire/vmire vmivel* — *üt vki vkire vmiben* stb.

2.1.1.1. A paradigmatisikus igék sajátos csoportját alkotják azok a monofrazémák, amelyek — nem azonos stílusértékkel — önmagukban is utálnak egy-egy olyan frazéma-sor jelentésére, amelyben nem önálló jelentésű frazémaként vannak meg: *áll vki vműt* ’elvisel, kibír, kitart’ — (*meg*)*állja a sarat* ’a nehézségek ellenére is kitart, derekasan helytáll’ (O. Nagy): „Öreg szenesektől hallotta, hogy legjobb erős virzsinári gyűjtani, akkor kibírja az ember. Erre se volt szükség. *Állta ő enélkül is*” (Kosztolány 676); *átlát vki vműn* ’felismer, tisztában van vmivel’ — *átlát a szűtán* ’felismer mely ravaszságot, cselet, nem lehet becsapni vmivel’ (O. Nagy): „BAKONYAI. Hogy lenne mindegy? Hát csak nem lehet valakit arról megítélni, amit mi elképzelünk róla? HANÁKNÉ. Miért ne lehetne? Nekem ő hiába hízeleg! *Átlátok én az ő mézes-mázos modorán. . .*” (Örkény 3: 221–2); *elsőz vki vműt vkinek/vminek* ’elad’ — (*a*) *nyakába sőz vkinek vműt* ’<fölösleges v. silány árut> megvétet vele’ (O. Nagy): „Kijelentette, hogy semmi körülmények között nem hajlandó több könyvet eladni ebben a városban, mert más városok is vannak Magyarországon, ahol türelmetlenül várják verseit. Sohasem tudta meg a költő, hogy a tucat verses-könyvből csak kettőt tudtunk *elsőzni*, a többi a nyakunkon maradt” (Krúdy 46); *feszarvaz vki vkít* ’megcsal’ — *szarvakat rak vkinek a fejére* ’megcsalja, felszaravazza <a férjét>’ (O. Nagy): „Erre a legjobb barátom ellenséggemmé lett. Azóta a *felszarvazott* férjeknek dicsérem a feleségüket, bókolok a rossz íróknak, s tapsolok a pizsoknak és a butaságnak” (Kosztolányi 533); *kikosaraz vki vkít* ’elutasít’ — *kosarat ad vkinek* ’házassági ajánlatát visszautasítja’ (O. Nagy): „FRUZSINA. Ha megtudja, hogy *kikosarazzák*, soha bele nem törődik a másik kézfogóba” (Örkény 3: 368); *kimos vki vkít* ’kiment, tisztít’ — *mossa (a) kezét*² ’elhárítja magáról a felelősséget, ártatlannak akarja feltüntetni magát’ (O. Nagy):

² Helyesen: *mossa (a) kezét*. O. Nagy ugyanis a nyelvhelyességi normát helyezi előtérbe a frazéma-sor archaikus jellegéből adódó stílusérővel szemben. Vö. *Lavabo inter manus innocentes meas* (25. zsoltár, 6. vers).

„DUBA. . . Elmondja, hogy mint jöendő cseh király milyen kényes az országunk becsületére, s biztatott, hogy az eretnekségből *kimossuk* magunkat” (Németh 2: 131); *kiugraszt vki vmít* ’titkot/szándékot árultat el, színvallásra készítet’ — *kiugratja a nyulat a bokorból* ’ügyesen v. ravasz mesterkedéssel színvallásra készítet vkit, megtudja titkát, elárultatja rejtett szándékát’ (O. Nagy): „— Voltak ilyen megnyilatkozások? — kérdem. — Már hogyne lettek volna. Az csak természetes. A bujkáló véleményét szeretném *kiugrasztani*. — Hát akkor a tevékenységek eredménye képpen, vagy annakellenére változott a helyzet?” (Sütő 1: 165); *latolgat vki vmít* ’fontolóra vesz, mérlegel’ — *latba/latra vet vmít* ’alaposan fontolóra vesz, mérlegel vmit’ (O. Nagy): „Vagy tán az a bölcs meggondolás, hogy ha valamivel nem értünk egyet, biztonságosabb kétszeresen is végrehajtani? A sógor ez utóbbit felfogás híveként *latolgatja* a kockázatokat” (Sütő 1: 167); *rááll vki vmire* ’beleegyeznek’ — *kötélnek áll* ’rábeszélésre nagy nehezen beleegyeznek vmibe, rá lehet venni vmire’ (O. Nagy): „KATA. . . Ez is Borbára tanácsa, hogy ha most *rá* nem *állok* — engem szóval elhítetve —, praktikáik alkalmasabb időig jégre rakják?” (Németh 1: 654—5); stb.

Az említett monofrazémák (szólásrövidülések) a velük párhuzamosan közölt frazémásmasorokban igeként és főnévként fordulnak elő. Ha a frazémásmasorban igei elemként vannak meg, akkor monofrazémaként is megtartják vonzatként annak a frazémának a végződését, amellyel közvetlen szintaktikai kapcsolatban vannak. Vö. *átlát a szitán* — *átlát v m i n*, *kiugratja a nyulat a bokorból* — *kiugraszt v m i t* stb. Ha pedig főnévként fordulnak elő, akkor tárgy lesz a vonzatuk. Vö. *kosarat ad vkinek* — *kikosaraz vkit, latba/latra vet vmít* — *latolgat vmit* stb.

2.1.2. Inparadigmatikus igeik: *bead vmi vkinek/vminek* ’megvisel, tönkretesz’: „Rá fogsz jönni, hogy az egyik fecskendő valahogy eldugult, pedig én nagyon vigyáztam rá az alatt a három hét alatt, míg én játszottam vele. Próbáltam is megjavítani, s azt hiszem, ez *adott be* neki igazán. De biztos vagyok benne, hogy apád helyre tudja hozni, ha te is segítesz neki” (Móra 1: 205); *bealkonyodik vkinek/vminek* ’vége van vkinek/vminek, letűnik’: „A parasztot már sehol se hívják senkinek se. Annak már *bealkonyodott*, mindenütt” (Illyés 140); *beesteledik vkinek/vminek* ’ua.’: „De mikor elmúlt az ántivilág, *beestellött* a Móra-nemzetnek, mindent elvőtt tőlük a császár” (Móra 1: 227); *befellegzik vkinek/vminek* ’ua.’: „Manapság csak a sekrestyéseknek és más hivatali embereknek van jó dolguk, azok esznek disznókörmét paszulyban, isznak bort délelőtt, délután. Nekünk, régi feltalálóknak *befellegzett*” (Krúdy 487); *elúszik vkinek/vminek vmije* ’elfogy’: „A kártyázást abbahagyta, vagyona úgyis *elúszott*, aztán egyáltalán nem érdekelte már” (Kosztolányi 776); *futja vkinek/vminek vmire* ’telik rá’: „De ha a pört mögnyernénk, akkor magának se volna muszáj evvel viaskodni; *futná* magának is pipára” (Móra 1: 227); *küelik vmi vküöl/vmüöl* ’képes’: „Az is lehet: más találta ki. Néhai jó Dugonics András: attól *küelt*” (Móra 1: 235); stb.

A viszonylag kis számban előforduló inparadigmatikus igei monofrazémák azzal térnek el az előzőekben ismertetett igéktől, hogy nagyobb a nyelvtani kötöttségük. Ez abban nyilvánul meg, hogy mindig csak 3. személyű alakban használhatók, s ily módon konkrét személyre csupán kötelező vonzataik alapján tudnak utalni, amelyeknek elhagyása néha az átvitt jelentés megszűnésével jár együtt. Vö. *küelik vmi t ő l e m*, *t ő l e d*, *t ő l e* stb.; *bealkonyodik v k i n e k / v m i n e k*. Természetesen a kötelező vonzat nem jelent konkrét szemantikai kötöttséget, hisz ebben az esetben ezeket a nyelvi jelenségeket nem lehetne monofrazémáknak tekinteni.

2.2. A *magányos főnevek* lehetnek toldalék nélküliek, toldalékosak és névutóak.

2.2.1. Toldalék nélküli főnevek: *álomszuszék* ’aluszékony természetű ember’: „A gyerekek kék és piros csíkos tornaingben ülnek, úgy látszik, hogy buták és *álomszuszék*ok, többnyire mozdulatlanok” (Kosztolányi 382); *anygalbőr* ’katonai egyenruha’: „Ferenc Józsefnek egyetlen parancsot kell kiadni, amely szerint behívja az összes népfelkelőket.

Angyalbőrbe bújtatják huszonnégy óra alatt az egész ország férfilakosságát” (Krúdy 54); *betyár* ’nők körül legyeskedni szerető férfi’: „A vezetőjegyző javakorabeli nőtlen ember, amint a parasztok mondják nagy *betyár*, ami megint csak az ő dolga” (Szabó P. 1: 147); *bökkenő* ’akadály, nehézség’: „Csakhogy. . . itt megint van egy *bökkenő*” (Szabó P. 1: 210); *bűnbak* ’ártatlanul bűnös ember’: „hát csak várnak és várnak és várnak hogy én legyek a *bűnbak* és amit senki elrendelni nem mer annak én legyek az elrendelője. . .” (Örkény 1: 450); *csepürágó* ’ripacs’: „GIZA. Rendben van. Légy szíves, válaszolj őszintén: beleszerettél-e abba a *csepürágóba*? ORBÁNNÉ. Ezt visszautasítom” (Örkény 1: 353); *csirkefogó* ’hitvány, mihaszna, semmirekellő’: „Csuromvíz volt, haja, nadrárgja csepegett, szandálja is csak úgy cuppogott, ahogy lépett. Ó, a *csirkefogó*! — gondolta Omikron” (Szabó 341); *fagyosszent* ’fázós ember’¹ „A NAGYAPA. Nem, fiam, hisz még egészen meleg van. AZ ANYA. Mi fázunk mind. A NAGYAPA. Halvérűek, didergő *fagyosszentek* vagytok mindnyájan” (Kosztolányi 82); *fenegyerek* ’virtuskodó ember’: „Mi vagyunk a természet *fenegyerekei*. Minden csukott kaput megkopogtatunk, a zárat feszegetjük, nyitogatjuk, míg végre elromlanak” (Kosztolányi 224), *kötözködés* ’gáncoskodás’: „Kivágta ebből az újságból egy cikkemet, aláhúzta benne a nyelvi hibákat, szabálytalanságokat, helytelenségeket, pongyolaságokat, nem *kötözködésül*, hanem megszívlelésül” (Móra 2:448); *kutyabaj* ’nincs baj, semmi baj’: „— Dehogy, fiam, még tizenegy óra sincs. — Akkor *kutyabaj* — nevetett Pistike” (Móra 2: 207); *kutyagumi* ’semmiség’: „Ilyen utat megtenni, mint amilyet ő megtett, nem *kutyagumi*” (Szabó P. 1: 328); *kutyaijesztő* ’szódavíz’: „Vörös vinkó a terített asztalon, mellette a *kutyaijesztő*, ami mégis csak magyarabb neve a szódavíznek, mint a szikvíz” (Móra 2: 240); *muki* ’pasas’: „BIRI. Először is csoda fiatal. . . Amikor tegnap az állomásról megjöttünk. . . s ott állt a hallban azzal az öreg *mukival*, azzal a statisztikussal vagy mivel, hát azt hittem. . .” (Németh 2: 397); *lámpaláz* ’izgalom’: „Hátározott *lámpalázat* éreztem, s nagyon szerettem volna szerepemet lemondani” (Móra 1: 108); *lángész* ’rendkívüli tehetségű személy’: „— Nem bántom én, apapa, csak megvejöm. Hát nem éjtöd, hogy ő az én fejeségöm? Hát nem mondom, hogy *lángész* az unokám?” (Móra 1: 80); *lepipálás* ’felülmúlás, lefőzés’: „Mert bár félig-meddig ígéretet tettem neki, hogy alkalmilag hozzásegítsem Jankó *lepipálásához*, nem türelmetlenkedett, sőt a maga módján tudomra adta, hogy nem sürgős a dolog” (Móra 2: 60); *lókötő* ’csirkefogó’: „Undorodom tőlük, mert még csak küzdeni sem akarnak a sár ellen, amely a szájukig ér. Ez a sok *lókötő* zárja el előlünk, fiatalok előtt az utat” (Krúdy 92); *pápaszem* ’szemüveg’: „FRUZZSINA. Igen. Azt hazudta, hogy hatvanéves. És csak ötvenhat volt. Egy suhanc, még *pápaszemet* sem viselt” (Örkény 3: 348); *papramorgó* ’gyomorerősítő’: „BODNÁRNÉ (odakiált). Nem jön, jegyző úr? Ígyék az egészségemre. . . (arrafelé megy a tálcával.) Egy kis *papramorgó*, jegyző úr” (Németh 1: 52); *paraszt* ’faragatlan modorú személy’: „JÁNOS (megszégyenülten áll egy darabig, aztán belerúg a kőbe, hogy elrepül). *Paraszt!* Buta *paraszt!*” (Németh 1: 31); *rosszsont* ’haszontalan, de nem ellenszenves ember’: „Hát cserbenhagytál bennünket, te *rosszsont*?” (Kosztolányi 192); *rövidzárlat* ’tudatkihagyás’: SÁNTHA. . . Arról tudtam meg, hogy előző este Rómában felvágta az ereidet. SÁNTHÁNNÉ. Mért emlékeztetsz erre? *Rövidzárlat* volt, szégyellem” (Németh 1: 387); *tökfilkó* ’buta ember’: „CSÁSZÁR. . . De Lichtenstein Károly legalább gentleman volt; ha már jót nehéz is mondani róla. . . Ez az Alois azonban, aki anyja imádatában az utódja lett, egy csélcsep *tökfilkó*. . .” (Németh 2: 577); *vesszőparipa* ’makacsul emlegetett gondolat’: „CSÁSZÁR. . . Azaz csak én unatkoztam. Szegénykék, ijedten hallgattak. Tudod, milyen vagyok, ha fölülök a *vesszőparipámra*, elfelejtem, aki mögöttem ül a nyeregben. . .” (Németh 2: 559); stb.

A főnévi eredetű monofrazémák nyelvünk valamennyi változatában használatosak a képszerűségi kifejezésére. Felépítésük szerint lehetnek egyszerű és összetett szavak, az utóbbiak azonban sohasem frazémaösszevonások, vagyis nem egy-egy szólás egybeírt

változatai. Szintaktikai szempontból ugyanúgy viselkednek, mint a konkrét főnevek, s a toldalékolástól függetlenül be a különböző mondatrészek funkcióit.

2.2.1.1. A magányos főnévi monofrazémák között vannak olyanok is, amelyek frazémá sorok pregnáns elemeként is előfordulnak. Pl. *mézesmadzag* 'csábító, de üres ígért' — *mézesmadzagot húz* (rég: *von*) *vkinek a száján (végig v. rég: által)* [*Elhúzza vkinek a száján előtt v. a száján a mézesmadzagot*] 'vmi kevés jónak a juttatásával v. kecségető ígéretekkel (el-)csábít, (el-)bolondít vkit' (O. Nagy): „DÉNES. Az ám, s akkor? FRU-ZSINA. Akkor az öregúr megkótyagosodik, elszédül, meghibban, mert a kisasszonyt szereti ugyan, de még inkább a pénzt. Ez lesz a *mézesmadzag*” (Örkény 3: 369); *zsákbamacska* 'láthatatlan kimenetelű dolog' — *nem árul zsákbamacskát* 'őszintén kimondja, amit gondol, nem titkolja el a szándékát, a tervét' (O. Nagy); *nem veszek zsákbamacskát a)* 'nem kötök addig üzletet, amíg nem látom az alku tárgyát', *b)* (ritk) 'nem vállalkozom olyasmire, aminek nem ismerem a lényegét, amiről nem tudom, hogy mi is tulajdonképpen' (uo.): „LAJOS. Egy parasztlány vinnyog, miről lehet azután beszélni vele. Az úrnőknek megint megvan a *zsákbamacskájuk*. Amikor mi beszélünk, fog akad a fogba, érezni, ahogy csikorognak” (Németh 1: 390) stb.

Megfigyelhető az is, hogy a frazémá sor főnévi eleme képzős változatban monofrazemologizálódik. Vö. *kockázat* 'veszély, veszteség lehetősége' — *kockán forog* 'veszélyben van'; *kockára tesz* [rég: *vet* v. *bocsát*] *vmit* 'veszélyeztet, kockáztat vmit' (O. Nagy): „Egész néptörzsek éltek akkor Európában, akik az akkori temetőket felkeresték, és harc nélkül, *kockázat* nélkül jutottak a holtak kincseihez” (Krúdy 312).

A frazémá sorokból elvonódott monofrazémák nyelvileg ugyanúgy jellemezhetők, mint az egyéb főnevek.

2.2.2. Magányos főnevek — mint említettem — toldalékos és névutós változatban is állandósulhatnak. Tekintettel azonban arra, hogy az ilyen nyelvi jelenségek kivétel nélkül határozói funkcióra utalnak, ezért ismertetésükre a határozószók keretében térek rá. L. **2.4.1.3.**

2.3. A magányos melléknevek szintén toldalék nélkül és toldalékos alakban fordulnak elő.

2.3.1. Toldalék nélküli melléknevek: *agyafúrt* 'ravasz, furfangos': „A gerle, házi galamb, rigó, cinke, veréb természetemre mind kisebb, tehát gyöngébb, így innét nem fenyeget veszély. Annál inkább az *agyafúrt* ember cselekvéseitől” (Déry 521); *cégéres* 'hírhedt': „— Ó, te *cégéres* gonosztevő! — villogtak a kisbicskák — hát azért nem parancsoltad te azt meg énnekem, hogy ne a Némedi Vince kocsmájából hozassam a bort, hanem a Támadai Vitusból?” (Móra 1: 274); *címeres* 'ua.': „Sosem hittem, hogy egy *címeres* papucshóst ekkora tisztelettel tudjak szánni” (Németh 1: 400); *dörzsölt* 'minden hájjal megkent': „... Hamburg, Bréma és környékének *legdörzsöltebb* ganóverei” (Déry 558); *fogas* 'nehezen megoldható, nehéz': „De azt nem hittem volna, hogy olyan *fogas* kérdésekbe ütközöm, mint ügyvédi pályámon talán soha. . .” (Örkény 1: 204); *hebehurgya* 'kapkodó, meggondolatlan': „— Az őseket különben is jellemezte az óvatosság. Nem voltak olyan *hebehurgya* emberek azok az ősmagyarok, amint némelyek tán a ködös történelemből hinnék” (Krúdy 308); *hűvös* 'rideg, tartózkodó': „CSAK KÖZBEVETEM: ne tévesszen meg senkit ez a semleges hang, a közlések *hűvös* tárgyilagossága” (Örkény 1: 439); *kemény* 'könyörtelen': „Ő talán nem is jó, hanem. . . gyáva. Mások merészek. Mások *kemények*. Mások, ha az érdekük úgy kívánja, akár el is tiporják őt” (Nagy 392); *liliputi* 'igen kicsi, parányi': „Két esztendővel ezelőtt ugyan bizonyos jelek arra mutattak, hogy én leszek az a toronyóra, akihez az unokám hozzáigazítja a maga *liliputi* órájának mutatóját, de ez a remény nem vált be” (Móra 1: 81); *rázós* 'veszélyes, kellemetlen': „RIPORTER. Már megengedje, de hát a zeneszerzés valóban hivatás vagy legalábbis pálya. . . VENDÉG (büszkén). És ez nem? Ha próbálná, tudná, milyen kemény, *rázós* és mennyi fölkészültséget igénylő pálya

ez. Mit gondol, hány szimuláns érvényesül ebben az országban?” (Örkény 3: 241); *zabos* 'haragos, dühös'; „DEZSŐ (Lujzinak magyarázza). *Zabos* a mama. . . Mentében még Ilonának is mentegetni próbálja. . . Csak ha ő a hibás, akkor ilyen *zabos*. . .” (Örkény 1:108); *zákányos* 'ittas, mámoros': „Hogy a *zákányos* ember micsoda, azt igen csak egyformán tudjuk mindnyájan. Olyan nem egészen részeg, csak nyakban van egy kicsit, de még meg tudja különböztetni három ujját a két ujjától” (Móra 2: 15); stb.

A melléknévi monofrazémák a magyar nyelv közhasználatú képhívó elemei közé sorolhatók, s annak minden változatában ismertek. Nyelvtani szempontból ugyanúgy viselkednek, mint a konkrét jelentésű melléknevek.

2.3.1.1. A melléknévi monofrazémák között is vannak olyanok, amelyek frazémasorok vezethetők vissza. Vö. *bogaras* 'szeszélyes, rigolyás' — *bogara van* 'vmi rögeszméje v. szeszélye van' (O. Nagy): „SATA. Megfogadtam, hogy Imre bácsival táncolok először. Tudod, *bogaras* nő vagyok. . .” (Németh 1: 245); *hideg* 'visszautasító, rideg' — *hideg, mint a márvány* (arc, tekintet) visszautasító, fagyos, merev' (O. Nagy): „Maga átszökött hozzánk, ugye? Most tekint fel először. *Hideg* tekintete egyre szúrósabbá válik” (Örkény 1: 52); *szíves* 'jó(ságos), jóindulatú, barátságos, megértő' — *van szíve* 'ua., könyörületes': „ORBÁNNÉ. . . Olyan nyugodt voltam, hogy összehajtogattam, letettem, az orvosnő *szíves* elnézését kértem, és emelt fővel kimentem” (Örkény 1: 351–2); *szív(esség)telen* 'könyörtelen, szeretet nélküli' — *nincs szíve* [rég: Nincs szíve, csak zúzaja] 'rideg, könyörtelen ember' (O. Nagy): „GOLDMARK. Tiltakozom. SZÉCHENYI. De vegye tudomásul, hogy én az ön *szívtelen* gyógymódjától nem rendülök meg” (Németh 2: 92); „Cédula is volt ráerősítve gombostűvel, s az a Szellemi Ember arra kért a szellemek nevében, hogy küldjem el a centrifugális térképet a békekonferenciának. Nem vagyok *szívelesség*telen ember, de ezt az egyet nem tehettem meg” (Móra 2: 322); *tenger* 'nagyon sok, végtelen nagy' — *annyi, mint a tenger* (rég: *mint az öreg*) *tenger fővénye* v. *víze* 'végtelenül sok, számtalan' (O. Nagy): „SZÉCHENYI. . . valamit mégiscsak nyertünk ezen a *tenger* szenvedésen” (Németh 2:73); stb.

Az említett melléknévi monofrazémák két szempontból érdemelnek említést. Egyrészt egyszerűsíteni lehet velük a szemantikai kapcsolatok nyelvi megformálását. Vö. *Nem vagyok olyan ember, akinek nincs szíve* — *Nem vagyok szívtelen ember*. Másrészt pedig alkalmasak arra, hogy a lexémaszerű jelentéssel bíró frazémasorokat viszonyítani lehessen más nyelvi jelekhez. Vö.* *Ennek a fiatal, csinos, bogara van nőnek a véleménye* — *Ennek a fiatal, csinos, bogaras nőnek a véleménye*.

2.3.2. A toldalékos melléknevek kivétel nélkül határozói funkcióra utalnak, ezért a határozószóknál említtem őket. L. **2.4.2.**

2.4. A *ma g á n y o s* *h a t á r o z ó s z ó k* lehetnek toldalékos főnevek és melléknevek, valamint névutós főnevek.

2.4.1. Toldalékos főnevek: *csóstiul* 'tömegesen': „— Pál apostol is javakorában tért meg — örvendeztek a népek, és írták alá az ajánlást, *csóstiul*” (Szabó P. 1: 259); *kapásból* 'egyből, gondolkodás nélkül': „Az a nő lehet az övé, akit éppen megkedvel, az a vállalkozása is sikerül, amelyikbe csak úgy, *kapásból* fog bele, szóval a világ legboldogabb embere lehet, csak: küldjön be huszonöt dollárt” (Szabó P. 1: 331); *hajadonfótt* 'födetlen fejjel': „Az udvari rabszolgák — vagy ahogy ők mondták: *k ü l s ő r a b o k* — mind *hajadonfótt* és rongyos, piszkos ruhában jártak” (Gárdolnyi 119); *lázban* 'izgatottan': „ÖRNAGY (bosszúsan). Mi az? ÁGIKA (igazít a kivágáson, *lázban*). Arra szeretném kérni a mélyen-tisztelt örnagy urat, hogy tessék rám nézni, és tessék kimondani a legelső dolgot, ami eszébe jut. (Vár, piheg.)” (Örkény 1: 275); *szégyenszemre* 'szégyenére, megszégyenülten': „És kocsmába legfeljebb részeges urukért mennek, hogy azt *szégyenszemre* hazahajtsák az Angyalzúgra” (Krúdy 16); *vaktából* 'találomra': „RIPORTER. Bevallom, nem olvastam ilyen statisztikát. VENDÉG. Én sem, de higgye el, ha sokat mondok, százezerből egy.

RIPORTER. Elhiszem, ha ennyire erősködik, csak azt nem értem, hogy mi egy nagyüzemhez fordultunk, és a gyári névsorból, igaz, hogy *vaktából*, kiírtuk az ön nevét” (Örkény 3: 240); stb.

A toldalékkal együtt állandósult, főnévi eredetű határozószók viszonylag ritkán fordulnak elő az általam használt forrásokban. Alakilag lehetnek egyszerű és összetett főnevek, s vannak közöttük olyanok is, amelyek toldalék nélkül nem ismertek nyelvünkben, mint pl. *vaktából*. A mondatban mindig határozói funkciót töltenek be.

2.4.1.1. Vannak frazémásorokból elvonódott határozói monofrazémák is: *szembe* ’nyíltan, kertelés nélkül’ — (A) *szembe* (*meg*)*mond* [a szemébe v. a szeme közé vág] vki-nek vmit ’nyíltan, kertelés nélkül megmond neki olyasmit, aminek az elmondásához bátorság kell’ (O. Nagy): „GUSZTI... (Jól mulat a főnökén). Képzeltetitek. Kéthetenként bátran a *szembe* dícsérem, és aztán azt csinálók, amit akarok...” (Örkény 1: 113). (L. még: a *szembe* *hazudik*, *mosolyog*, *nevet* stb.); *szívből* ’őszintén’: „Valami nagyon monoton dalt suttoztak. Olyan volt, mint valami tagolatlan, *szívből* felsikító panasz, mint a gyermek rívása, csak hogy még fájdalmasabb, még szomorúbb, még egyhangúbb” (Kosztolányi 21), „*Szívből* jövő göcögésre igazán csak akkor fakadnak az öregek — akár a csecsemők —, amikor puncikájuk, illetve bögyörőjük táján csiklandozza meg őket a halál” (Illyés 151), „— *Szívből* köszöntöm az „Arany Sas” összes lakóit — ismételte a báróné” (Krúdy 331), „hát Radics Béla azt is megmutatja az angoloknak, hogy tud kótából olvasni. Ám a magyaroknak csak fejből, *szívből* ’érzésből’ muzsikált” (Krúdy 339), „Nem beszéltek. Arra is lusták voltak. Csak nevettek, de nem a *szívből*, hanem a torkukból” (Kosztolányi — 479), „— Nem csodálkozom apámuramon. Engem is mindig *szívből* sajnál, hogy Miskolcon mentem férjhez; nincs élet a Tiszántúl (sic²)” (Krúdy 290), „2. FÉRFI... Szerette? 4. NŐ. Nem *szívemből* szerettem” (Örkény 3: 406), „Ez a kecskeméti tekintetes úr, aki tudja, hogy ő kicsoda. Végzi a dolgát, hol *szívből*, hol kötelességből, és nem ural senkit a világon” (Móra 2: 25), stb.

Az említett képződnéyek edeleileg csak kötött igei frazémákkal fordultak elő. Később azonban — a gyakori használat következtében — az igei rész kötöttsége megszűnt, s a főnévi frazéma önállósult.

2.4.2. Toldalékos melléknévek: *feketén* ’a kereskedelmi rendelkezéseket kijátszva, félárral’: „Arra kényszerítenek, hogy majorságot, malacot, az ingemet is eladjam, és *feketén* szerezzek hajtoszíjat, alkatrészt, és magas adót fizessek és beadási kötelezettséget” (Sütő 1: 108); *kereken* ’nyíltan, kertelés nélkül’ „Mikor befejezte a beszámolót, Amalfi *kereken* megmondta: nem helyesli” (Szabó 365); *magyarán* ’világosan, nyíltan’: „Már a száját is kitérte, hogy odamondja nekik szokása szerint amúgy *magyarán*, de csak tátint” (Szabó P. 1: 289); *paprikásan* ’ingerülten, mérgeesen’: „RÁJA (*paprikásan*). Maga megint hazudott” (Örkény 1: 21); *savanyúan* ’kedvtelenül, fanyarul’: „SZÉCHENYI... Ej, ne üljön olyan *savanyúan*, doktor Görge! Ha hirtelen bejönne valaki, azt hihetné, én vagyok az orvos s ön valami megvigasztalhatatlan mánia-depresszatorias beteg” (Németh 2: 83); *szívesen* ’kedvvel’: „Ugye, édes rózsám, te is *szívesebben* viseled ezt a bokorugró szoknyát, mint azt az istentelen, fodrozott krinolt?” (Örkény 3: 260—1); stb.

A melléknévekből származó határozószóknak két típusa van. Az egyik típushoz azok tartoznak, amelyek csak határozóragos formában állandósultak, s melléknévi változatuknak nincsen frazéma értékű jelentése, vö. *magyar* — *magyarán*. A másik típust pedig azok a határozószók képviselik, amelyeket alkalmilag lehet képezni melléknévi monofrazémákból, vö. *paprikás* — *paprikásan*. Mindkét típus módhatározót jelöl a mondatban.

Találtam olyan főnévi eredetű melléknévi monofrazémát is, amelyik toldalék nélkül utal a határozói funkcióra: „Nemcsak óvatosak, mértékleteseknek is látszanak; nem vetik magukat *hübelebalázs* tátott csőrrel a felkínált zsákmányra” (Déry 520). Ehelyett a *hübelebalázs módjára* változat ismert köznap nyelvhasználatunkban.

2.4.3. Névtűs főnevek: *háta mögött* 'tudtán kívül': „— De én már régen elmondtam magának, hogy mit beszélnek a *háta mögött*. Szeme láttára írtam meg a felmondólevelet, miután rájöttünk, már évekkel ezelőtt, hogy semmit sem tud, és egyéves korában a kisfiút kanyaró helyett nátháról (sic!) kezelte” (Kosztolányi 765), „GERGELY. Szóval a feltételeket is megírtátok már a *háta mögött*. Amíg én Róma falaiban bízom, a falak alkudoznak” (Németh 1: 159); *keze alá* 'felügyelete alá': „BORBÁRA. . . Még estével Enyedre kell érünk. . . Őcsédet viszem vissza professzor Pápay *keze alá*. KATA. . . Mely igen irigylem öcsémuramat. Hallom, szép haladást tett a rétorok közt” (Németh 1: 646); *keze alatt* 'felügyelete alatt': „Ilyen irányú tanulmányait Jászárokszálláson végezte, mégpedig Tejbetők András nevű szűcsmester *keze alatt*, akinek lehetett nagyon élelmes ember” (Móra 1: 224); *kéz alól* 'más után': „A kerítésnek taszított és beleharaptam a csuklójába. Azt mondta: annak lehetett? Nekem nem lehet? Ha olyan nagyon kíván engem, vegyen el feleségül. *Kéz alól* nem vesz feleséget. Így mondta” (Sütő 1: 93); *kéz alatt* 'titokban, sutytyomban': „— Nem lehetne *kéz alatt* valahogy elintézni? — kérdezte végre” (Tamási: 472); *lelke szerint* 'érzése szerint': „Kik azok, akiket te *lelke szerint* szíjai együttesbe sorolsz? Szentgyörgytől akár Budapestig tájulhat ez a névsor” (Sütő 2: 349); *orra előtt* 'közvetlenül előtte': „— Hol? — kérdezte Harisnyás, és kimeredt a szeme az erőlködéstől. — Ott, az *orrod előtt*, a villanyoszlop tetején! Nem látod, Kandurka?” (Szabó 244); *szíve szerint* 'lelke szerint': „Néha egy jó hallgatója kedvéért, akinek *szíve szerint* beszélhetett: elment a legtávolabb eső vendégfogadóba, pedig nem a gyalogjárásra született. . .” (Krúdy 275); *testvérek közt* 'legalább': „Persze nem szólok a feleségedről, akit hogy megcsalsz, azért *testvérek közt* megérdemelsz huszonöt botot” (Nagy 59); *per kopf* 'fejenként': „— De édesem, hárman vagyunk hozzá. Ötezer *per kopf*, az tizenötezer korona, ezret-ezret pedig a három kasznárnak kell adni” (Nagy 7); stb. Ez utóbbi eredeti német alakjában került át nyelvünk argotikus változataiba.

A viszonylag gyakran használatos névtűs monofrazémák között vannak személyraggal kiegészíthető képződmények, s vannak olyanok, amelyek csak az eredeti jelentés megváltozásával vethetők alá grammatikai módosításnak. Vö. *kezem/kezed/keze* stb. *alatt* (*dolgozik, tanul stb.*) — *kéz alatt* (*szerez, vesz stb.*).

2.4.3.1. Az említett monofrazémák más nyelvekben is megvannak a magyar névtűsnek megfelelő prepozíciós változatokban. E nyelvek frazemológiai feldolgozásaiban — O. Nagyhoz hasonlóan — néha csak a *kéz alatt* típusú, grammatikailag is kötött képződményeket tartják nyilván, vö. pl. fr. *sous la main* (Pradez), többségükben azonban — főleg az újabb keletű munkákban — megtalálhatók a személyre vonatkoztatható frazemologizmusok is, vö. pl. or. *za spinoj č'ej* (Žukov 165).

2.4.3.2. Mint ismeretes, a magyar névtűs képződmények és azok indogermán megfelelői; mindig két különírt nyelvi jelből (két frazémából) tevődnek össze, s ezért nem tekinthetők monofrazémáknak a szó szoros értelmében. Tekintettel azonban arra, hogy a toldalékos névszók esetében egyes nyelvekben szintén két különírt elemmel kell számolnunk, célravezetőbbnek tartom ama tulajdonságuk szerint minősíteni ezeket a nyelvi jelenségeket, hogy a konkrét síkon betöltött vagy grammatikailag lehetséges funkciójuk alapján jelentésbelileg egy egységnek tekinthetők. Vagyis ebből a szempontból valóban monofrazémák.

A monofrazémáknak ez az értelmezése, véleményem szerint, lehetővé teszi azoknak az ellentmondásoknak a kiküszöbölését, amelyek az eltérő típusú nyelvek frazeológiai összevetése során törvényszerűen jelentkezhetnek. Pl. ha a m. *vaktában* — ném. *aufs Geratewohl*, tör. *başına* — or. *s duši* stb. párokat egyaránt monofrazémáknak tekintjük, akkor — a korábbiaktól eltérően — nem csonkítjuk meg a nyelvi valóságot azáltal, hogy a német, ill. orosz frazemologizmusoknak megfelelő magyar, ill. török változatot kirekeszjük a frazeológia tárgyköréből.

3. Dolgozatomban azokkal a nyelvi jelenségekkel foglalkoztam, amelyek képhívó erejüknel fogva önállóan frazemologizálódnak a magyarban. Ezek közé soroltam a magányos igéket, főneveket, melléknéveket és határozószókat, ill. a névutós főneveket. Utaltam ezek szintaktikai funkcióira, és igyekeztem rávilágítani a konkrét—absztrakt síkváltás folyamán bekövetkezett nyelvtani és jelentésbeli módosulásokra.

Tanulmányom hiánypótló céllal íródott, s azokról a képződményekről kívánt rövid áttekintést adni, amelyeknek nagy részét teljes egészében mellőzik mind a külföldi, mind pedig a magyar szakirodalomban.

Mint említettem, a monofrazémákhoz soroltam az egybeírt frazemologizmusokat is, mint pl. m. *cserbenhagy(ás/os)*, ném. *Haarspaltere*i, or. *krovopijca* stb. Ezeket egy más alkalommal részletezem.

IRODALOM

- Déry = Déry Tibor: A napok hordaléka. Bp., 1982.
 Gárdonyi = Gárdonyi Géza: A láthatatlan ember. Bp., 1980.
 Herczeg = Herczeg Ferenc: Történelmi regények. Bp., 1983.
 Illyés = Illyés Gyula: Kháron ladikján. Bp., 1982.
 Kosztolányi = Kosztolányi Dezső: A léggömb elrepül. Bp., 1981.
 Krúdy = Krúdy Gyula: Étel király kincse. Bp., 1981.
 Móra = Móra Ferenc
 : 1 = A vadember és családja. Nádihegedű. Bp., 1981.
 : 2 = Napok, holdak, elmúlt csillagok. A fele sem tudomány. Bp., 1980.
 Nagy = Nagy Lajos: A vadember. Budapest nagykvéház. Három boltoskisasszony. Bp., 1981.
 Németh = Németh László: Szerettem az igazságot. Drámák 1931—1955. 1—2. Bp., 1981.
 O. Nagy = O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976.²
 Örkény = Örkény István: Drámák. 1, 2. Bp., 1982.
 Pradez = Pradez, Elisabeth: Dictionnaire des gallicismes. Paris, 1951.
 Sütő = Sütő András
 : 1 = Anyám könnyű álmot ígér. Bp., 1981.
 : 2 = Az idő markában. Bp., 1983.
 Szabó = Szabó Magda: Bárány Boldizsár. Sziget-kék. Tündér Lala. Bp., 1983.
 Szabó P. = Szabó Pál: Talpalatnyi föld. 1—2. Bp., 1961.
 Tamási = Tamási Áron: Összes novellái. 1—2. Budapest—Debrecen 1979.
 Жуков = Жуков, В. П.: Словарь фразеологических синонимов русского языка. М., 1987.

Somhegyi Gyula

Imre Samu: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése magyar nyelvatlasz anyaga alapján. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. 68 oldal

Konferenciákon, tanácskozáson sokan mondták már, évkönyvekben, folyóiratokban sokan leírták, hogy A magyar nyelvjárások atlaszának munkálatai és eredményei nyelvtudományunk történetének legnagyobb és legértékesebb vállalkozásai közé tartoznak. Szűkebb szakmai berkekben arról is egyre többet lehet hallani, hogy a szakemberek elismerik ugyan a nagyatlasz értékeit, mégis eddig alig éltek a benne rejlő kutatási lehetőségekkel. Röviden szólva: dicsérik, de nem használják. Sajnos tehát nem következett be az, amit sokan vártak, hogy a nagyatlasz hatalmas anyaga pezsdítő hatással lesz a különböző nyelvészeti diszciplínákra (pl. a dialektológiai, etimológiai stb. kutatásokra), sőt más tudományterületekre is. Elsőként Imre Samu élt a nagyatlasz kínálta lehetőséggel, ugyanis már 1971-ben megjelent az Akadémiai Kiadónál „A mai magyar nyelvjárások rendszere” című nagy jelentőségű monográfiája, s az itt ismertetett munkája is A magyar nyelvjárások atlaszának anyagára épül.

Az MNyA. lexikai anyagának rendszeresebb feldolgozását is Imre Samu kezdte el „Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai” (MNy. 77: 1–20) és „Egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzője” című (MNy. 81: 87–93) cikkeivel, s ezen szókészleti vizsgálódásait bővítette és fejlesztette tovább az akadémiai székfoglalóként elhangzott „Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján” c. értekezésében. Ez a dolgozat az MNyA. 1162 térképe közül — a lexikai jellegűeket kiválasztva — végül is 567 megjelent és 1 kiadatlan térképlapot ölel föl, két fogalom megnevezését pedig több térkép alapján állította össze a szerző.

Az értekezés a nyelvjárási szókincs két szerkezeti kérdésével, a egyes fogalmak megnevezési rendszerének tagoltságával és a vizsgálatra kiválasztott szóanyag rétegződésével foglalkozik. Tagoltságon az egyes fogalmak megnevezési rendszerében megmutatkozó mennyiségi különbségeket érti, s ezt példákon meg is magyarázza. A mezőgazdasági növények közül pl. az *árpá*-nak 1, a *kukoricá*-nak 4, a *sütdők*-nek 50 elnevezése van, vagyis az *árpa* megnevezési rendszere tagolatlan, a *kukoricá*-é enyhén, a *sütdők*-é erősen tagolt. Rétegződésen pedig a szóanyag eredet szerinti megoszlását érti a szerző, s azért tárgyalja a két kérdést együtt, mert — amint a későbbiekben részletesen kimutatja — a tagoltság és a rétegződés több vonatkozásban is összefügg egymással.

Érdekes és hasznos annak a terminológiai kérdésnek a fölvetése, hogy például a *sütdők* megnevezésére használatos *bubolajutók*, *bundatők*, *fehértők*, *patolyattók*, *pécitők*, *selemtők*, *sütni való tők*, *töröktők*, *urítók* stb. lexémák (lexikai egységek) szinonimáknak tekinthetők-e. Egyetérttek Imre Samu azon véleményével, hogy „egyazon fogalomnak a különböző nyelvjárástípusokban élő megnevezéseit nem célszerű szinonimáknak tekinteni és nevezni. Ezzel ugyanis a szinonimák körét túlságosan kiszélesítenénk, és a *szinonima* műszó tartalmát is némileg bizonytalanná tennénk. Szerintem szinonimákról csak egyazon nyelvváltozaton belül beszélhetünk, és szinonimáknak csak olyan lexémákat tekinthetünk, amelyek az illető nyelvváltozatot beszélő közösség szókincsébe tartoznak. S ebben

a tekintetben önálló nyelvváltozatnak tekintem az egymástól többé-kevésbé elkülönülő egyes nyelvjárásokat is" (8–9). Helyette valóban szerencsésebb a Josef Filipectől kölcsönzött *tautonima* szakszót használni, a *szinonima* műszót pedig a hagyományos értelemben fenntartani, s eszerint például egy-egy helyi nyelvjárásban a *szotyola* és a *napraforgó*, a *tányérica* és a *napraforgó*, az *uszu* és a *napraforgó* szinonimáknak vehetők.

A feldolgozott 570 térképlap szófaji megoszlása a következő: főnév 455, ige 73, melléknév 26 és számnév 16. Az egy fogalomra eső megnevezések átlaga a főneveknél 12,7, az igéknél 12,8, a mellézneveknél 19,8, a számneveknél viszont csupán 1. Ezekből a számadatokból nyilvánvaló, hogy a tagoltság problematikáját a főnevek körében volt célszerű részleteiben is megvizsgálni. A főnevek elemzéséből kiváglott, hogy például a gyümölcsnevek közül a paraszti gazdálkodás jellegzetes termékeinek (pl. *alma*, *cseresznye*, *dió*, *körte*, *meggy*, *szilva*, *szőlő* stb.) megnevezései tagolatlanok vagy enyhén tagoltak, a vadon termő növények (pl. *csipkebogyó*, *földiszeder*, *kökény* stb.) megnevezései viszont jóval tagoltabbak (tagoltsági mutatójuk majdnem hatszorosa az előbbi csoporténak).

A rétegződés (eredet) szerinti vizsgálódásban is figyelemre méltó következtetésekre jutott a szerző. A mintegy hat és félezer lexikai egységet kitevő szövmennyiség eredet szerinti megoszlása a következő: 1. Ősi (uráli, finnugor, ugor) eredetű a korpusz 1,5%-a (90 szó.) Ez az adat csak a tőszavakat foglalja magában. — 2. A jövevényszavak részese dési aránya 13,4% (870 adattal). Ezeknek majdnem a fele szláv jövevényszó, de jelentős a német és román eredetű jövevényszavak száma is. — 3. Belső keletkezésű lexéma (lexikai egység) nagyon sok van, a szóanyag 78,4%-a (kb. 5100 példával). — 4. Az ismeretlen, bizonytalan, vitatott eredetű szavak 6,7%-os arányban fordulnak elő (436 adattal). — A magyar szókincs egésze szempontjából igen tanulságos, hogy Imre Samu itteni vizsgálati eredményei nagyfokú hasonlóságot mutatnak Benkő Lorándnak egy pedagógusnapi beszédfeldolgozásán alapuló, szintén a szavak eredetével foglalkozó — ugyanilyen kategóriák szerinti — kutatásaival.

Érdekes tanulság az is, hogy a nyelvjárási szókészlet területi tagolódásában fontos szerepet játszanak a belső szóalkotási módok, mégpedig főképpen a szóösszetétel, a szóképzés kevésbé. A tájszó elterjedtségi körének elemzéséből pedig a következőt állapította meg a szerző: „Abból a tényből, hogy a vizsgált szóanyag több mint négy és félezer, tájszónak minősített adatából csupán 6 él az egész nyelvterületen, és a mintegy 1100 jelentésbeli tájszóból pedig csak 1, ezen a korpuszon túlmutató tanulság is levonható: az tudniillik, hogy tájszavaink óriási többsége bizonyos területekhez kötődik, és szinte elhanyagolhatóan kevés az egész nyelvterületen élő valódi és jelentésbeli tájszó (a vizsgált korpuszban pl. mindössze kb. 1 ezrelék)” (46).

A dolgozat végén a szerző számba veszi és kisebb egységekre bontva részletezi mindazon (társadalomtörténeti vonatkozású, tárgyi stb.) tényezőket, amelyek egy-egy fogalom megnevezési rendszerének tagoltságában közrejátszanak. Ezeket az egymástól olykor csak árnyalatokban különböző alcsoportokat mindenütt találó példákkal világítja meg.

A munka egészére is jellemző: a nagyatlász szókészletének több szempontú elemzését rendkívüli alapossággal, nagy körültekintéssel végezte el a szerző akképpen, hogy közben finoman árnyalt megfigyeléseket tesz, apró részletekben különböző csoportokat állít föl, s ezeket jól megvilágított példákkal szemlélteti. Megállapításai nemcsak a magyar nyelvjárások szókincsével kapcsolatos ismereteinket gazdagítják, hanem a nyelvtudomány más területein is hasznosítható eredményeket hoznak.

J. Soltész Katalin: Arany János verselése. Opus. Irodalomelméleti tanulmányok, 9. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 347 oldal

1. „[...] versírás közben a metrum zsongása szinte betölti a költőt” — mondja Weöres Sándor a versírás folyamatát vizsgálva (A vers születése. In: Egybegyűjtött frások I—II. Budapest, 1970. 1: 243). Egyik versének keletkezéséről vallva pedig azt írja: „Egy jambikus versforma dongott a fejemben [...]; nem kívántam teljesen alkalmazkodni hozzá, hanem inkább körülötte keringeni mindenféle változatokkal” (i. h. 235). Weöres az alkotásmódot vizsgálva egy Arany János levélrészletet is közöl, amelyből kitetszik, hogy Arany szerint is először „[...] az érzelem már hullámszik, rhytmust, dallamosságot kap [...] — de az eszme [értsd: tartalom (B. L.)] még hiányzik [...]” (i. h. 221). A költői műalkotás megformálásának és megformáltságának a versritmus tehát ab ovo alapvető tényezője. Anélkül, hogy alkotáslélektani részletkérdésekbe bonyolódnánk, annyit a Weöres-idézetekből kiemelhetek, hogy a költő a benne motoszkáló versformához nem kíván teljesen alkalmazkodni. E tényben rejlik — különböző esztétikai kérdések mellett — a verselés vizsgálatának kétféle lehetősége: az általános és az egyedi verstan. Ez utóbbi a metrikai leírás mellett a verselés és a költői szövegmű tartalmi egészének összefüggéseit megkísérli fölárni (vö. Kecskés András: A magyar vers hangzásszerkezete. Budapest, 1984. 13 kk.; Szepes Erika—Szerdahelyi István: Verstan. Budapest, 1981. 30—1). A verstan általános része az egyes metrikai típusok leírásával és egyéb kérdésekkel foglalkozik. Mivel többnyire a versegyedek ritmusa is — láttuk a költők vallomásait — csupán igazodik egy mintához, a minta pedig az idők folyamán másként és másként alakul és értelmeződik, csakúgy, mint a verselés technikai mivolta, sőt: eljárása, nem meglepő: időről időre újabb és újabb verstanok, illetőleg verselméletek és metrikai leíráskísérletek bukkannak föl (vö. Szerdahelyi István: Hangsúlyos verselésünk vitatott vonásai. ItK. 90 [1986.]: 117—31, 1. a J. Soltész fölfogására vonatkozó részt: 130; Szuromi Lajos: „Az idő és hírnév” — Zrínyi három epigrammájának ritmikája. It. 68 [1986.]: 540—3).

2. Talán a verselés fontosságának és a kutatási lehetőségeknek és gondoknak e rendkívül elnagyolt megrajzolású képéből is kitűnik J. Soltész Katalin könyvének fontossága. A mű Arany János költészetének teljes versanyagát dolgozza föl metrikai szempontból. A vállalkozás önmagában is egyedülálló, emellett a monográfia szerzője mindvégig rámutat a verselési jelenségek szerepére a költői szövegművek egészében mint műalkotásokban. A dolgozat e két tényezője — a leírás teljessége és a verselés mirevalóságának kutatása magában hordozza a kutatás eredményességének lehetőségét, ez J. Soltész verstani alapszemléletéből is, amelyet a Bevezetésben vázol (7—11), következhet: „Míthogy Arany János nemcsak a magyar költészetnek és a magyar verselésnek, hanem verstani irodalmunknak is klasszikusa, nem akartam túlságosan eltávolodni az ő fogalomrendszerétől. Ezért beszélek »magyaros verselés«-ről, sőt »nemzet versidom«-ról »ütemes«, »hangsúlyos« vagy »ütemhangsúlyos« verselés helyett, noha tudjuk, hogy ez a ritmuselv [értsd: ritmusalakító eljárás] nem csupán magyar sajáttság, ám az ütem és a hangsúly meghatározása is vitatottabb annál a kétségtelen ténynél, hogy ezt a verselést magyarosnak, nemzetinek érezzük. Ezért tárgyalom »A magyaros ritmus megmértékelése« fejezetcím alatt azt a jelenséget, amelyet az újabb szakirodalom »szimultán verselés«-nek, »kettős ritmus«-nak, »bimetriá«-nak nevez” (7).

A könyv már említett Bevezetését hét fejezet és egy függelék rész követi.

Az első fejezet: A vers írásképe (11—28). Mivel csaknem természetesnek vesszük, hogy a verset többnyire olvassuk, így az írott vagy nyomtatott formáját szintén olyanra természetesnek tartjuk, hogy még a kutatás sem nagyon foglalkozott vele. Pedig a „vers s o r” kifejezés is mutatja, mennyire hat a látvány még az ide vonatkozó műszavak

kialakulására is. A szerző leír számos írásképi jellemzőt, szól a ki- és bekezdett verssorok szerepéről, a sorkezdő nagybetűkről, a tipográfiai kiemelés módjairól és egyebekről. Némely írásképi különlegességre külön is föl hívja a figyelmet, ezt az Arany szövegek kiadói szívelhetnék meg, nevezetesen a Buda halála egyes énekeinek címét a történeti hangulat-keltés céljából eredetileg gót betűkkel szedette a költő. Az újabb kiadások ugyanis mellőzik ezt az írásképi stílusesszéköt. — Közvetve a vers írásképe alapján határoz meg J. Soltész egyes fogalmakat, ti. azt tekinti „[. . .] verssornak és versszaknak, ami í r á s b a n egy verssor, egy versszak” (26).

A Strófászerkezetek és rímképletek fejezete (29–51) áttekinti Arany versszaképítkezésének fajtáit. Aranynál a leggyakoribb a négysoros strófa: 199 versének csaknem 3000 versszaka. Ennek az európai versirodalomban is gyakori strófafajtának a szerző megállapítása szerint a nemzeti versidomhoz kapcsolódása jellemző Aranyra (30). A négysoros strófákból álló 92 vers párrímes. Kitér a szerző a nyolcsoros és a hatsoros szakaszokra, továbbá a ritkább fajtájúakra: az egysoros versre, a kétsoros és a háromsoros versszakokra. — Arany mindössze egyetlen egysorost írt (A hangsúlyosok hexameter), erről a szerző megjegyzi, talán „[. . .] ezt is strófának lehet tartani [. . .]” (39). Úgy gondolom: nyugodtan, hiszen korábban is hasonló formai szempontok szerint döntött — a hagyománnyal összhangban — a „verssor”-nak és magának a „strófá”-nak a fogalmáról. Újabb költészetünkben számos egysoros van, pl. Pilinszky János: Egy sírkőre. In: Uő.: Nagyvárosi ikonok. Budapest, 1971.² 144; Weöres Sándor: Egysoros versek. I. m. 2: 15. A Weöres-versek némelyike nemesak egysoros, hanem egyszavas is („Tojáséj.”; „Liliomszörny.”). Szövegtani alapon az effélek éppúgy szövegművek, akár egy több száz oldalas regény (vö. Deme László: MNyTK. 154. sz., 65; Dieter Viehweger: Szemantikai jegyek és szövegstruktúra. Tanulmányok — Studije 15. Újvidék, 1982. 52 kk.). Így tehát nyugodtan tarthatók az ilyenféle költői szövegművek egysoros strófában írt verseknek. A strófászerkezet hiánya esetén szintén lehetne akárhány soros strófáról beszélnünk, ám ennek nemigen volna gyakorlati haszna (ellenkezőleg). Az ilyen, ún. szakozatlan versekkel és rímelésükkel foglalkozván a szerző rámutat a rímelés tagoló szerepére (49 kk.).

A Prozódia és ritmika (52–126) című rész először számba veszi azokat a jelenségeket, amelyek a versritmika kialakításához szükségesek a hagyománytól, a köznyelvtől eltérő ejtés- (esetleg: írás)mód alapján. A költői szabadság a kettőshangzók használatában, a szinérézis (*haramia* ~ *haramja*), a dierézis (*pajzs* ~ *pa|izs*), az elízió, a *h* alkalmankénti hehezetnek való fölhasználása és egyebek mellett az *a* névelő és egyes vonatkozó névmások és határozószók (*aki* ~ *akki*, *amely* ~ *ammely* stb.) *a* elemének a követő mássalhangzót nyújtó hatásában is megnyilvánul. Némelyik szó vagy szókapcsolat ejtése Arany életében is változott. A korabeli ejtémód (változataival együtt) a versritmus szempontjából mindig számon tartandó, hiszen a költemények előadása, fölolvása csak így lehet nyelvilag is, esztétikailag is hiteles és teljes. — E fejezeten belül tárgyalja a szerző a magyaros ritmust (61–80), ennek „[. . .] alapegysége egy szótagcsoport, amely lehetőleg, de nem kötelezően értelmi egységet alkot, és amelynek nyomátéka lehetőleg, de nem kötelezően egybeesik a természetes értelmi hangsúllyal. Ez a szótagcsoport az ü t e m. Az ütemet négy vagy kevesebb szótag tölti ki; a szótagszám hiányosságát nyújtottabb ejtés vagy szünet pótolja” (61). J. Soltész e föl fogását finom határozottsággal különíti el mások nézeteitől.

A nemzeti versidom sorfajtáinak vizsgálata számos tanulsággal jár; például: a két-ütemű sortípus nyolcasainak 4380 sorában mindössze 646 sor azoknak a terjedelme, amelyekben a metset végig érvényesül (64). Ezért is volt fölösleges Aranyt, a költőt rehabilitálniok egyes verstani kutatóknak Arannyal, a verstudóssal szemben, akinek saját maga által is metszethibásnak tartott „Zsigmond, a ki-|rály, a császár” sorát többen igyekeztek tisztára mosni. — Aranynak talán a legfontosabb versidoma a négyütemű tizen-

kettősök 27 000 sora. Ezeknek 2 %-ében a *metszet* szóösszetételi határon van: „Madár-látta kenyér-||darabocskát lelne” (71), a mai helyesírású kiadások sajnos e tekintetben is megmásítják a költőt, mert „[. . .] egybefrnek olyan szókapcsolatokat, amelyeket Arany még különírt [. . .]” (i. h.). — A négyütemű tizenkettősök 4|2||4|2 tagolású fajtája olyan túlsúlyra jutott, hogy Arany choriambussal élénkítette a sokszor használt tizenkettősöket — mutat rá a szerző; s hozzáteszi: „Apró töredékek kivételével nincs olyan tizenkettősöket tartalmazó verse, amelyben ne lenne choriambizált sor; igaz, ezek gyakran maguktól is így alakulhattak” (91). E choriambizált tizenkettősök fajtáinak leírása (mennyiségi adataikkal együtt) jól hitelesíti J. Soltész megállapításait. A choriambusok használatára vonatkozó más vélekedések ezek után kevésbé meggyőzőek (l. Szepes — Szerdahelyi i. m. 292; Kecskés i. m. 59).

A lazább és a szoros időmértéken alapuló formák átvizsgálása ugyancsak több eredményt hozott. Foglalkozik a tanulmányíró a trocheusnak a magyaros ritmustól való megkülönböztetésével, a jambuszok és nyelvünk szótaghosszúsági tulajdonságainak összefüggéseivel. A Bolond Istók 4000 arsziszát és thésziszét elemezve megállapítja, hogy a jambusversben a hangsúly ritmustámogató szerepe nem a hangsúlyos rövid, hanem a hangsúlytalan hosszú szótagok sokaságában rejlik (100).

Némelyik Arany-vers szabad ritmusú, ezek formájukkal a jövőbe mutatnak, de van tartalmában is a XX. századot megelőlegező szabadverse, átköltése (A Mab királynő), amely majd Füst Milán és Tandori Dezső lírájában talál lírai rokonságra (vö. Weöres Sándor: Három veréb hat szemmel. Budapest, 1977. 502).

A könyv negyedik fejezete: Rím (127—66). Arany, tudvalévő, nemcsak a nemzeti versidom elméletével, hanem a rímeléssel is tanulmányban foglalkozott. Rímtelen verse csupán mutatóba akad (a fordításokat és az antik formákat itt nem számítva). — J. Soltész Arany rímeit 24 255-nek számolta, ezekből a különböző rím 19 522. Az adatok alapján nem panaszkodhatni a magyar nyelv rímsegénységére, főképpen ha tudjuk, hogy a rímek 90 %-a egyszer fordul elő (130). A rímek 78 %-a ereszkedő (az összecsengés az utolsó előtti magánhangzótól számít ezekben), a többi emelkedő. Természetesen a szerző e két rímfajtát nem az időmérték szerint különbözteti meg, mint egyik újabb verstanunk, ezért az efféle különbségtéves okára is rámutat (132). — A rímek vizsgálata közben Arany nyelvi kreativitásáról is képet kap az olvasó egyes elméleti kérdések újszerű értelmezése mellett. Az asszonánc szabályainak egyik, eddig megfogalmazatlan tételét is kifejti a szerző, azt tudniillik, hogy az ereszkedő és az emelkedő rím más feltételek között minősül tiszta rímnek vagy asszonánénak (140—1).

Külön fejezet írja le a Járulékos versdízsek[et] és alakzatokat (167—93): a belső rímet, az alliterációt, a refrént, az enjambement-t é. í. t.

A versformák áttekintése — ez a hatodik fejezet (194—242). A magyaros ritmus formák 35 037 sora (65 %) módosítja a korábbi szakirodalom álláspontját, miszerint Arany verseinek a jambus mellett csupán kis százaléka ilyen (195). Ezekben a leggyakoribb a 73 versegyed 26 765 sornyi négyütemű tizenkettőse, belőlök az életmű terjedelmének 54 %-a adódik. Gyakoriságban a nyolcas következik 53 versegyednek 1610 sorával, majd a hatos sorok 139-e. A többi sorfajtát is figyelembe véve 168 kombinációban 23 sortípusról ad számot a szerző nem feledkezve meg a rímelés szem előtt tartásáról sem. — Az időmértékes versformákban a jambus uralkodik 25 (a fordításokkal együtt 35) %-ban 10 098 (illetőleg 25 186) sorral (vö. Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. Budapest, 1892. 323). — Trocheusi mindössze hat vers, az életmű alig egy százaléka. J. Soltész csak azokat a verseket tekinti trocheusiaknak, amelyek nem vehetők egyszersmind magyarosnak is (218), e véleményét körültekintően alakítja ki (l. 82 kk.; 109 kk.). Mindezzel szemben Szepes és Szerdahelyi a Toldi verselésében határozottan trocheusi lejtést lát (i. m. 397 kk.). — Arany mesterségbeli tudásának az egyéb időmértékes formák és az

Arisztophanész-fordítás metrumai a bizonyítékai. A verselési technika fölényes kezelése a kombinált és keverék versformák használatában szintén tapasztalható (235–42).

Utolsó fejezetként Pályaképet ad a szerző (243–7). Ebben rámutat: a népies formák részaránya a Tolditól a szabadságharc végéig terjedő pályaszakaszban a terjedelem 98%-a, a jambusi formák a szabadságharc után viszont 40%-ra emelkednek a mondani-való változásával összefüggésben. A Toldi szerelmének bizonyos fokú korszerűtlensége is e formaváltozással van kapcsolatban (247).

A versformák táblázata (250–329), a Rövidítések jegyzéke és a Verscímek mutatója (331–2; 333–47) zárja Függelékként a könyvet. — A versformák táblázata közli a sorfajt (szótagszámot), illetőleg sorképletet, ha szükséges: a verslábak számát, a strófa sorainak számát, a rímképletet, a költemény keletkezésének idejét, a vers címét, sorokban mért terjedelmét és a szerző megjegyzéseit a verselésre, egyebekre vonatkozóan. E táblázatok csupán a terjedelem megadásának adataiban térnek el J. Soltész Babits Mihály költői nyelve (Budapest, 1965.) című munkájának hasonlóan értékes adattárától, így bizonyos összevetések is elvégezhetők verseléstörténeti szempontból. — A könyv írógépés anyag sokszorosítása, egyes betűkön szemlátomást kézzel javították hosszúra az ékezeteket. Ismerve az ilyen kiadás nehézségeit, örömmel kell mondanom, hogy mindössze egy sajtóhibát találtam (a 260. oldalon a sorfajok képletében hiányzik egy fél zárójel). Ugyan csak pontosság tapasztalható a szövegközléseknél, a képleteknél. Ellenőriztem például a Népdal című vers adatait (a 282. oldalon) és a költemény szövegéből idézett részleteket (s ennek kapcsán a Verscímek mutatóját): a 77. oldalon a „Juhaj! Kevibe Szent-Endréről menyasszont” sor végén felkiáltójel helyett pont van. Igaz: csupán egy utalásból közvetve derül ki, hogy a kritikai kiadást használta a szerző (l.: 11 és 332).

3. Verstani szakirodalmunk forrongásának idején a legjobb szakmai hagyományt kellő bírálattal követve írta meg J. Soltész Katalin e munkáját. Bizonyítva: az efféle alapkutatások éppúgy szükségesek és elengedhetetlenek a rendszeres magyar verstan számára, mint az irodalomtanítás és az irodalomtudomány egésze számára.

Büky László

Veszprém megye földrajzi nevei.

II. A Pápai járás

Tungli Gyula vezetésével gyűjtötték a Veszprém megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak; tudományos irányító Ördög Ferenc, közzétette Ács Anna, Csepregi Istvánné, Gerstner Károly, Gyórfy Györgyné, Harmath István, Hoffmann István, Tungli Gyula, Varga Mária, szerkesztette Balogh Lajos és Ördög Ferenc. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. sz. Budapest, 1987. 391 oldal

A népnyelvi értékek megmentésének gondolata régóta foglalkoztatja a nyelvtudomány (főképpen a dialektológia) szakembereit. Ennek érdekében a múlt század végétől napjainkig több gyűjtésre ösztönző felhívás jelent meg. S nekibuzdulásban, lelkesedésben nem is volt hiány: a felhívások, a népnyelvi gyűjtésre biztató pályázati lehetőségek (pl. a most már néhány évtizedes múltra visszatekintő országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtő-pályázat) nem pusztába kiáltott szóként hangzottak el, hiszen igen szép eredményeket hoztak évről évre. A különböző gyűjtési kezdeményezések közül az egyik legsikeresebbé az a mozgalom vált, amely országszerte a földrajzi nevek följegyzésére, megmentésére

irányult. Mintegy negyedszázada annak, hogy példamutató kollektív összefogással napvilágot látott a „Zala megye földrajzi nevei” című kötet, amelyet napjainkig jó néhány megyei névgyűjtemény megjelenése követett. A megyei kötetek bizonyosságul szolgálnak arra, hogy a közös munka, sok-sok ember lelkesedése, a szűkebb pátriáért való tenniakarása előbb-utóbb meghozza gyümölcsét. A leletmentő tudományos haszon mellett ebben van ezeknek a kiadványoknak a legnagyobb értéke.

Veszprém megyében, ahol járásonként látnak napvilágot a földrajzinév-gyűjtemények, a Tapolcai járás névkincsének kiadásával kezdődött a földrajzi nevek közzététele (MNyTK. 156. sz. Bp., 1982), most másodikként pedig a Pápai járással folytatódott a sorozat. A gyűjtést-kiadást itt is az a felismerés motiválta, amelyet a Tapolcai járás névanyagát összefoglaló kötet Előszavában olvashatunk: „... társadalmunk felgyorsult fejlődésével, a nagyüzemi gazdálkodás szinte teljes mértékű gépesítésével, különösen pedig mezőgazdasági termelő szövetkezeteink mind gyakoribb összevonásával eltűnnek a funkciójukat veszített dűlők, dűlőrészek, kisebb vizek stb. nevei, amelyek között nem egy olyan is van, amely a nyelvi értéken túlmenően történeti értéket is hordoz mint volt középkori településnév” (5).

A Pápai járás 61 településének a kötetben 9833 névcikket tartalmazó anyaga is igen jelentős tudományos érték a különböző nyelvészeti stúdiumok (például a névtan, a nyelvtörténet, a nyelvjáráskutatás stb.) számára, ezenkívül azonban jó kiindulási alapul szolgálhat más tudományzakok (elsősorban a néprajz és a helytörténeti kutatások) művelőinek is. Így pl. a következő névcikkekhez fűződik érdekes népi magyarázat: 14/67. *Dobzós, -ba Fr. Nh.*: A mai falu déli, dombos része volt az első település helye. A török időkben itt élt egy Ihász Kati nevű lány, aki megtetszett egy török vezérnek. A falu népe a templomba bújtatta el a lányt a török elől. Azok pedig bosszúból felgyújtották. — Útépítéskor temetőt találtak ezen a helyen. Házépítéskor ma is csontok, kardok, lócsontok kerülnek elő. A falu északra húzódásával építettek a volt temetőre kápolnát. — 15/169. *Bétyár-kut* F. Savanyú Jóskaék találkozóhelye volt. — 20/50. *Hathalom, -ra* ... A hét vezér akart itt gyűlést tartani, ezért készítették a halmokat. Hat kész lett, de a hetedik domb nem. Így nem is tartották meg a gyűlést. Mások szerint a törökök hordták össze a halmokat, mindenki egy sapka földet hozott. — 25/51. *Csárdai kápolna* É. A kápolnát Meszlényi Vera grófnő építtette. A néphit szerint itt kötött házasságot Kossuth Lajos. Mások szerint átutazóban járt itt Kossuth feleségével. A kápolna búcsúja szentháromság vasárnapján van, a ságiak, a szentivániaiak ma is ide járnak búcsúra. — A példák számát főlegesen volna szaporítani, ilyen és ezekhez hasonló adatok százával szerepelnek a kötetben, igazolva ennek a vidéknek a hagyományokhoz való ragaszkodását, hagyományörző jellegét.

Nyelvi-nyelvjárási szempontból minden földrajzinév-gyűjteménynek fontos feladata az is, hogy a nevek hangalakja hűen tükrözze az adott település tájszólását. A Pápai járás kötetéről ilyen szempontból is a dicséret hangján lehet szólni, hiszen számtalan példát találunk benne a különböző nyelvjárási jelenségekre. Ennek illusztrálására két közleg névanyagából, a járás legészakibb részén található Csikvándról (a 24. oldalon levő térképen tévesen *Csikivánd*-nak van feltüntetve) és a járás déli felében fekvő Pápasalamon községből választok adatokat. Megvan a nyílt *e* és a zárt *é* fonémaellentéte, a zárt *é* nagyszámú példában jelentkezik: 1/97. *Hégy: Szőlőhégy*; 1/107. *Katalikus jakérészt: Kérészt*; 57/34. *Kendérföld*; 57/87. *Berék-ajji ut: Berék-ajjai ut*; stb. A köznyelvi hosszú *ú, ű* és *i* helyén általában a rövid megfelelőik használatosak (pl. 1/1. *Lóusztató*; 1/6. *Ökör-kut*; 1/149. *Ér-híd*; 1/184. *Közép-Nyilas-dűllő*; 57/1. *Cifra-híd: Kanáris-híd*; 57/20. *Ujj iskola*; 57/91. *Rohoncki-dűllő*; 57/110. *Jakab ut*; stb.). Az illabiális *ë*-vel szemben gyenge fokú *ö*-zés, az *é* helyén viszont erős fokú zárt *i*-zés jelentkezik: 1/64. *Zsöllér-tag: Zsöllér-kuti-dűllő*; 1/142. *Fölső-kert alla: Fölső-kerték alla*; illetőleg 1/28. *Faluvíg: Falu víge*; 1/104. *Cselidház*;

1/179. *Körtíjjes: Körtülés-tag*; 57/48. *Irtás-rít*; 57/89. *Ebidleső-domb: Ebidleső*; stb. Szórványosan a *v* hiátustöltő is megfigyelhető (1/76. *Divósi-erdő: Divós*), az apalatális *l*-zés és az expozív *ty*-zés és *gy*-zés viszont eléggé gyakori mássalhangzó-jelenség (pl. 1/2. *Kastétkert: Kastéjkert*; 1/60. *Cser alla: Cser ajja*; 1/84. *Gulakut*; 57/30. *Kovácsműhel*; illetőleg 1/19. *Pörgye-domb*; 57/36. *Kis-kut laptya*; 57/60. *Tölösök: Tölösök dombgya*; stb.). Különösen sok példát találunk az *l* kiesésére (pl. 1/13. *Bót: Nagy bót*; 1/87. *Hatvanhódas*; 57/34. *Kendőrföd*; stb.), de a magánhangzóközi mássalhangzó-nyúlás sem ritka (pl. 1/18. *Tanítottalakás*; 1/66. *Vadkerítés*; 57/112. *Legellő-erdő: Közös-legellő*; stb.). A köznyelvtől eltérő hasonulás és az *n* palatalizációja viszont ritkábban fordul elő (pl. 1/31. *Nak-kut: Nagy-kut*; 57/120. *Salamonyi-erdő*).

A földrajzi köznevek értelmezésével (15–23) a névgyűjtemény azt a helyes gyakorlatot követi, amely a „Somogy megye földrajzi nevei” c. kiadvány óta általánossá vált. A kötetnek ezt a fejezetét — a Tapolcai járás földrajzi névgyűjteményéhez hasonlóan — Varga Mária állította össze. A pontosan, nagy gonddal értelmezett köznevek közül különösen azok az elemek érdemelnek figyelmet, amelyek nincsenek országszerte elterjedve (ilyenek pl.: *aszó, bodonkut, börc, бүрү, csalüt, csuhás ~ csóhos ~ csuvit ~ csuvis, észteru ~ észterő, godëna, göbécsés ~ göbécsés, hancsék, horgos, kupa, kütyü, mocsojja, pagony, pozdomáris, síd, szër, tanárok, torok, zuggó*; stb.). Véleményem szerint ide lehetett volna sorolni a Sutton földrajzi nevet, amelyre Csikvánd (1/42), Szerescseny (4/26), Gecse (7/35), Magyar-gencs (22/12), Kemeneshőgyész (26/32) és Pápa (29/433) anyagában van példa, hiszen ez mindenütt félreeső utca, falu- vagy utcarész megjelölésére használatos. Olyan típusú megnevezés ez, mint a földrajzi köznevek értelmezésénél feltüntetett *godëna* és *kütyü*, amelyek — amint az adatok mutatják — szintén földrajzi tulajdonnévvé váltak. A Sutton (Pápán *Suttyom* változata is van) hangalakja és jelentése alapján nem tartom lehetetlennek, hogy összefügg a *sut* köznévvvel. Ennek bizonyítása természetesen további vizsgálatást igényel. Egyébként közszoí eredetű földrajzi nevek a külterületen is vannak. Ilyenek például a több községből is adathozható *Hamuház(ak)*, *Mészégető(k)* és *Szénégető* elnevezések, amelyek néhány erdei mellékipar (a hamuzsír-, mész- és szénégetés) egykori fűzésére utalnak, s éppen ezért hely- és gazdálkodástörténeti szempontból becses értékűek.

A Pápai járás földrajzinév-gyűjteményének, amely a terület nagyságát és a közzétett nevek számát tekintve igen jó gyűjtésről tanúskodik, van még egy szembetűnő vonása: ez a falucsúfolók nagyon gyakori előfordulása. Szinte se szeri, se száma a szellemesnél szellemesebb csúfolóknak. Ilyen pl. a 42. lapon a következő: „A láziak »taligapörzsölők«. Egyik alkalommal Nagy Pál disznót ölt, és kivitték a kertbe megperzselni. Beborították szalmával, bementek gyufáért. Addig a szomszéd — Kemény Ferenc, aki nagy lókötő volt, más variáció szerint haragosa volt Nagy Pálnak — kicserélte a disznót a taligára. A visszajövő gazda nem vette észre, a szalmát meggyújtotta, és megpörzsölte a taligát. A szomszéd községekben még a következő csúfolók élnek: „Nekidűlnék, mint láziak a ködnek. Lázi sziva mind duránci” — dicsekedtek a szilvájukkal.” — Nem túlzok, ha azt állítom, hogy ebben a kötetben lehet annyi falucsúfolót találni, mint némelyik megyei kiadványban együttvéve. Ezeknek gazdagsága már a Tapolcai járás névanyagában is feltűnő volt, ezért is tudott Mészárosné Varga Mária külön tanulmányt szentelni a falucsúfolók vizsgálatának (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 6. sz. Bp., 1981.). A két járás földrajzinév-kiadványa alapján valószínűnek látszik, hogy megyéink közül Veszprém a leggazdagabb falucsúfolókban. A nevek gazdagsága, a falucsúfolók nagy száma és a tréfás nevek előfordulása (pl. 3/164. *Bukfenc*; 16/135. és 31/101. *Bárnévóna*; 26/39. *Betekincs*; stb.) azt jelzi, hogy e vidék magyarságát hagyományörzés, életvidám humor és névadó lelemény egyaránt jellemzi. A Pápai járás földrajzi neveit tartalmazó értékes kiadvány után bizakodással várjuk a folytatást, az Ajkai és a Veszprémi járás névanyagának mielőbbi megjelenését.

Bod-kódex (a XVI. század első negyede). A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1987. 101 oldal.

Sándor-kódex (a XVI. század első negyede). A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1987. 105 oldal.

1. A két kódex — a Régi magyar kódexek 2. és 3. számaként — egy kötetben jelent meg abban a sorozatban, amelyet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke az MTA és az MM kutatási pályázatának keretében indított el, s amelynek első kötete a Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról című nyelvemlékkiadvány Bp. 1985. (Ismertetését l.: Nyr. 111: 250—52.). Az egy kötetben való megjelenést a két kódex rövid terjedelme indokolja (a BodK. 18, a SándorK. 20 kódexlevél).

A Bod-kódex kiadását előkészítő munkacsoport tagjai: Korompay Klára, Kozocsa Sándor, Lőrinczi Réka, Sipos Pál, Szabó T. Ádám. A Sándor-kódex kiadását Korompai Klára, Kozocsa Sándor, Parragi Márta és Vekerdy Lilla készítette elő. A bevezetést és a jegyzeteket mindkét nyelvemlékhez Pusztai István írta.

A nyelvemlékek bemutatásának szerkezete hasonló a sorozatot indító kötetéhez: a bevezetést a latin megfelelők leőhelyei, majd részletes irodalomjegyzék követi, és a kódex hasonmása, illetőleg betűhű átirata zárja le. A Bod-kódex szövegét ezenkívül még megelőzi a Cornides-kolligátum hátsó kötéstáblájának hasonmása és betűhű átirása.

E kiadványsorozat első darabja „folytatása volt a Cornides-kolligátum egykor egymástól függetlenül keletkezett darabjai hasonmáskiadásainak (Példák Könyve: CodHung. IV., Cornides-kódex: CodHung. VI.)” (7. l.), ez indokolja, hogy az ismertetendő kiadvány e kolligátum kiadatlan darabjaival folytatódjék, még „akkor is, ha legújabban kétség támadt annak a tudományunkban hagyományos nézetnek a megalapozottsága iránt, hogy a Bod- és Sándor-kódex valóban az Egyetemi Könyvtárba bekerült kolligátumhoz tartozott” (i. h.).

2. A jelen kiadvány elsőnek a Bod-kódexet közli. Előljáróban ismertetik leőhelyét, szó van XIX. századi kötéstábláiról, amelyek nagyon hasonlítanak a Könyvecse kötéstáblájára. A kódex mai nevét múlt századi kéz jegyezte be elől, az újrakötésnél hozzáfűzött második fólió rektójára.

A hasonmás kicsinyítése a fóliók felületét tekintve 17 százalékos.

A Bevezetés részletesen tájékoztat minden kérdésről, amely a kódex formáját illeti, beleértve a kézirat papírját, a tinta fekete színét és a rubrumozást is. A betűhív átirat a színezett betűket és az írásjeleket félkövér szedéssel jelzi.

A Bod-kódex írása tömör, egyenletes, végig egyetlen és nagyon fegyelmezett kéz munkája; írását egyéninek is mondhatnánk, mert egyetlen írástípus jellemzői sem illenek rá maradéktalanul. A színezés minden bizonnyal később készült, és más kéz munkája, mint ahogyan egyéb nyom, javítás is elárulja a későbbi bejegyzőket.

A kódex írójának személyéről, keletkezésének idejéről, helyéről nem ad hírt a kézirat, de annyit ma már bizonyosnak tekinthetünk, hogy ferences eredetű, és nőknek szánták. E kérdésekről filológiai pontossággal tájékoztat a Bevezetés (10—13), mindezekon kívül a helyesírási kérdésekről — kiegészítve *Kniezsa* helyesírási táblázatát (14) —, illetőleg a betűhív átirás elveiről is. Itt is, mint a sorozat első darabjában, minden mellékjelet kitétek, nem jelölték viszont a betűvariánsokat. Ezt sajnálhatjuk, főként az *f* ~ *s* esetében, mert az *f* — *f* tévesztést ez olykor indokolná (pl. BodK., 6v, 1. sor: *dewlfes* = LobK *dewlfes* (l. jegyzet)).

A Bod-kódex két ún. traktátust vagyis vallási témájú elmélkedést tartalmaz. Az első traktátus az ember három fő ellenségéről szól (az első a világ, a második a test, a harmadik az ördög). A második traktátus a halálról szól. A morális-vallási elmélkedő gondolatokat példázatok teszik elevenebbé és érthetőbbé. A traktátus szövege nem eredeti; ez is, mint a többi kódexünk, különböző latin források fordításainak kompilációja útján ötvöződött eggyé. A Bod-kódex szövege azonos az 1514-ben keletkezett Lobkowitz-kódexével. Kiadványunk nagy értéke, hogy lapalji jegyzetben közli a kritikus helyek LobkK.-beli megfelelőit; külön tanulmányt érdemelnének ezek közül például az íráshibákra vonatkozók, zömüket meg lehet fejteni ezeknek a munkaigényes, nagyon nagy filológiai jártaságot és gondosságot igénylő jegyzeteknek a segítségével.

A Bod-kódex nyelvezete szép, a mai köznyelvi alakoknál általában nyíltabb szóvaltozatokat bőven találunk benne (*mastan*, *velág*, *vakanduk*, *váras* 'város' stb.), de archaikus változatok is előfordulnak a nyíltabbá vált formák mellett (pl. *marhát* ~ *morhát*). A régi magyar nyelvet kedvelőknek sok példával szolgál a kódex egy-egy mai szavunk régebbi jelentésére (pl. *ha* 'mikor', *mindenha* 'mindenkor', *velági marha* 'vagyon', *állat* 'létező', *vall* 'bíró'), mások korábbi formájára (pl. *félelm* 'félelem', *mevetsig* 'nevetség', *kazdagság* 'gazdagság'), és természetesen ma már nem élő szókra is. Alaktani régiességei (pl. *kerte* 'kertje', *vakéji* 'vakít') is szép számmal vannak. (Mindezeket az érdeklődés felkeltésére és a mű elolvasására való ösztönzés céljából említtem meg.)

3. A jelen kiadvány második fele — újonnan kezdett lapszámokkal — a Sándor-kódex ismertetésével kezdődik. A bevezető rész tájékoztat arról, hogy a kódexnek jelenlegi nevét Toldy Ferenc adta Sándor István emlékezetére. A XIX. századi kötés, a papír, a formai kérdések részletező leírása után megtudjuk, hogy egyetlen kéz műve, még a rubrumozott iniciálákat is ugyanazon scriptor készítette. „Legfeljebb az utolsó előttinél gondolhatunk arra, hogy idegen kéz is »besegített« (9). Írástípusa „kapcsolt barát gót” (= gothica textualis cursiva). Nem olyan egyenletes és szép, mint a Bód-kódex — más jellegű — írása. Érdekes, hogy a kódex párbeszédes részeiben a dialógus szereplőinek nevét vagy megszólalását rubrummal való aláhúzás jelzi (piros tintás aláhúzás a Cornides-kolligátum darabjai közül csak a Könyvecsében fordul elő).

A kézirat keletkezésének idejére, helyére, arra, hogy kinek készült, nincs a szövegben közvetlen utalás. A tartalom alapján két lehetőség kínálkozik arra a kérdésre adandó válaszként, hogy milyen eredetű: többen (és főként a régibb szakirodalomban) domonkos kódexnek, mások (elsősorban Knieszsa) ferences eredetűnek tartják; az bizonyos azonban, hogy nem Ráskai Lea másolta. Feltételezhetjük, hogy apácáknak szánták (vö. 11–13).

Helyesírását Knieszsa hiányosan és itt-ott sajnos tévesen jellemzi, pl. az „ü, ű hang jele kódexünkben sohasem ő . . .” (vö. 14). — Megjegyzendő, hogy a hosszú magánhangzók kettőzött betűvel való jelölése az egész magyar helyesírástörténet szempontjából sarkalatos kérdés, s ez egészül ki itt a Knieszsa táblázatában nem szereplő újabb kettős betűvel: *qq* = *ø* hang. A nagy gonddal megírt fejezet tehát sok tekintetben pontosítja helyesírástörténetünket. Egy nyomdai megoldása azonban nem szerencsés: a *cs* hang jelölésére szolgáló < 'kisebb, mint' jel az olvasást vékony vonala miatt kissé zavarja, bár formája hasonlít az eredeti betűjére.

A Sándor-kódex vegyes tartalmú: „Az egyes szövegegységek bemásolása véletlenszerűen történtetett” (16). Első szövegegysége eddig ismeretlen latin traktátus fordítása, témája a mennyország. Pedig jó volna tudni, honnan keletkezett a sok, való életet tükröző leírás: pl. a húsvéti kenyérről (sajt, tej, tikmony kell hozzá, koszorú alakúra kell fonni (lv); egerekről és egérfogóról is szó van (lv–2v); megjegyzést találunk arról, hogy „szörnű volna a táncoló, ha koszorúja nem volna” (6v) stb.

Ezt a fejezetet a három keresztény leány mártírpassiója követi. Van olyan irodalomtörténeti felfogás, amely irodalmunk első drámai emlékének tekinti, bár inkább dialogizált legendának nevezhetjük. Ennek latin forrása közismert. Figyelemreméltó azonban, hogy a közreadott latin szövegek egyike sem pontos megfelelője a magyar mártírpassiának, s az 1500-as évek magyar történelmére emlékeztet az, hogy a legenda eseményei — a latin eredetitől eltérően — nem a római, hanem a török császár udvarában játszódnak. Ebből a tényből arra kell gondolni, hogy „Magyarországon kellett keletkeznie. Lehet, hogy ilyen latin szöveg nem is volt, hanem a fordító szabadon alakította azt az eredetileg rímes prózában írt latin szöveget, amelyet Celtis Konrád . . . 1497-ben maga hozhatott Budára, de ha nem, akár küldhette is . . .” (18).

Nyelve enyhén labializáló (*tekéltetés, szentöl, szent Pétör, köröszt* stb.); mainál zártabb és nyíltabb szóalakok egyaránt találhatók benne, de e kódexet nemcsak nyelve, hanem tartalma is érdekes olvasmánnyá teszi; főként az első traktátus szívderítő olvasmány.

Mindkét kódexhez nagy apparátussal készült, a munka nagyságát ránézésre nem is eléggé sejtető lelőhelyjegyzék és irodalomjegyzék van csatolva.

Örvendetes, hogy a megkezdett sorozat új kötete viszonylag hamar követte az elsőt, a nagy munkához a benne részt vevőknek további eredményeket és egymást követő kiadványokat kívánunk.

Velcsov Mártonné

Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába. Szerkesztette Fülöp Lajos. Tankönyvkiadó, 1986. 301 oldal

Majdnem egy évtizedet kellett várni arra, hogy az új tantervek bevezetése és az új tankönyvek kiadása után megjelenjék az az új, átfogó módszertani útmutatás (egyetemi jegyzet), amely nélkül aligha képzelhető el, hogy a leendő tanárok mindennapi iskolai munkájukat — az anyanyelv tanítását — tudatosan és eredményesen végezhessek. Nagy szükség volt rá, gyakorlati igényt elégt ki, de elkészítésének nagy a felelőssége is.

„Tantárgypedagógiai jegyzetünknek az a rendeltetése — írja az előszóban a szerkesztő —, hogy — a szaktárgyi, ideológiai és az elméleti pedagógiai ismereteket alapnak tekintve — eligazítást adjon a középiskolai anyanyelvi nevelésnek azokban a kérdéseiben, amelyekben a magyar szakos tanárjelölteknek gyakorló munkájuk megkezdésekor megfelelő tájékozottsággal kell rendelkezniük. Tanácsadásról, módszerek ismertetéséről és nem didaktikai előírásokról lesz szó.”

Vegyük hát sorra, milyen tanácsokat olvashat ki belőle a kötet forgatója, és felhasználásuk mennyire hatékonyan segítheti a középiskolai anyanyelvi nevelés színvonalának emelését.

A bevezetésben rövid ismertetés található az anyanyelvi tantárgypedagógia általános kérdéseiről, részletek a magyar nyelv tanításának történetéből a görög és a római grammatikától napjainkig, valamint az anyanyelvi nevelés céljáról és feladatairól. Ez utóbbiból érdemes idézni az összefoglalásban megfogalmazottakat: „A középiskolai anyanyelvi nevelésnek az a célja, hogy az anyanyelvnek mint nyitott rendszernek élményszerű megismertetésével a tanulók beszéd- és magatartáskultúráját olyan szintre emelje, amelyen eredményesen vehetnek részt a társadalmi szintű kommunikációban, dinamikus, kiművelt és kontrollképes alapot nyernek az önálló ismeretszerzésre, az önművelésre, választott életpályájuk nyelvhasználati feladatainak, valamint a társadalmi életben vállalt feladatoknak a teljesítésére” (48).

Az anyag érdemi része hét fejezetre tagolódik.

— Az anyanyelvi nevelés művelődési anyaga. — Ez a fejezet értelmezi a tanterveket iskolatípusonként és osztályonként részletezve; továbbá értékelő ismertetést ad minden tankönyvről külön-külön (53–105).

— Az anyanyelvi nevelés speciális eljárásai. — E cím alatt kapunk tájékoztatást az ismeretek kialakításának hagyományos útjairól, az újabb törekvésekről, az ismeretek megszilárdításának és alkalmazásának módjairól, valamint az ellenőrzésről és az értékelésről (107–69).

— Az anyanyelvi készségek és képességek fejlesztése. — Itt kerül sor annak kifejtésére, hogyan fejleszthető a befogadás és a kifejezőképesség, a beszédkultúra, valamint a helyesírás. Elmélet, követelmény, módszer keveredik ezekben a fejtegetésekben (170–223).

— A tantárgyi ágazatok tanítása. — Ez a fejezet tudatosítja tantárgyunk ágazatos jellegét, vagyis hogy milyen sokrétegű, és mégis egységben kívánatos látni. Az elemzett ágazatok: a szövegtan, a leíró nyelvtan és nyelvművelés, a stilisztika, általános nyelvészeti ismeretek és a nyelvtörténet (225–41).

— Tervezés, órátípusok, szervezési kérdések. — A jegyzet leggyakorlatibb fejezete, amelyben a tanmenetkészítéssel, az órátípusokkal, a felkészülés követelményeivel és az óraelemzéssel ismerkedhet meg az érdeklődő. Az utóbbi akkor hasznos, ha felhívja figyelmünket saját eljárásaink tökéletesítésére (243–81).

— Az anyanyelvi nevelés különleges feladatai. — Ebben a fejezetben egymástól eltérő témakörök kaptak helyet: a tanári munka sajátos területei: a felzárkóztatás kérdése, az anyanyelvi szakkörök ügye, a nyelvi ismeretterjesztés lehetőségei, a nyelvi versenyekre való felkészítés és a felnőttoktatás (esti és levelező tagozat) sajátos területe (275–81).

— Taneszközök, oktatástechnológia. — A témakör azért figyelemre méltó, mert mint olvashatjuk: az elméleti ismeretek ma már elsajátíthatók a szakirodalomból, a gyakorlatban azonban a taneszközök használatának számos megoldatlan kérdésével kell szembenézni (283). A tanításban szerepet játszó eszközök következő fajtáival ismerkedhetünk meg: nyomtatott eszközök, nyomtatott grafikai eszközök, auditív információhordozók, vizuális információhordozók, audiovizuális információhordozók és demonstrációs eszközök (283–95).

Végigolvasva az anyagot — a fejezetek tartalmi ismertetéséből is következőleg — megállapítható, hogy a szerkesztő teljességre törekedett; a témához tartozó minden kérdésben valóban tanácsot, útmutatást kívánt adni. Ez igen tiszteletre méltó törekvés, éppen ezért vitathatatlan érdeme is az összeállított anyagnak. A kérdés csupán az, hogy ebből a gazdag — de nem eléggé összezsírozott — elméleti és módszertani tudnivalókból összeáll-e valamiféle egységes tanári szemlélet azokban, akiknek szánták: a tanárjelöltekben. Efelől ugyanis a szerkesztő is kissé bizonytalan, hiszen így vall az előszóban: „Kiadványunk teljesebb összehangolása éppen ezért megvalósíthatatlan feladatnak látszott, hiszen ez az egyéni kutatások, a sajátos didaktikai gyakorlat uniformizálását jelentette volna. A szerkesztő jól tudja, hogy ebből következően vannak egyenetlen részei, óhatatlan átfedései, hiányai is a jegyzetnek.”

Az ügy érdekében a szerkesztői önkritikát a következőkkel kívánjuk kiegészíteni. Nem kellett volna ennyire tartani az uniformizálás veszélyétől például a következő két helyen, ahol bizony az átfedés helyett szívesebben olvastunk volna egységes összefoglalást mindkét témában: A tanulók beszédkultúrájának fejlesztése és A tágabb értelemben vett beszédművelés című részeknél, továbbá A kifejezőképesség fejlesztése és A szövegtan oktatása című témák esetében. Hiányérzetünk pedig különösen egy területtel kapcsolatban van, ez pedig a nyelvművelés átfogó szempontjának kellő és következetes hangsúlyo-

zásának elmaradása. Egyetlen utalást ugyan találunk erre vonatkozóan: A nyelvművelés mint stúdium igen vékony réteget képvisel a tantervi tematikában: a IV. osztály végén, a nyelvtörténeti ismeretek feldolgozásához kapcsoltan „tanítjuk” a nyelvművelést, azaz a nyelvhasználatnak a köznyelvhez viszonyított megítélését a nemzeti nyelvi normák jegyében, új nyelvi jelenségek megjelenésével kapcsolatos állásfoglalás kialakításának kimunkálását. Ha a grammatikát és a helyesírást tudatformáló diszciplínaként értelmezzük, akkor a nyelvművelést az öntudatos nyelvhasználat stúdiumának kell tekintenünk. Erre a színvonalra azáltal emeljük, hogy a nyelvművelés elveit tárgyaljuk meg, és tesszük meg a tanulóknak a beszéd és az írás vezérfonalául” (232). Sőt a feladatot is megfogalmazva találjuk: „A nyelvművelés iskolai formájának az a feladata, hogy a nyelvhasználatban megmutatkozó negatív társadalmi hatások (a bürokratikus nyelv, a durvaság, a trágárság, a tévesztések, a hibázások stb.) ellen felvegye a mindennapi küzdelmet a helyes és pontos gondolatközlés érdekében” (49). Íme tehát a komplex program, a megvalósítással azonban adós maradt a jegyzet.

A gazdag szakirodalom felsorolása viszont mindenképpen további önművelésre serkentheti a jegyzet minden használóját. Ilyen összefüggésben tehát mégis elmondhatjuk, hogy sikeresen szolgálhatja a mottóul választott szép költői idézetet: „Az egyetlen igazi tanulás: a lényünkben szunnyadó tudásnak tevékeny ébresztése.” A tanárjelöltek szunnyadó tudásának tevékeny ébresztése a záloga az anyanyelvi nevelés jövőbeli felvirágoztatásának, és ebben nem kis szerep jut e jegyzetben megfogalmazott gondolatoknak, amelyeket az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék módszertani szakcsoportjának tizenkét tagja: külső és belső, korábbi és mai munkatársai „adtak közre”; név szerint: J. András Katalin, Balassa László, Filó Katalin, Fülöp Lajos, Hangay Zoltán, Honti Mária, A. Jászó Anna, Nagy Ferenc, B. Porkoláb Judit, Szemere Gyula, Szende Aladár, Wacha Imre.

Graf Rezső

Sebestyén Ádám: Bukovinai székely népmesék I—IV. Szekszárd, 1979—1986. I. kötet 392, II. kötet 464, III. kötet 352, IV. kötet 580 oldal

A mi országunk kicsi, mégis nagyon sok etnikai csoportja van. Kósa László és Filep Antal méltán népszerű könyve, *A magyar nép táji-történeti tagolódása* (Bp., 1978.) mintegy kétszáz tájat és csoportot vesz számba, köztük természetesen a bukovinai széke-lyeket is. A sok etnikum között nincs még egy, amelyik annyi hányattatáson, szenvedé- sen ment keresztül, mint a bukovinai székelység.

Madéfalva — 1945 szeptembere. A madéfalvi veszedelmet megörökítő emlékmű előtt egy katonaruhás fiatalember és egy idős, helybeli csíki székely olvassa a feliratot:

A határórség erőszakos szervezésekör
Madéfalva határában
1764. jan. 7-én hajnalban
a császári katonaság által védtelenül lekasabolt
Csík- és Háromszéki
200 székely vértanú emlékére
kik az ősi szabadság védelméért véreztek el,
emelte az utókor hálás kegyelele
1899.

A fogolytáborból hazafelé tartó fiatalember Sebestyén Ádám, maga is bukovinai székely, aki később, az 1972-ben Szekszárdon megjelent könyvének bevezetésében így vall érdeklődésének kialakulásáról: „Gyermekkorom óta ösztönösen gyűjtöttem a népdalokat, népi játékokat a magam gyönyörűségére. 1945 szeptemberében a madéfalvi emlékmű véletlen megismerése döbbsített rá, hogy tennem kellene valamit szerencsétlen, sorsüldözött népemért. Úgy gondoltam, talán népem életének, történetének, szenvedéseinek, örömeinek feltárásával, megörökítésével szolgálhatom a javát. Hiszen már a *félüldős* andrásfalviak sem sokat tudnak Andrásfalváról, a székelyek múltjáról, a madéfalvi veszedelemről — akkor hogy tudnának róla a fiaik?” (A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig. 7).

Hogy Sebestyén Ádámnak, az önkéntes néprajzi gyűjtőből lett kutatónak nemes szenvedélye nem szalmaláng-lelkesedés, hanem népéért tenni akaró és tenni tudó igaz elkötelezettség, azt szépen példázzák a „Bukovinai székely népmesék” impozáns kötetei. Pedig az 1970-es évek elején nem éppen a legjobbkor gondolt arra, hogy meséket gyűjtson a bukovinai székelyek körében, hiszen a kiváló mesemondók (Palkó Józsefné, Ömböli Ferencné, Sebestyén Lajosné, Zsájc János és mások) ekkor már nincsenek az élők sorában. Ekkorra a magyar falu gazdasági-társadalmi életében is nagy változások mentek végbe, mégpedig elsősorban a termelészövetkezetek megalakulása következtében. Szinte máról holnapra megszűntek a mesemondás korábbi alkalmai (pl. a fonóba járás, a kukoricafosztás stb.), sőt a televízió (kisebb mértékben a rádió) elterjedése miatt egyre inkább visszaszorultak a hosszú téli esti szomszédolások, összejövetelek is, amelyek régebben a mesemondás gyakori színteréül szolgáltak. S éppen Sebestyén Ádám lakóhelyén, a Tolna megyei Kakasdon végzett gyűjtőmunka gyümölcseként látott napvilágot már egy-egy évtizeddel korábban a „Kakasdi népmesék” című kiadvány az „Új Magyar Népalköltési Gyűjtemény” VIII. és IX. kötetében. Hogyan sikerülhetett mégis ilyen előzmények után Sebestyén Ádámnak a bukovinai (főképpen az andrásfalvi) székelyek körében ilyen vastkos köteteket kitevő mesekincsét összegyűjtenie? Olyan tény ez, mely kissé rejtélyesnek látszik. Elismerés illeti a gyűjtőt, akiben volt elég erő, kitartás, lelkesedés ehhez a hatalmas munkához, s talán a megérdemelt gyűjtőszerencse is olykor mellé szegődött. De vajon honnan tudott erőt meríteni mesekincsének megőrzéséhez és gyarapításához egy olyan népcsoport, amely a madéfalvi veszedelem óta hosszabb-rövidebb ideig más népek földjére kényszerült, míg — oly nehezen s oly sok szenvedés után — hazájában végre otthonra talált? Fogas kérdés, amelyre nehéz választ adni. Tény, hogy a nehézségek, a magyarságuk mindenkori vállalásával járó hátrányok sem gyűrték le őket, töretlen optimizmusuk és hitük mindig erőt adott nekik létük s kultúrájuk megőrzésére. Talán innen van szép mese- és népdalkincsük, hátrányba szorítva is megtartott nyelvi gazdagságuk.

Sebestyén Ádám az 1970-es évek elején kezdett magnetofonnal meséket gyűjteni Kakasdon (az andrásfalvi székelyek körében), majd a másik négy bukovinai faluból (Hadikfalva, Józseffalva, Istensegíts és Fogadjisten községekből) elszármazott széke-lyekre is kiterjesztette gyűjtőmunkáját. Végül a négy kötetben 35 mesemondótól összesen 436 mesét tett közzé, ennek csaknem kétötöd részét (168 mesét) Fábián Ágostonné Györfi Mária mondta magnetofonszalagra. Fábián Ágostonné a Népművészet Mestere c. kitüntetés méltó tulajdonosa, a legkiválóbb mesélők egyike. Mesemondó művészetét, annak jellegzetes vonásait Palkó Józsefnével, Dégh Linda híres mesemondójával hasonlítja össze Kovács Ágnes a kiadvány 2. kötetében (397–408). A két kitűnő mesemondó közötti különbséget a következőképpen ragadja meg az ismert népmesekutató: „A sportból vett hasonlattal, úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a hosszútávfutó a 100 méteres síkfutóhoz, vagyis alapvető alkati különbség van köztük: Palkóné a terjedelmes, részletesen kidolgozott meséket kedvelte, Fábiánné meséi tömörebbek, feszesebben szerkesztettek”

(2: 398). Aki ismeri a két mesemondó meséit, találóbbr jellemzést aligha fogalmazhatna meg. Ki kell emelni azt is, hogy az olvasót kitűnő jegyzetek segítik abban, hogy minél jobban megismerje az egyes mesék származását, elterjedtségét, népszerűségét, a különböző mesélők mesemondó művészetének jellegzetességeit, továbbá „tájékoztatják a magyar és a nemzetközi tudományos életben tevékenykedő folklórkutatót a mese cselekménye és gyakorisága felől, sőt itt-ott ízelítőt adnak a mesével kapcsolatos tudományos eredmények felől is. A jegyzetek végén az irodalomjegyzék eligazít a legfontosabb magyar mesegyűjtemények, a magyar és a nemzetközi mesekatalógusok, valamint a jegyzetekben felhasznált tanulmányok szerzője, címe, megjelenési helye és ideje felől” (1: 364). A jegyzeteket mind a négy kötethez Kovács Ágnes készítette. Ugyancsak az ő munkáját dicséri a 4. kötetben található típusmutató (541–73), amely valamennyi kötet meséit magában foglalja. Igen értékes Kovács Ágnesnek a „Bukovinai székely mesemondók” című tanulmánya is (4: 516–27), amelyben áttekintést kapunk a bukovinai székely mesegyűjtés első szakaszától pl. Dégh Linda anyagfeltáró és feldolgozó tevékenységének ismertetésén át Sebestyén Ádám mesegyűjtéséig. Megtudjuk belőle pl. azt is, hogy a bukovinai székelyek kultúrája iránti érdeklődés az 1930-as években kezdődött, s milyen jelentős volt a letelepedés után az Ortutay Gyula kezdeményezte gyűjtés. A mesemondókra és a mesemondásra vonatkozó kutatások összegzéséből fény derül arra is, hogy a székelység az egyik legnagyobb olvasmányműveltségű néprajzi csoport. Az is érdekes adalék, hogy a bukovinai székelyek meséire jellemző, hogy „bár elmondóik már 40 éve eljőttek Bukovinából, egy részük még mindig az ottani székely falvakban játszódik (emeltet természetesen mai környezetük is tükröződik a szövegekben). A csöppet sem könnyű és kellemes múlt sokuk tudatában mesevilággá szépül” (4: 522).

A nyelvészeknek (főképpen a dialektológusoknak) nagyon régi kíváncsi volt, hogy a néprajzkutatók gyűjtötte anyagot jó volna nyelvészeti szempontból is minél inkább kiaknázni, hasznosítani. Ez azonban amiatt gyakran akadályba ütközött, hogy a néprajzi szempontból kitűnő gyűjtések lejegyzése (fonetikus átirása) csak ritkán felelt meg a nyelvészeti követelményeknek. Ez a megállapítás a „Bukovinai székely népmesék” kötetekre – szerencsére – egyáltalán nem vonatkozik, ugyanis a szövegközlés Balogh Lajos és Voigt Vilmos „A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata” című összeállítás (Bp., 1974.) figyelembevételével olyan mintaszerűen sikerült, hogy szak tudományi célokra is eredményesen föl lehet használni, ugyanakkor olvasmányos is tud maradni, a lejegyzésben járatlan olvasó olvasmányélményét sem zavarja. Az utóbbiban az is segítségére van az olvasónak, hogy az ismeretlen csiki tájszók jelentését az egyes kötetek végén lévő szójegyzékben könnyen meg lehet találni. A mesék nyelvészeti szempontú gondozását és a szójegyzék összeállítását Rónai Béla végezte, mégpedig a tőle megszokott rendkívüli alaposággal, lelkiismeretességgel. „A bukovinai székelyek nyelvéről (A bukovinai székely nyelvjárás főbb sajátosságai)” címmel ugyancsak az ő tollából a nyelvészek és a nem szakember olvasók számára egyaránt hasznos és értékes tanulmány látott napvilágot – igen helyesen – már a kiadványsorozat első kötetében (329–41). Rónai Béla ezen munkája akár kiindulási alapul szolgálhat a bukovinai székelyek nyelvjárásáról frandó monográfiához is, ha erre vállalkozó kutató akadna. A nagy gondal közlötött meseszövegek arra is alkalmasak, hogy ezek alapján mondat szerkezeti vizsgálódást végezhesünk. Mivel az egyes mesemondók legfontosabb élettrajzi adatai (életkor, foglalkozás, az olvasottságra való utalás stb.) megtalálhatók az egyes kötetekben, sőt a negyedik kötetben külön fejezetben is (533–40), ezért bizonyos fokig nyelv szociológiai szempontú kutatásra is felhasználhatók a közlötött meseszövegek.

Meggyőződés, hogy a „Bukovinai székely népmesék” köteteit cselekményük érdekessége, a bennük rejlő erkölcsi tanulságok, tiszta nyelvvezetük miatt a gyerekek és a felnőttek egyaránt örömmel és sok haszonnal forgathatják. S mivel elhangozva a bukovi-

nai székely beszédnek újabb értékei (pl. hanglejtésformái, hangsúlyviszonyai) is felszínre kerülhetnének, hasznos volna — természetesen bizonyos válogatással — egy-két lemezt is közreadni belőlük. A kötetek kiadásáért dicséret illeti a Tolna Megyei Könyvtárat, annak vezetőit, akik már korábban is nemegyszer mutattak szép példát a hozzáértő mecénási tevékenységre.

Annak illusztrálására, hogy mennyi szépség, milyen tömörség, kifejezőerő jellemzi a bukovinai székelyek tájszólását, álljon itt egy viszonylag nagyobb terjedelmű részlet a II. kötet 207. lapjáról. A bukovinai székelyeknek Madéfalvától Tolnáig vezető rögös útjáról, mesévé szépült, múlttá szelídült igaz történetéről így beszélt Fábíán Ágostonné: „Hol vót, hol nem vót, még az ópěrenciás tēngērēn ēs túl, vót ēcčēr ęgь nagy székěj falu. Mádé-falva volt a neve. Țgy hideg tēli hajnalon ágyuszóra ębredtek az emběrēk. Mária Tērēzia lē-ágyuztatta az egész falut. Volt ott sírás, jajgatás. Aki még nem halt, s el tudott futni, elfutott az erdőbe, onnat elvándoroltak Bukovinába. Keserves tēl vót. Őt magyar falu lētt belőlük.

Dolgozgattak, s közbe elszaporodtak. Sokat szēnvedtek. Idegēn földön, de gyökeret eresztēttek. Viseletüköt mēgtartották, s anyanyelvüköt mēgőrizték. Emiatt sokat szenvedtek. Magyarul nem tanulhattak, csak titokban, s ęgy ęldegēttek. Amig el nem jött a másodík világháború.

Țsszeültek az ország nagy emberei, s elhatározták, a székējēkēt haza kell hozni Magyarországra. Hēj, Istenem, micsoda öröm vót! . . . Țgy indultak utra, két heti hányódás után mēgérkeztek Bácskába. . . . Sok falu lētt belőlük. Dolgozgattak, ępítēttek, tervezgettek. De nem sokáig. Rövid három esztendő után ęgь vasárnap délután kidobolták, ęgь órán belől mindenki hagyja el a falut. Hamarjában összepakolni, vinni, amít lehetett. . . . A tarisnyába ęgь kicsi ęnnivalót, s ęgy indultak utra. Mindēn ott maradt. Oktőbērbe hova s merre ęgь csomó gyermekvel?

Țgyik utközbe születēt, a másík öreg mēghalt, s az élet ęgy mēnt tovább. Țgy ęrtēk sokan Zalába. Tavaszig mēghuzták magikot. . . . Tavasszal eltelepítētték Tolna mēgyébe többségüköt. S jelenleg is itt vannak. . . . Nagyon jól vannak. Țpítkēznek, s szép házaik vannak. Kacsalábon forgó palóták. Țlnek boldogan, amig mēg nem halnak. Itt a vége. Ez tiszta igaz vót.”

Szabó József

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1988. III. 20. — Terjedelem: 11,2 (A/5) fv
88.17554 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szemle

Imre Samu: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelv-atlasz alapján (Ismerteti: <i>Szabó József</i>)	369
Soltész Katalin: Arany János verselese (Ismerteti: <i>Büky László</i>)	371
Veszprém megye földrajzi nevei. II. A Pápai járás (Ismerteti: <i>Sz. Bozók Margit</i>)	374
Bod-kódex, Sándor-kódex (Ismerteti: <i>Velcsov Mártonné</i>)	377
Fülöp Lajos (szerk.): Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába (Ismerteti: <i>Graf Rezső</i>)	379
Sebestyén Ádám: Bukovinai székely népmesék (Ismerteti: <i>Szabó József</i>)	381

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatálnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémia Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudomány Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázatok helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos*—*Kovalovszky Miklós*—*Lőrincze Lajos*—*Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László* és *Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán* és *Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 | 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet. 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó, 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin*, *Szabó Dénes*, *Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelv földrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes* és *Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: *Mutató*. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó, 347 oldal